20-21

Impact Factor 5.604 p-ISSN 2454-7409 e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines
VOL 6 ISSUE 3 January 2021
वर्ष सहावे, अंक तिसरा, जानेवारी २०२१
URL https://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=604

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब
Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati
Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
Associate Editor & Publisher
Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre
Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ **Editorial Board**
डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे
1. Dr. **R.T. Ade**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: +91-9422608715
2. Prof. **R.M. Wath**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: +91-9422153353
3. Dr. **G.P. Urkunde**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: +91-9765034097
4. Prof. **N.V. Narule**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: +91-9923909296
5. Prof. **S.Y. Lakhadive**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: +91-9420199479

अनुक्रमणिका

१	आंबेडकरवादी गझल : सर्जनसौंदर्याचे आकलन	डॉ. युवराज श्री. मानकर	५—८
२	संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ	डॉ. मीनाक्षी सुरेश बऱ्हाटे	९—११
३	राजकवी भा. रा. तांबे यांचे प्रेम आणि महाप्रस्थान काव्य	डॉ. शरद जे. मेश्राम	१२—१५
४	शंकरराव खरात यांची कथा	प्रा. डॉ. कैलास वानखडे	१६—१९
५	त्र्यं. वि. सरदेशमुख : मानवी अस्तित्वाचा शोध घेणारा लेखक	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	२०—२५
६	कुसुमाग्रजांचा प्रेमविषयक दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. सविता माधवराव पवार	२६—२८
७	दलित कवयित्रींच्या कवितेतील आत्मभान	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे	२९—३३
८	महानुभावांचे पद्यवाङ्मय	प्रा. डॉ. मीना जुनघरे	३४—३९
९	आदिवासी साहित्यात आविष्कृत होणारे महत्त्वपूर्ण घटक :— (निसर्ग, यातूविद्या, कुलदैवतपूजा, श्रद्धा धर्मतत्त्वे इ.)	डॉ. अनीता अ. कांबळे	४०—४५
१०	नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कथा साहित्यातील पृथगात्मता	डॉ. अशोक भक्ते	४६—५०
११	साहित्य प्रेरणा : संकल्पना व स्वरूप	प्रा.डॉ. नकुल जनार्दन धरमकर	५१—५४
१२	पर्यावरण संतुलन एक लोकचळवळ व्हावी	डॉ. रवींद्र मुरमाडे	५५—५७
१३	रवींद्रनाथ टागोरांची कविता	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	५८—६२
१४	उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका	डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	६३—६६
१५	भारतीय भटक्या—विमुक्त जमातींचा इतिहास	डॉ. विजयकुमार खंदारे	६७—७०
१६	डॉ. बाबासाहेबांचे साहित्यविषयक विचार	प्रा. भारती दि. रत्नपारखी / चिमुरकर	७१—७३
१७	लोकसाहित्य व वर्तमानकाळ	प्रा. शरद वाघोळे	७४—७७
१८	कवयित्री बहिणाबाई चौधरी	प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	७८—८१
१९	कोरोना आणि साहित्य	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	८२—८६

उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका

डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती
पत्ता : F.No. 3, रामानंद अपार्टमेंट, ख्रिस्त कॉलनी,
कलेक्टर कार्यालया जवळ, अमरावती, महाराष्ट्र (India)
इ मेल srgadge.1@gmail.com · भ्रमणध्वनी ९४२३१५२९१२

आज २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असतांना तंत्रज्ञान एवढे विकसित झाले आहे की, आपल्यासारखी विचार करणारी यंत्रे निर्माण करुन ज्ञानाच्या अधिकाधिक गरजा भागविण्यासाठी ते सज्ज आहे. आता जगाशी आपली देवाण–घेवाण प्रत्यक्ष न होता आपल्या प्रतिनिधी यंत्रामार्फत होते. जगाबरोबर भारतीय समाज फार झपाट्याने बदलत आहे. जगातील तिसऱ्या देशांच्या तुलनेत भारताचा विकास दर बरा आहे. आधुनिकतेच्या नावाखाली भारतीय समाजामध्ये अनेक बदल घडून येत आहेत. त्यामुळे समाजाच्या गरजेनुसार शिक्षणाचे स्वरुपही बदलत आहे. नवनवीन तंत्रज्ञान, नवीन संकल्पना, शैक्षणिक पध्दती शिक्षणाच्या प्रक्रियेत येत आहेत. अशा अवस्थेत शिक्षकाची भूमिका बदलली पाहिजे.

आधुनिकीकरण आणि सामाजिक बदलांमध्ये शिक्षकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. "The teachers role will be as an agent of social change an innovator, organizer and communicutor – person He should be a radical reformer of society and education, a creative person and a good corrdinator of the various institutions and associations of the furture society, exploiting the new technology to the best advantage for the social purpose of education."[1]

अनेक शतकांपासून भारतामध्ये गरीबी, लोकसंख्या विस्तार, निरक्षरता, बेरोजगारी अशा समस्या भेडसावत आहेत. या समस्यावर मात करण्यासाठी शिक्षक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतो. आजच्या शिक्षकाने या सामाजिक सुधारांच्या (social Reforms) दिशेने पावले उचलली पाहिजेत. आधुनिक मूल्ये आणि विचार विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविली पाहिजेत. धर्मनिरपेक्षता, वैश्विकता, सामाजिकता या मूल्यांची जोपासना समाजामध्ये व्हावी, यासाठी शिक्षकाने मनापासून प्रयत्न केले पाहिजे.

आजच्या भारतीय समाजामध्ये बरीच परिवर्तने झाली आहे. विज्ञानाचे महत्त्व, विज्ञाननिष्ठ जीवन यामुळे भारतीय समाज यशाकडे वाटचाल करीत आहे. जॉन ड्युईच्या मते, "Education is recontration of experiences" सामाजिक बदल घडवून आणण्याच्या प्रक्रीयेत शिक्षणाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. शिक्षणामुळे विशिष्ट वैचारिक दृष्टिकोन बनतो.

आज होत असलेल्या सर्व स्तरातले बदल त्यामुळे जाणवणारे ताण, अस्वस्थता, अस्थिरता, भवितव्याची धुसरता ही सर्व युगांतर कालाची नांदी होय. भारतीय समाजाची जडणघडण करण्याची शिक्षकाची जबाबदारी आज कितीतरी पटीने वाढली आहे. समाजाला बदलविण्याचे कार्य आजच्या शिक्षकाला करावयाचे आहे. त्यासाठी त्याला स्वतःमध्ये अपेक्षित बदल करायचे आहेत. समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आजच्या शिक्षकाला दुहेरी भूमिका वठवायची आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ नुसार शिक्षकाची भूमिका काय असावी ते यामध्ये सांगितले आहे.

"The status of the teachers reflects the sociocultral ethos of a society; it is level of its teacher. The government and the community should endeavour to create condition, which will help motivate and inspire teachers on constructive and creative lines. Teacher's should have the freedom to innovate to the needs and caparituties and the concerns of the community."[2]

आजच्या भारतीय समाजातील शिक्षकाच्या बदलत्या काळाची आव्हाने लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांची मनोभूमिका तयार करावयाची आहे. ती भारतीय राज्यघटनेच्या अनुषंगाने व जागतीक प्रगत देशांच्या वैज्ञानिक प्रगतीकडे लक्ष देऊन करावयाची आहे. सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेतून एक महत्त्वाचा घटक म्हणून शिक्षकाने लक्ष पुरविल्यास त्याला बदलत्या भूमिकेप्रमाणे कार्य करणे सोपे जाईल. उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

आजचा विद्यार्थी अधिक चौकस व चिकित्सक बुध्दीचा आहे. त्याची जिज्ञासा तीव्र आहे. अशा विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला योग्य वळण लावणारी शिक्षणपध्दती व शिक्षक ही आवश्यक आहे. यासाठी सर्वस्वी जीवन

घडवून घेणाऱ्या शिक्षकाची समाजाला गरज आहे. येत्या काळात शिक्षक हा निरंतर उपक्रमशील असला पाहिजे जागतिकीकरणाच्या वेगवान प्रक्रियेमुळे आता सर्वच क्षेत्रातील स्पर्धेला एक जागतिक परिणाम प्राप्त झाले आहे शिक्षकाची वृत्ती ही स्वार्थापेक्षा कार्यास महत्त्व देणारी असावी तसेच त्या देशाविषयी अभिमान असावा. समाजातील प्रत्येक घटकामध्ये प्रत्येक व्यक्तीमध्ये एक प्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचे कार्य शिक्षकालाच करावे लागते. "आजच्या अस्थिर परिस्थितीत शिक्षकावर अभ्यास ज्ञान व विशेषत: विवके यांची फार मोठी जबाबदारी आहे"[3]

भारतीय समाजाची संकल्पना :

भारतीय समाजाची सुधारणेकडे सतत वाटचाल चालू आहे. आजच्या भारतीय समाजामध्ये एक–दीड शतकापूर्वीच्या समाजाच्या तुलनेत बरीच परिवर्तने झाली आहे. परिवर्तनशिलता हा समाजाचा स्थायीभाव असतो. रानटी अवस्थेतून आजचा समाज सुसंस्कृत झाला आहे. वेदपूर्व काळापासून तर परकीय आक्रमणे ब्रिटीशापर्यंत या अनेक वर्षांच्या काळात संस्कृतीची नवी मूल्ये ही भारतीय समाजरचनेत प्रभावीत झाली. भारतीय समाजरचनेवर भारतीय संस्कृती वर पाश्चिमात्य ज्ञान–विज्ञान व पाश्चिमात्य संस्कृतीचा पुसटता ठसा उमटला आहे. अनेक वर्षांच्या कालक्रमणामुळे व परकीय आक्रमणामुळे भारतीय समाजात व संस्कृतीमध्ये अनेक रंग मिसळले असले तरी ती आपल्या वैशिष्ट्याने वेगळेपणाने आजही जगात नांदत आहे. या संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करण्याचे कार्य आजच्या शिक्षणातून व शिक्षकांच्या भूमिकेतून होत आहे. बहुविधतेत एकता हे भारतीय समाजाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्टे आहे. हा समाज उच्च जीवनमूल्यांनी प्रेरीत असलेल्या मूल्याधिष्ठित समाज आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोण व भारतीय समाज :

विद्यार्थ्यांमध्ये विविध विषयांच्या अभ्यासक्रमाद्वारे वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण केला जाऊ शकतो. विज्ञानाचे महत्त्व व विज्ञाननिष्ठ जीवन यामुळे भारतीय समाज यशाकडे वाटचाल करीत आहे. आजच्या विज्ञानयुगात शास्त्रशुध्द माहिती व शास्त्रीय विषय यांची गरज आहे. शिक्षणातील आधुनिकीकरणाचा व शिक्षणातील वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा अतिनिकटचा संबंध आहे. शिक्षणाच्या आधुनिकिकरणाच्या प्रकियेत वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करणे ही बाब समाविष्ट आहे. जीवन समृध्द करण्यासाठी व प्रगतीचा पल्ला गाठण्याकरीता भारतीय समाजाला विज्ञानिष्ठ दृष्टिकोण अंगिकारण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षणाची व्याप्ती :

शिक्षण ही एक व्यापक संज्ञा आहे. प्रत्येक विषयात विविध प्रकारच्या संशोधनामुळे ज्ञानाचा प्रस्फोट होत आहे. कला व विज्ञान यांच्या नवनवीन रुपामुळे आव्हाणे पुढे येत आहेत. विज्ञानयुगात ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत जाणाऱ्या असल्यामुळे शिक्षणाची व्याप्तीही वाढत आहे. अधिकाधिक तांत्रिक ज्ञान, नवनवीन कौशल्य आत्मसात करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. शाळेत जाणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शिक्षण हे अधिक व्यापक व सर्वसमावेशक होत आहे. कोणत्याही महाविद्यालयमध्ये न जाताही चांगले शिक्षण होऊ शकते ही कल्पना मूळ धरु लागल्यामुळे शिक्षणाची व्याप्ती ही अधिक विस्तारीत होत आहे.

"Schooling is not education, we may be in a school and not educated. We never have been in a school and have been genuinely educated. School buildings are not essential part of education."[4]

-Fitzpatric

शैक्षणिक नवीन उपक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा, उत्साह ज्ञान व सृजनशीलता नवनिर्मितीची आवड, नैतिक मूल्यसंस्कार करण्याचे कार्य केले जात आहे. "विद्यापीठाचे अस्तित्व मानवता, सहिष्णुता, बुध्दिप्रामाण्य आणि सत्यान्वेषण या मूल्यांच्या जपणुकीसाठीच आहे. विद्यापीठाने आपले हे कार्य यथायोग्य पार पाडले तरच समाजाच्या व राष्ट्राच्या दृष्टिने ते हितप्रद ठरेल."[5]

राष्ट्रविकासात शिक्षकाची भूमिका :

राष्ट्राचा विकास व त्याची पुरोगामित्व हे शिक्षणावर अवलंबून आहे. चारित्र्यसंपन्न व विवेकप्रधान पिढी निर्माण करण्याचे श्रेय शिक्षकाला दिले पाहिजे. ''शिक्षकाची गुणवत्ता हे परिणामकारी शिक्षणपध्दतीचे एक महत्त्वाचे अंग होय, यात शंकाच नाही. कमानीतील मध्ये चिऱ्याप्रमाणे त्याचे परिणामकारक शिक्षणातील स्थांन असले तरी या शैक्षणिक मंदिराची रचना प्रमाणबध्द व डौलदार होण्यासाठी कित्येक अन्य घटकांनाही महत्त्व आहे. हे घटक जर जरुर त्या प्रमाणात उपलब्ध नसतील तर शिक्षणाची गुणवत्ता टिकवून धरता येणार नाही.''[६]

(नाईक अहवाल)

स्वार्थ, अंधश्रध्दा, भ्रष्टाचार, नितिमत्तेचा लोप, माणूसकीचा ऱ्हास होत असेल तर माणूसकी जागवून राष्ट्राचा विकास करण्याकरिता शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे.

समाजिक बदल :

समाजिक बदल घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेत शिक्षणाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. शिक्षणामुळे विशिष्ट वैचारिक दृष्टिकोण बनतो. शिक्षणामुळे सामाजिक बदलाकरीता योग्य पार्श्वभूमी तयार करणे. जातीयता, जातीभेद व धर्मभेद नाहिसे करण्यास पोषक वातावरण तयार करणे, स्त्री शिक्षणाद्वारे सामाजिक समता निर्माण करणे. लोकशाही जीवनमूल्ये प्रस्थापित करणे इत्यादीची जाणीव शिक्षणातून होते. सामाजिक बदल घडवून आणण्यात शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची आहे. विचारातील, मनोवृत्तीतील, वागणुकीतील परिवर्तन आपल्या विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाच्या प्रभावाने शिक्षकाला करता येते. पण परिवर्तन आधी शिक्षकांच्या ठिकाणी झाले पाहिजे.

उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकाची भूमिका :

भारतीय समाजाची जडण–घडण करण्याची शिक्षकाची जबाबदारी आज कितीतरी पटीने वाढलेली आहे. समाजाला बदलविण्याचे कार्य त्याला करावयाचे आहे. समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील दुहेरी भूमिका आजच्या अध्यापकाने समजुन घेणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ मध्ये शिक्षकाच्या बदलत्या सामाजिक भूमिकेबद्दल मूलगामी स्वरुपाचे विचार व्यक्त करण्यात आलेले आहेत. शैक्षणिक धोरण व शैक्षणिक कार्यक्रम राबविण्याची शिक्षकाची प्राधान्याने जबाबदारी आहे. शिक्षक हा सर्व शिक्षणप्रक्रियेचा केंद्रबिंदू असून तो पाठीच्या कण्याप्रमाणे महत्त्वाचा आहे. शिक्षकाची बदलती भूमिका शिक्षकाने घेऊन त्याप्रमाणे कार्य करावे हे म्हणणे योग्य असले तरी एवढे महत्त्व देण्यात आलेल्या शिक्षकाच्या महत्त्वाच्या समस्याकडे लक्ष पुरविणे शासनाचे व समाजाचे कर्तव्य आहे. आजच्या भारतीय समाजातील शिक्षकाला बदलत्या काळाची आव्हाने लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांची मनोभूमिका तयार करावयाची आहे. ती भारतीय राज्यघटनेच्या अनुषंगाने व जगातील प्रगत देशांच्या वैज्ञानिक प्रगतीकडे लक्ष देऊन करावयाची आहे. सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून शिक्षकाने लक्ष पुरविल्यास त्याला बदलत्या भूमिकेप्रमाणे कार्य करणे सोपे जाईल.

"Educational system all around the world is under increasing pressure to use the information and communication technologies (ICTs) to teach students to knowledge and skills they need in the 21st century. The 1998 UNESCO world Education Report, teaching in changing world decribes the radical implication information and communication technologies have for conventional teaching and learning. It predicts the transformation of teaching learning process and the way teachers and learners gain access to knowledge and information."[7]

राष्ट्रीयत्वाकडून आंतरराष्ट्रीयत्वाकडे व विश्वबंधुत्वाकडे वाटचाल करण्याकरीता व्यापक दृष्टिकोण तयार करण्याची आजच्या शिक्षकाची जबाबदारी आहे. आजही चांगल्या शिक्षकाला चांगला सामाजिक दर्जा आहे.शिक्षक ही समाजाची गरज असेल तर बोलघेवडेपणा कामाचा नाही. शिक्षकाला मानाचे स्थान प्राप्त करुन देणे समाजाचेही कर्तव्य आहे. शिक्षकाने स्वत:ला ओळखावे लागते ते स्वत:च्या विकासासाठी व विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी शिक्षण ही एक स्वाभाविक प्रकिया आहे. राष्ट्रविकासाच्या कार्यात शिक्षकाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. आजच्या भारतीय समाजातील शिक्षकावर ही जडणघडणाची मोठी जबाबदारी आहे. देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टिने आपल्या विद्यार्थ्यांची भूमिका तयार करणे व त्यांना राष्ट्रविकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणून सोडण्याची जबाबदारी आजच्या शिक्षकाची आहे. एकविसाव्या शतकातील उच्चशिक्षणात यासाठी आवश्यक अशी कौशल्य विकसित करण्याची क्षमता

शिक्षकांमध्ये असावी लागेल. यासाठी चैतन्यशीलता व स्वप्रेरित सुधारणा घडवून आणण्याची वृत्ती जाणीवपूर्वक जोपासून विकसित करणे महत्त्वाचे वाटते. इंटरनेट, virtual class room, video conferencing, शैक्षणिक दृक्–श्राव्य फिती, पेनड्राईव्ह, सी. डी. रोम सारख्या साधनांचा, तंत्रज्ञानाचा वापर करुन शिक्षण व्यवस्था अधिक प्रभावीपणे करण्याचे कार्ये शिक्षकालाच करावे लागेल, त्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी दर्जेदार शिक्षणसंस्था निर्माण करणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे. येथे फक्त अध्यापकाची भूमिका करुन चालणार नाही, तर त्याला व्यवस्थापक, समंत्रक, समुपदेशक, प्रशिक्षक, संशोधक, लेखक इत्यादी कार्य करावे लागेल. आंतरराष्ट्रीयकरणात विद्यार्थी ग्राहक असल्यामुळे शिक्षणाचा उच्च शिक्षणातील शिक्षकाच्या दर्जासह उच्च ठेवावा लागणार आहे. 'शिक्षकाची कार्यक्षमता व गुणवत्ता, त्यांची आपल्या कार्यावरील निष्ठा व स्वत: सतत अद्यायांवत राहण्याची तयारी त्याची ज्ञानलालसा व अध्ययनशीलता यांच्यावरच शिक्षणव्यस्थेचे यश अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या राष्ट्राची वैज्ञानिक व आर्थिक क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती करण्याची नवी जबाबदारी सर्वांवर येऊन पडली आहे. पण ती शिक्षणावर विशेष प्रमाणात आहे.''[८] उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकाची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येते. उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकाची ग्रामीण, नागरी समाजाप्रती सामाजिक भूमिका महाविद्यालयीन शिक्षकाची वैशिष्ठपूर्ण मूलभूत भूमिका, व्यावसायिक, अनौपचारिक भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

शहरातील ज्ञानशक्ती व खेड्यातील श्रमशक्ती यांचा सेतू बांधण्याचे काम उच्च शिक्षण क्षेत्रातील शिक्षकालाच करावे लागणार आहे. श्रमशक्तीने डोळे द्यावे व ज्ञानशक्तीला श्रमशक्तीने हातपाय द्यावेत, अशी विनोबांची अपेक्षा होती. हे साध्यप्रत करणे म्हणजे भारत शाबूत ठेवणे होईल, आधुनिक तंत्रज्ञान, अद्ययावत ज्ञान सर्जनशीलता, गुणवत्तापूर्णता, क्षमताधिष्ठित कौशल्ये, विचारशक्तीचे आत्मभान जागविणारे कार्य आणि नवसहस्रकाच्या कालखंडात, बदलत्या समाजाची मानसिकता लक्षात घेऊन समाजाला सशक्त विधायक दिशा देणे, विधायक मानसिकता निर्माण करणे, हेच उच्च शिक्षणापुढील व शिक्षकांसमोर आव्हान आहे आणि भावी काळात त्याला शिक्षकाची कालसुसंगत भूमिकाच निश्चितपणे महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

संदर्भ सूची

1. Multifarious Role of the Teacher for National Development- Sing B. (University News)-42(44) Nov, 01-07-2004,P-16
2. University News, New Delhi Association of Indian Universities
3. भारतीय उच्च शिक्षण : कसे आहे? कसे असावे?, श्री. ल. पांढरीपांडे, उन्मेष प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९७२ पृ. क्र. १९३
4. उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण– ना. ग. पवार नूतन प्रकाशन, पुणे प्रतिरुप मुद्रण : एप्रिल १९९५ पृ. क्र. २३
5. आजच्या शिक्षण : आजच्या समस्या– लीला पाटील, विश्वंभर कुलकर्णी – श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९७१ पृ. क्र. ११६
6. शैक्षणिक प्रश्न आणि महाराष्ट्रातील शिक्षणविकास – डॉ. भा. गो. बापट – व्हीनस प्रकाशन, पुणे –३०, आवृत्ती पहिली, मार्च १९७३, पृ. क्र. २६०
7. Ranjana Bhatia - ICT Enabled Teacher Education (University News 43(22) May 30 Jane 05-2005),P7
8. महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाटचाल– ग. वि. अकोलकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९७४ पृ. क्र. ३६

❖❖❖

Impact Factor - 6.625 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATI

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February 2021
Special Issue 260 (B)
Multidisciplinary Issue

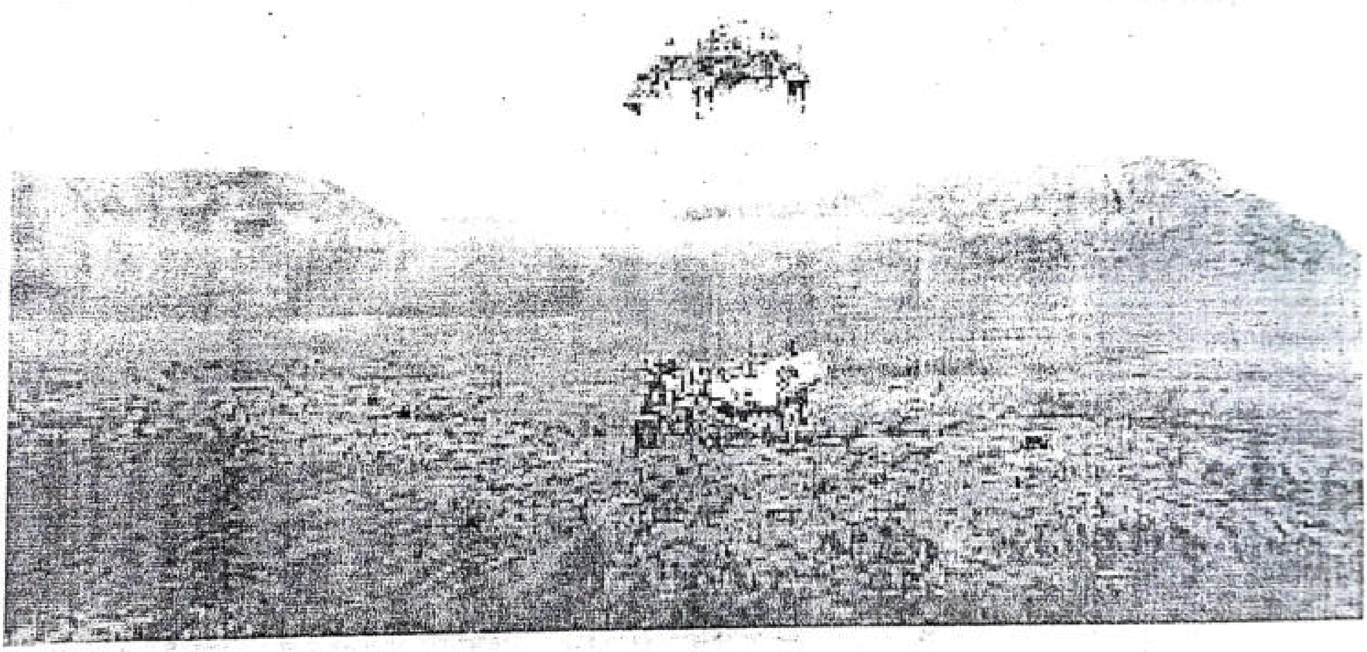

Chief Editor -
[illegible]
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
[illegible], Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February 2021

Special Issue 260 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – NASA's Perseverance Rover successfully touched down on Mars on Thursday, 18th February 2021.

Price : Rs. 1000/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue 260 (B) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February 2021

INDEX

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
०१	मांगेला समाज आणि बोली	प्रा. संदीप कदम	०५
०२	बौद्ध दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त आणि योग दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त-तुलनात्मक विवेचन	सुषमा कांबळे	०९
०३	गौतम बुद्धांच्या मराठी चरित्रातील मिथकांचे स्वरूप	डॉ.शिवाजी गायकवाड	१९
०४	ज्ञानेश्वरीतील स्त्री दर्शन	श्री.संदीप तांबे, डॉ.शिरीष लांडगे पाटील	२२
०५	लोकसंस्कृतीचा उपासक पोतराजाचे धार्मिक विधी	प्रा. माधवी पवार	२७
०६	वेणास्वामींच्या स्फुट काव्यातील आत्मानुभूती	डॉ. सुरेश जाधव, सौ. शिल्पा शिवभक्त	३२
०७	मराठी ओवीगीतातील स्त्री चित्रण	डॉ. रामलीला पवार	३७
०८	वारकरी साहित्यातील 'समता' मूल्याचे दर्शन	श्री. जालिंदर येवले	४२
०९	लक्ष्मण महाराजांच्या अभंगातील नवविधा भक्ती	डॉ. प्रवीण कारंजकर	४७
१०	भटक्या विमुक्तांची जात -पंचायत व स्त्री प्रश्न	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	५३
११	विश्वशांती व लोकसुधारणेची पाठशाळा : राष्ट्रसंतांची सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. सतीश चहांदे	५९
१२	डॉ. दिनकर गायकवाड यांच्या कवितेतील सामाजिकता	डॉ. सुनील निगडे	६५
१३	प्रवासवर्णन वाङ्मयाचे स्वरूप	डॉ. गणपती मोरे	६९
१४	'अंतर्नाद' नियतकालिकाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	श्री. शरद दुधाट	७१
१५	महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची ज्वलंत प्रासंगिकता	डॉ. जी.डी. घोडे	७८
१६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य	डॉ. लता आंदे	८३
१७	हमीद दलवाई यांचे मुस्लीम स्त्री सुधारक कार्य	डॉ. संदीप राऊत	८८
१८	नामदेव ढसाळांच्या 'निर्वाणा अगोदरची पीडा' कवितासंग्रहातून व्यक्त झालेल्या जाणीवा : एक चिकित्सा	प्रा. सुरेश वर्धे	९३
१९	समकालीन जीवन व्यवहार आणि भाषेचे बदलते स्वरूप	डॉ. गजानन भामरे	१०६
२०	'हंडाभर चांदण्या' आणि ग्रामीण वास्तव	डॉ. विजय केसकर	१०९
२१	मराठी नाटकातील : जीवन संदर्भ काही निरीक्षणे	प्रा. आर. डी. कांबळे	११४
२२	तौलनिक साहित्याभ्यासाचे स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. सुवर्णा गाडगे	११९
२३	निवडक दलित कथेतील सामाजिक व वाङ्मयीन जाणिवा	डॉ.के.के. अहिरे, प्रा.अरुण मोरे	१२५
२४	दलित आत्मकथन : दु:खद जीवनाचा आलेख	प्रा. काशिनाथ तरासे	१२९
२५	व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संभाषण व लेखन कौशल्ये	डॉ. धनराज धनगर	१३५
२६	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे 'प्रतिसरकार' : एक अभिनव प्रयोग	डॉ. राजू सावंत	१४०
२७	मराठेकालीन दुष्काळ व त्यावरील उपाययोजना	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	१४६

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019), | February 2021
Peer Reviewed Journal

तौलनिक साहित्याभ्यासाचे स्वरुप व व्याप्ती

डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती
पत्ता :- F No. 3, समानंद अपार्टमेंट, ख्रिस्त कॉलनी,
कलेक्टर कार्यालया जवळ कॅम्प, अमरावती
Mo.94231 52912
Email :-srgadge.1@gmail.com

तौलनिक साहित्याभ्यास ही विद्याशाखा आज जगभर पसरली आहे. नव्याने विकसित झालेल्या आणि उत्तरोत्तर सुप्रतिष्ठित आणि अनिवार्य बनत चाललेल्या तौलनिक साहित्याभ्यास या विद्याशाखेचा सर्वांगीण विकास वेगाने झालेला आहे. यामागे दळणवळणामध्ये झपाट्याने झालेला विकास दळणवळणातील विस्मयकारक प्रगती, जागतिक राजकारणाचे बदलते स्वरुप, शिक्षणविषयाचे नवे विचार इ. भौतिक कारणे तर आहेतच. त्यासोबतच तौलनिक साहित्याभ्यासकांची अभ्यासवृत्ती, उत्साह व कामाचा झपाटा हे महत्त्वाचे कारण आहे. फ्रान्स, अमेरिका याशिवाय पश्चिम युरोपीय राष्ट्रे, स्लाव्ह राष्ट्रे, जपान, अरब राष्ट्रे, आफ्रिकन राष्ट्रे अशी नवीनवी राष्ट्रे या अभ्यासात महत्त्वपूर्ण भर घालीत आहेत. प्राचीन काळी भाषा आणि साहित्य विशिष्ट क्षेत्रापुरतेच मर्यादित होते. प्राचीन जगातही दळणवळणाचे खुष्कीचे आणि सागरी मार्ग होतेच. 'इंका' संस्कृतीच्या शोधानंतर ही गोष्ट चांगलीच स्पष्ट झाली. प्रागैतिहासिक काळातही आपल्या कल्पनेपेक्षा अधिक दळणवळण होत होते. दक्षिण अमेरिकेपासून चार हजार मैलावर असलेल्या द्वीपसमूहापर्यंत नौकानयन होत असे हे 'Kontiki' मोहिमेने सिध्द झाले आहे. प्राचीन काळी भारतीय धर्म आणि तत्त्वज्ञान इतकेच नव्हे तर गणित आणि विज्ञानही जगात दूरदूर पोहोचल्याचे पुरावे आहेत. पूर्वेकडे आणि अरबस्थान, भारत आणि ग्रीक, अरबस्थान आणि दक्षिण युरोप यांच्यामध्ये केवळ व्यापारी संबंध होते असे मानता येणार नाही. दक्षिण भारतातील प्राचीन राज्यांचा रोमन साम्राज्याशी बहूमुखी संबंध निश्चितपणे होता. ज्ञात इतिहासात डोकावले तर अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर ग्रीक आणि भारतीय समाजात अनेक क्षेत्रांत देवाणघेवाण झाल्याचे दृश्य दिसेल. ग्रीक महाकाव्य आणि रामायण यांच्या संबंधाबद्दल आजही विद्वान मंडळीत वादविवाद चालू असतात. बौध्दधर्माच्या प्रसारासाठी स्वतःच्या प्रेरणेने किंवा अशोकासारख्या सम्राटाच्या आज्ञेने शेकडो धर्मप्रसारक अनेक देशातून पसरले. भारतीय धर्म आणि तत्त्वज्ञान त्यांनी आपल्याबरोबर सर्वत्र नेलेच, पण त्यांच्याबरोबर गेलेल्या तालपत्र – भूर्जपत्रावरील पोथ्यांनी हे काम त्यांच्यानंतरही बजाविले. तिबेट, सिलोन, चीन अशा देशात अद्यापही असंख्य प्राचीन हस्तलिखिते आहेत. केरळमधील लोक धर्मप्रसारासाठीच इसवी सनाच्या तिसऱ्या शकात आले असावेत. भारतीय किनाऱ्यावर शरणार्थी म्हणून आश्रय घेणारे पारसी आणि ज्यू यांनी आपले विचार भारतीय भूमीत पेरले असतील, भारतीय वाऱ्यावर सोडून दिले असतील, आणि भारतीय हवामानात बदलूनही घेतले असतील हे उघडच आहे. बौध्दधर्म भारताबाहेर ज्या–ज्या राष्ट्रांत गेला त्या–त्या राष्ट्रांत त्याच्या मूळ स्वरुपात बदल झालेले आहेत. याच न्यायाने भारतात आलेल्या इतर धर्मात काही बदल व्हावे हे स्वाभाविकच आहे.

अशा तऱ्हेने प्राचीन काळच्या धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अभिसरणाचा इतिहास पाहिला तर दळणवळण तुटपुंजे असून देखील हे अभिसरण भरपूर झालेले असल्याचा प्रत्यय येतो. आज कोणतीच संस्कृती किंवा जीवनसरणी वंशिकदृष्ट्या विशुद्ध राहिलेली नाही. सर्वांच्या स्वरुपांत विलक्षण संमिश्रता आहे.

[illegible]

[illegible] (Enlightenment) [illegible] दान मानला जातो.

19 व्या शतकात युरोपमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक [illegible] संस्कृतीच्या प्रभावामुळे युरोपमधील राष्ट्रात [illegible] एकरूपता याचे दर्शन होऊ लागले. औद्योगिक [illegible] आणि संदेशवहन यासोबतच सांस्कृतिक विनिमय देखिल [illegible] वर्षात झाले नव्हते एवढे सांस्कृतिक आदानप्रदान गेल्या दोन शतकात झालेले दिसते. [illegible] साम्राज्यांच्या घडामोडी मुळेच समाजातील सांस्कृतिक तटबंदी कोसळल्या ही वस्तुस्थिती आहे. [illegible] यांच्यातील विनिमय हा केवळ व्यापार उदिमापुरता मर्यादित न राहता, तो भाषा, साहित्य, [illegible] अनेक क्षेत्रात घडून येतो. जेत्याचा प्रभाव जितावर होतच असतो. तसा जेते जिताकडून काही उचलही [illegible] दोन मानवसमाज कोणत्याही कारणाने एकत्र आले की त्यांच्यात सांस्कृतिक विनिमय अपरिहार्य असतो. म्हणूनच युरोपिय विचारवंत भारत, चीन, अरबस्थान आणि इरान या राष्ट्रांच्या साहित्य संस्कृतीचा अभ्यास करू लागले. प्राचीन काळी संस्कृत आणि पाली साहित्यांच्या माध्यमातून भारतीय विचार भारताबाहेर तिबेट, सिलोन, इंडोनेशिया, चीन, जपान अशा अनेक आशियाई देशात जाऊन पोहोचले. यात मुख्य वाटा बौध्द तत्त्वज्ञानाचा आणि जातक कथांचा असला तरी त्याबरोबरच इतर परंपराचे साहित्य जसे रामायण, महाभारत, पुराणकथा, धर्मशास्त्र, तांत्रिकविद्या आयुर्वेद इ. अनेक गोष्टी आशियातील भिन्न–भिन्न प्रदेशात इतक्या रुजल्या की त्याचे स्थान भारतापेक्षा ही इतरत्र महत्त्वाचे ठरले.

एकोणिसाव्या शतकातील या आदान–प्रदानामुळे उभयपक्षी नवीन दृष्टी प्राप्त झाली. युरोपीय पंडितांनी नव्याने लाभलेल्या या ज्ञानभांडाराच्या आधाराने आपल्या ज्ञानाची कक्षा व खोली भरपूर वाढविली. तर जित राष्ट्रांमध्ये नव्या जिज्ञासा निर्माण झाल्या आणि त्यांच्याही संस्कृतीची विविधता आणि संपन्नता वाढीला लागली. खुद्द युरोपमध्ये भिन्न–भिन्न राष्ट्रांचा सांस्कृतिक विकास समांतर होत असल्याचे जाणवू लागले. तेथेही नव्याने राष्ट्रीय अस्मिता जागृत झाल्या होत्या. राष्ट्रे आपापल्या वैशिष्ट्यांचा शोध घेत असताना आपसामधील साम्यांचाही बोध त्यांना होत होता. मानवसमाजाच्या विकासाची स्थिती–गती अभ्यासणाऱ्या पंडितांनी या घटनेची भरपूर मीमांसा केलेली आहे.

RESEARCH JOURNEY International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019), Special Issue - 260 (B) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February 2021

राष्ट्राराष्ट्रातील सांस्कृतिक साम्यभेद जाणून घेण्यासाठी साहित्याची तुलना केली जाते. तौलनिक साहित्याभ्यास म्हणजे तुलनेच्या साहाय्याने केलेला एकापेक्षा अधिक साहित्याचा अभ्यास. हेन्री रेमाक यांच्या मते Comparative Literature is the Comparison of the Literature with another or others, and the comparison of Literature with other spheres of human expression"[1] "तौलनिक साहित्याभ्यास म्हणजे एका साहित्याची दुसऱ्या एका किंवा अनेक साहित्याशी केलेली तुलना. तसेच साहित्याची इतर मानवी आविष्कार क्षेत्रांशी केलेली तुलना" होय.

"दोन अथवा अधिक भिन्न भाषिक साहित्याचा भाषा, प्रदेश, राष्ट्र यांच्या मर्यादांना उल्लंघून जाणारा आंतरप्रांतीय अथवा आंतरराष्ट्रीय साहित्यिक, सांस्कृतिक व मानवीय अंतःसंबंधाचे पारस्परिक स्वरुप व वैशिष्टे उलगडून दाखविणारा विवेचनपूर्ण तटस्थ अभ्यास 'तुलनात्मक साहित्याभ्यास' या संकल्पनेच्या अंतर्गत येतो"[2] तौलनिक साहित्याभ्याच्या कक्षेत एकापेक्षा अनेक साहित्याधिष्ठित अभ्यास अपरिहार्य असतो. "तौलनिक अभ्यास एकाचवेळी अनेक क्षेत्रांना स्पर्श करणारा असतो. त्यामुळे त्यात आपोआपच व्याभिश्रता येते. साहित्य ही एक आंतरसांस्कृतिक व आंतर भाषावैज्ञानिक दृश्यघटना (Phenonenon) असते. तिचा इतिहास, तत्त्वज्ञान व समीक्षा यांच्या साहाय्याने केलेला संश्लेषक अभ्यास म्हणजे तौलनिक साहित्याभ्यास असे pichois आणि Rousseau यांना वाटते"[3]

वाङ्मयाच्या इतिहासातील वाङ्मय वा साहित्य आणि तुलना यांच्या साहचर्यातून विकसित झालेली 'तौलनिक साहित्य' ही संकल्पना विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रतिष्ठा पावलेली आहे. तौलनिक साहित्य म्हणजे अभ्यासकांच्या समकालीन संस्कृती सापेक्ष स्वत्वाच्या प्रादेशिक आधाररेषा प्रथम पक्क्या आखुन, सांस्कृतिक, राष्ट्रीयता व भाषांच्या सीमा छेदणारी वाङ्मय आणि इतर कला साहित्य आणि शास्त्रे–विज्ञाने साहित्याची जुनी–नवी ज्ञानक्षेत्रेच तसेच मानवी अभिव्यक्तीच्या पध्दतीच्या परस्पर व्यामिश्र संबंधाची अनेक विद्याशाखीय दृष्टीकोन वापरुन विविध पातळ्यांवर केलेली तुलनात्मक चिकित्सा होय. पूर्वी तौलनिक साहित्यातील प्रवृत्ती सैध्दांतिक विचारव्यूह रचण्याकडे होती. जागतिकीकरण व स्थलांतराचे वाढते प्रभाव यामुळे संस्कृतीसंस्काराचे स्वरुप बदलत आहे.

सतराव्या शतकातील ला फॉन्तेन–विरचित गोष्टींना भारतीय लोककथेचा आधार आहे. अठराव्या शतकात अनेक युरोपियन देशांतून संस्कृतग्रंथ विन्दातांच्या परिचयाचे झालेले दिसतात. याचे श्रेय मुख्यतः ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना आहे. अठराव्या शतकात धु पेरा या धाडसी संशोधक बुध्दिचा विद्वानाने भारतीय आणि ईराणी धर्मग्रंथाचा शोध घेण्यासाठी मुंबईकडे प्रस्थान केले. त्याला उपनिषदांचा पर्शियन अनुवाद मात्र मिळाला. यावरुन त्याने केलेल्या लॅटिन अनुवादाच्या वाचनाने शोपेनहॉअर हा जर्मन तत्त्वेता अतिशय प्रभावित झाला. जर्मनीत हेरडोर आणि ग्यटे यांना भारतीय साहित्याने झपाटून टाकले. सर विल्यम जोन्सने सन 1789 मध्ये केलेल्या शाकुंतलाच्या अनुवादाने ग्यटे वेडावून गेला. त्या काळात भारतीय साहित्याने एका नवीन युगाची प्रभातच जणू निर्माण केली. कलकत्त्याला सन 1784 मध्ये एशियाटिक सोसायटीची स्थापना झाली आणि त्यानंतर तर भगवद्गीता, उपनिषदे, वेद, महाकाव्ये, कथा, कविता, हिंदू आणि बौध्द धर्मग्रंथ व इतरही शास्त्रग्रंथ यांचा प्रवाह पध्दतशीरपणे युरोपकडे वाहू लागला. 1822 मध्ये फ्रान्स देशात एशियाटिक सोसायटीची स्थापना झाली. व्हिनी, ह्यूगो आणि ला मार्तीन–यांच्यासारखे आघाडीचे कवी आणि लेखक तसेच शास्त्रवेत्ते आणि इतिहासकार भारतीय साहित्याच्या दर्शनाने चकित झालेले दिसतात. इटलीमध्ये लिओपार्दीचे नाव या संदर्भात सांगता येईल.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव भारतीय साहित्याच्या प्रभावापेक्षा पुष्कळच अधिक पडला आहे हे खरे आहे. कांट, शोपेनहौअर, हार्टमान, हेगल आणि शेलिंग अशा महान तत्त्वज्ञांनावर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा झालेला परिणाम

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February 2021

जाणविते परंतु या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम कार्लाईल आणि इमर्सन यांसारख्यांच्या लेखनातही [illegible] विखुरलेल्या अप्रत्यक्ष परिणामाचा (Diffusion) विचार केला तर शैली वर्डस्वर्थ कोलरिज [illegible] अशा अनेक कविश्रेष्ठांची नामावली त्या दृष्टीने उल्लेखावी लागेल

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी भारताविषयीच्या या आकर्षणाला वेगवेगळी रूपे [illegible] आणि किपलिंग यांची विरोधभक्ती या संदर्भात आठवते नीत्शेच्या मनावर भारतीय [illegible] बसला मालामे व्हिटमन, माटरलिंक, टॉलस्टॉय या सर्वांवर या ना त्या प्रकारे भारतीय [illegible] आढळतो हरमान् हेस, ई. एम. फॉर्स्टर, हडवर्ड थॉम्पसन, पॉल ब्रन्टन, काइझरलिंक, डब्ल्यू. बी. [illegible] जीद, ईलियट, आल्डस हकसली, क्रिस्टफर इशखुड अशी फार मोठ्या लेखकांची नावे या प्रभावितात [illegible] लक्षात घेतले की भारतीय साहित्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा व्यापक व दूरगामी परिणामही लक्षात येतो याउलट पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञ आणि लेखक यांचा भारतीय साहित्यविश्वावर झालेला परिणाम हा अर्थातच किती [illegible] आहे.

विसाव्या शतकारंभी युरोपातील परिस्थिती बदलली. वॉल्टर बेंझामीन व इझरा पाऊंड सारख्या साहित्यिकांनी भाषांतर मूळसाहित्यकृतींना नवे जीवन किंवा नंतरचे जीवन कसे देतात हे पटवून दिले भाषांतरकाराला जीवनदात्याचा मान त्यांनी मिळवून दिला. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विरचनावाद, वाचक प्रतिसाद सिध्दांत यामुळे प्रभावाच्या मोजमापात भाषांतराचे दुवे जोडणे अटळ बनले. भाषांतर व तौलनिक साहित्याचे संबंध स्पष्ट करण्यासाठी लेफ बेअरने तीन फरक नोंदवले आहे. तुलनाकाराचा संबंध भाषांतर प्रकियेपेक्षा पूर्ण भाषांतरीत ग्रंथाशी जास्त येतो. भाषांतर चांगले की वाईट यापेक्षा साहित्य, संस्कृतीवर त्याचे काय परिणाम झाले हे महत्त्वाचे आहे. आज भाषांतराभ्यासाच्या कक्षा खुप विस्तारल्या आहेत.

अठराव्या शतकात युरोपीय मिशनरी व प्रवाशांनी पोर्वात्य, प्राच्यविद्या अभ्यासाची एक शाखा म्हणून भाषाशास्त्राचा आधार घेतला. युरोपियनांच्या साम्राज्यवादाची ती एक गरज होती. पाश्चात्याचा संबंध भारत आणि इजिप्तशी आल्यानंतर खऱ्या अर्थाने युरोपमधील तौलनिक भाषाशास्त्राला मोठी चालना मिळाली. आपण तुलनेच्या तीन सिध्दांतात तुलना हा ज्ञानप्रकियेचा पाया असल्याचे सिध्द करता येते. त्याचप्रमाणे ज्ञानप्रकिया भाषांतराने सुरु होते. तौलनिक व सांस्कृतिक अभ्यासात भाषांतराचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. त्यानुसार भाषांतराची व्याख्या – "काही बौध्दिक आणि सौदर्यवाचक भूल्ये एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत प्रक्षेपित करणे म्हणजे भाषांतर होय."[4]

"मूळ भाषेतील संहीतेचे विश्लेषण, संकमण पुन्हा संरचन होऊन तिचे ग्राहक भाषेतील अथवा लक्ष्य भाषेतील रुप सिध्द होते तेव्हा ते भाषांतर असते."[5] भाषांतराचा अभ्यास हे तौलनिक साहित्याभ्यास क्षेत्रा मधले मोठे अभ्यास क्षेत्र आहे. मराठी साहित्याच्या इतिहासात ही भाषांतराचा विचार होणे आवश्यक आहे वास्तविक साहित्य इतिहासातील प्रभाव मीमांसेचा तो अभ्यास विषय आहे. देशी आणि विदेशी संस्कृती संबधातून जे ताणतणाव निर्माण झाले त्यातून नवशिक्षितांना भाषांतरासाठी प्रेरणा मिळाली" भाषांतरे ही अद्वितीय साहित्यकृतीचे प्रतिध्वनी असतात. स्वतंत्र साहित्यकृती म्हणून त्यांचे मूल्यमापन करणे शक्य होत नाही ही पारंपारिक दृष्टी आता तौलनिक साहित्यात बदलत आहे. भाषांतर हे एक प्रकारे साहित्यकृतीचे अर्थपूर्ण अर्थनिरुपण असते."[6] लेफे, वर्ण युरोपात भाषांतरांना मानसन्मानाचे स्थान न मिळण्याची कारणे शोधली तर त्यात तौलनिक साहित्याची वाढ एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी प्रतिभेची रोमॅंटिक संकल्पना प्रभावी असताना झाली हे एक महत्त्वाचे कारण दिले आहे. ती संकल्पना भाषांतराला तुच्छ लेखणारी होती. प्रबोधनकाळात भाषांतरांना

RESEARCH JOURNEY International E-Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019), Special Issue - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
2348-7143
February 2021

उत्तेजन मिळत होते. ते पुढे कमी झाले रोमॅंटिक लेखकांनी प्रतिभेची संकल्पना गुढ बनवली. प्रभावाभ्यासांना प्रतिष्ठा मिळू लागल्यानंतर बरेच गोंधळ उडू लागले.

प्रभवमूल साधमर्याचा विचार करताना मनोडवगाहन, मानव्यविद्या यासारख्या साहित्येतर संदर्भाचा आपण उपयोग करतो. असे संदर्भ कधी दूरान्वयाचे वाटतात,, तर कधी त्यांची शक्यता अथवा संभवनीयता विवाद्य वाटते. त्या मानाने वाड्.मयोतिहासमूल कारणे आणि वाड्.मयीन अधिक साधार असण्याची शक्यता आहे, परंतु त्यातही अनिश्चितता जाणवतेच. तौलनिक साहित्याभ्यासात साधर्म्य–वैधर्म्याच्या आधारे आणि प्रभव व प्रभाव यांचा शोध घेत एकाहून अधिक साहित्याची तुलना केली जाते. हे निश्चित केल्यानंतर प्रभावविषयक संशोधनाला महत्त्व प्राप्त व्हावे हे स्वाभाविकच आहे. वाड्.मयातील विषय विशिष्ट कल्पनाबीजांतून विकसित होतात याचे आता एक नवे शास्त्रच निर्माण झाले आहे. हे वस्तुबीजविकासशास्त्र (Thematics) तौलनिक साहित्याभ्यासकाला विशेष अगत्याचे आहे; कारण एकाच वस्तुबीजांमधून भिन्न–भिन्न साहित्यकृती आणि त्याही भिन्न–भिन्न भाषांत निर्माण होतात, तेव्हा त्यांचा अभ्यास अतिशय उद्‌बोधक ठरतो.

आजदेखील साहित्य विनिमयाच्या कामी नाटकमंडळ्यांचा फार मोठा उपयोग होत असल्याचे आपण पाहत आहोत. चित्रपट, आकाशवाणी, दूरदर्शन यांची भर पडल्यामुळे परस्परविनिमयाला अभुतपूर्व वेग प्राप्त होत आहे. गेल्या पाव शतकातच या माध्यमांमुळे भारतात झालेल्या आदान–प्रदानाचे प्रमाण प्रचंड आहे. टालस्टॉयच्या 'ॲना कॅरेनिना', 'वार ॲन्ड पीस' यांसारख्या प्रचंड कादंबऱ्या हजारो लोकांच्या परिचयाच्या झालेल्या आहेत त्या चित्रपटामुळे, जगातील उत्तोत्तम कादंबऱ्या, नाटके इत्यादींचा परिचय या नव्या माध्यमातून सहजतेने होत असल्यामुळे साहित्यिक अभिसरणाचा वेग खूप वाढला आहे. साहित्यिक विनिमयाला कधी कधी साहित्येतर कला हातभार लावतात. शिल्प, चित्र, संगीत. या कलांच्या द्वारे विशिष्ट विचारही संकमित केले जातात. कधी–कधी दृश्य कलेतील नवे प्रवाह एका देशातून दुराऱ्या देशात वाहत जातात आणि तेथील साहित्यावर परिणाम घडवितात.साहित्तेतर कला साहित्यातील विनिमयालाही साहाय्य करतात हे उघडच आहे. चित्रकलेसारख्या दृश्यकला भाषिक मर्यादेने बध्द नसल्यामुळे, तिची भाषा वैश्विक असल्यामुळे, विनासायाम विनिमय करणे तिला सुलभ असते.

सांस्कृतिक कार्यासाठी धर्मक्षेत्रे महत्त्वाची ठरतात. या सर्व वाहकांकडून साहित्यिक आदान–प्रदानाचे काम डोळसपणे आणि हेतूपुर्वक करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्था यांचे या क्षेत्रातील महत्त्व अनन्य साधारण आहे. आंतरराष्ट्रीय साहित्यिक विनिमयाला वाहून घेणाऱ्या PEN सारख्या संस्था गेली अनेक वर्षे आपले काम सातत्याने करीत आहेत. दुसऱ्या महायुध्दानंतर अस्तित्वात आलेल्या 'युनेस्को' संघटनेने आदान–प्रदानाच्या क्षेत्रात भरीव कागिरी केली आहे. तुकाराम किंवा कबीर यांसारख्या संतांचे साहित्य जगभर पोहोचविण्याचे काम युनेस्कोमुळेच शक्य झाले. आपल्या देशातील विश्वभारती, आंतरभारती, भारती विद्याभवन, दक्षिण भारतीय भाषांचे ग्रंथप्रतिष्ठान (Southern Languages Book Trust), साहित्य अकादमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट अशा संस्था आदान–प्रदानाच्या कार्यात निष्ठापूर्वक सहभागी झाल्या आहेत. जी भाषा अनंत व्यापार–व्यवहारांत वापरली जात असते तिचे उपयोजनसामर्थ्य वाढते. भाषा हा साहित्याचा मूलाधार असल्यामुळे भाषेची वैशिष्ट्ये साहित्याच्या स्वरुपावरही दुरगामी परिणाम करतात. प्रत्येक राष्ट्राच्या भाषावैशिष्ट्यामुळे त्याच्या साहित्याचे वैशिष्ट्य सिध्द होण्यास हातभार लागतो.

जगातील साहित्यांचा सम्यक वा तुलनामूल विचार करण्यासाठी तौलनिक साहित्याभ्यासाचा जन्म झाला आहे हे विधान सैध्दान्तिकदृष्ट्या ठीक असेल तरी व्यावहारिक दृष्टीने अशा वारेमाप अभ्यासाला फारसा अर्थ राहत नाही. तौलनिक साहित्याभ्यासापुरते बोलावयाचे तर समान भाषिक आणि वाड्.मयीन परंपरांच्या धाग्यांनी

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019), Special Issue 260 (B) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February 2021

ज्या लोकसमुदायाला एकवट केलेले असते त्याला आपण 'राष्ट्र' ही संज्ञा देऊ शकू. अशा प्रत्येक घटकाचे साहित्य ते 'राष्ट्रीय साहित्य' म्हणता येईल. तौलनिक साहित्यभ्यारात राष्ट्रीय साहित्यांच्या परंपराची तुलना करुन त्यातील साम्यभेदाची जाणीव करुन घेणे हा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

सांस्कृतिक, राजनैतिक वा साहित्यिक प्रभावामुळे भारतीय साहित्याचा रशियन, जर्मन, चिनी साहित्याशीदेखील जवळचा संबंध असू शकेल. वाढत्या दळणवळणाचा परिणाम होऊन कदाचित जगातील सर्वच राष्ट्रे परस्परांशी संबध्द होतीलही पण तो विचार तरी दुरचा आहे. तूर्त आपासंबध लक्षात घेऊनच तुलनीय राष्ट्रीय साहित्ये कोणती हा विवके करणे योग्य ठरेल.

फ्रान्समध्ये जगप्रसिध्द सॉरबॉन विद्यापीठात या अभ्यासाला प्रथम अधिकृत मान्यता मिळाली. आजही तौलनिक साहित्याभ्यासाला फ्रान्समध्ये फार महत्त्वाचे स्थान आहे, इतके की जगातील तौलनिक साहित्याभ्यासकात फ्रेंच अभ्यासकांची एक वेगळी पठडी आहे असे मानण्यात येते. हे सर्व जरी खरे असले तरीही तौलनिक साहित्याभ्यासाची सांस्कृतिक महत्ता प्रस्थापित झाली ती जर्मनीमधील शिलर आणि श्लेगल यांच्यासारख्या विद्वानांमुळे, त्यांच्यापेक्षाही जास्त जर्मन महाकवी ग्यटेमुळे. आक्रमक युरोपीय समसजांचा सांस्कृतिक अहंगंड भलताच पुष्ट झालेला असताना ग्यटेने धारण केलेली वृत्ती म्हणजे त्या अहंगंडावरचा एक सणसणीत उताराच वाटतो. ग्यटेला अभिप्रेत असलेल्या आदान–प्रदानला एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून फार अनुकूल काळ येत गेल्यामुळे त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे इतर परंपरांचे भान प्रत्येक राष्ट्रातील विचारवंतांना सहजी घडत गेले.

तौलनिक साहित्याभ्यास करणाऱ्यांची दृष्टी तटस्थ, वस्तुनिष्ठ अशी असली पाहिजे. तौलनिक विचाराची परिणती आत्मश्लघा किंवा आत्मनिंदा यांतील एकात होता कामा नये. साहित्याचे गुणमापण करणे अथवा उत्कृष्ट साहित्याचे नियम सिध्द करणे ही या अभ्यासाची उद्दिष्टे नाहीत. भिन्न–भिन्न परंपरांचे भान ठेवणे, साहित्यातील साम्य आणि विरोध यांचा शोध करणे यांची येथे अपेक्षा आहे.

संदर्भ सूची :–

1. Comparative Literature : Method and perspective Henry H.H.I. Remak's es say. Edited by newton P. stalknecht and Horst frenz, corbondale, 1961
2. भिन्न भाषिक साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास– डॉ. दिवाकर कृष्ण (भाषा व साहित्य : संशोधन, खंड दुसरा, संपादक डॉ. वसंत स. जोशी, प्रा. गं.ना. जोगळेकर) महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे 1985 पृ.क. 96
3. मध्ययुगीन मराठी साहित्याचा तौलनिक अभ्यास– डॉ. रत्नाकर बा. मंचरकर (भाषा व साहित्य संशोधन, खंड दुसरा, संपादक डॉ. वसंत स. जोशी, प्रा. गं.ना. जोगळेकर) महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे 1985 पृ.क. 193
4. शेक्सपिअरच्या नाटकांची मराठीतील भाषांतरे– रविंद्र किंबहुने (तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्वे आणि दिशा. संपादक– चंद्रशेखर जाहगिरदार, सौरभ प्रकाश, कोल्हापूर– 1982 पृ.क. 117
5. वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश :– संपादक– प्रभा गणोरकर, वसंत आबाजी डहाके, जया दडकर, सदानंद भटकर, आशा राजवाडे, रमेश वरखेडे, ग.र. भटकळ फाऊंडेशन, मुंबई 2001 पृ.क. 69
6. तौलनिक साहित्य : नवे सिध्दांत आणि उपयोजन. आनंद पाटील, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद 1998 पृ. क. 66, 67

2021-22

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

एकदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

शोधनिबंध विशेषांक

संपादक
डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी नागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे

प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे

संपादक

मराठी विभाग,

शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

41	गोरबंजारा लोकसाहित्यातील जीवनमूल्ये आणि जाणीवा नेमीचंद चव्हाण	201
42	नवजाणिवांच्या साहित्यातील वेगळेपणा: बंजारा स्त्रीउर्जेची हेळसांड डॉ. विजय जाधव	209
43	रक्त आटवणाऱ्या शेतकरी व शेतमजुरांची परवड : मास्तर मातीचे प्रा.डॉ. राजकुमार मुसणे	214
44	नवोदोत्तर मराठी ग्रामीण कवितेचे बदलते स्वरूप प्रा. डॉ.शरद वाघोळे	220
45	मराठी साहित्य प्रवाहात जनसाहित्याचे योगदान प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत	223
46	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण समाजव्यवस्था डॉ. अनंता सूर	227
47	मराठीतील निवडक नव्वदोत्तरी स्त्री लेखिकांची कथासृष्टी : एक चिकित्सक अभ्यास. प्रा डॉ स्वाती दीपक दामोदरे	233
48	स्त्रीवादी साहित्याचे नव्याने आकलन प्रा. डॉ मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	238
49	२००० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील बदलते जीवन संदर्भ प्रा. डॉ. सुर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	242
50	एकविसाव्या शतकातील मराठी कथा प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	247
51	संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयातील 'स्त्री' प्रतिमांचे वैशिष्ट्ये श्री. संदिप कडूभाऊ तांबे	253
52	संत साहित्यातील समाज प्रबोधन व नवमूल्यजाणिवा : एक शोध प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे	258
53	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन डॉ.सुवर्णा रा. गाडगे	262
54	स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन प्रा. नितेश रा. थोरात / प्रा. डॉ. माधुरी म पाटील	268
55	नवजाणिवांचा साहित्यातील आविष्कार प्रा.डॉ. गजानन गोपळराव हेरोळे	272
56	संत चोखामेळा यांचे साहित्यातील समाजदर्शन डॉ.विनोद अवधूतराव कोकणे	275
57	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील बदललेल्या मूल्यांचा प्रभाव (दलित भटक्या--विमुक्त आणि आदिवासी) प्रा.डॉ.कल्पना गोरले	278
58	बदलत्या कृषी संस्कृतीचा आलेख : सदानंद देशमुख यांची कादंबरी प्रा. दिलीप ज्ञानोबाराव भिसे	281
59	२१ व्या शतकाच्या बदलत्या परिप्रेक्षातील ग्रामीण कादंबरी प्रा.डॉ.विनोद नामदेव इंगळे	284

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन

डॉ.सुवर्णा रा. गाडगे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती. ,९४२३१ ५२९१२ ,srgadge.1@gmail.com

एकविसाव्या शतकात मानवी प्रगतीचा आलेख उंचावला आहे. साहित्य, कला, संस्कृती इ. सर्वच क्षेत्रामध्ये बदल घडतो आहे. मानवाच्या नित्य परिवर्तनीय जीवनशैलीचे पळसाद साहित्यामध्ये उमटतांना दिसत आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक, वैधानिक बदल प्रकर्षाने जाणवू लागले आहे. मराठी साहित्य व साहित्यिक या परिवर्तनाला नवनिर्मितीला आपल्या कवेत सामावून घेत आहे. पाश्चात्य देशामधील स्त्रीवादाचे वारे जगभर पसरले. १७८९ मध्ये मेरी बुलस्टोटने आवाज उठविला 'स्त्री ही मानव नाही का? स्त्रिया जर प्राणी नसतील तर त्या मनुष्यच असल्या पाहिजेत' या मेरी बुलस्टोनच्या आवाजाला बुलंद करण्याचे काम जॉन स्टूअर्ट मिल, व्हर्जिनिया वुल्फ, सिमॉन द बोव्हा, केट मिलेट, हेलेन सिक्सस यांनी सुरु ठेवले. १९६० नंतर भारतातही स्त्रीमुक्तीच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. दुसऱ्या महायुध्दाच्या नंतरच्या काळातील स्त्री उंबरठ्याबाहेर पडण्यास सिध्द झाली होती. परंपरेच्या चक्रव्युहातून तिला बाहेर काढण्यासाठी स्त्री मुक्तीची वाटचाल सुरु झाली. यात भारतीय कर्ते समाजसुधारक राजा राममोहन राय, महात्मा फुले इ.नी स्त्रीला माणूस म्हणून ओळख दिली. आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये वैदिक, बुध्द काळात पुरूषांबरोबर स्त्रियांनाही अधिकार दिलेले दिसतात. स्त्रीमुक्तीची, स्त्रीवादाची बीजे खरे तर भारतीय भूमीतच रूजलेली होती. स्त्री ही लग्नापूर्वीच्या व लग्नानंतरच्या मुलगी–बहिण, पत्नी–आई इ. नात्यांनी बांधली गेली होती. 'अबला, माता, दासी किंवा देवता म्हणून जी स्त्रीरूपे साहित्यात येतात ती पुरूषप्रधान संस्कृतीचा आविष्कार असतात.'[१] त्यातच 'मनुस्मृती' ने तिला बाप–भाऊ, पती–मुलगा यांची चौकट आखून दिली होती. 'वैदिक काळापासून विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत धर्म नामक सत्तेचा वापर करून धर्माचा आडोसा घेवून पुरूषप्रधान संस्कृतीनं स्त्रीला अपार दुःख दिलं.'[२] परिणामी तिच्या या बंदिवासाला धर्ममान्यताच मिळालेली असल्यामुळे स्त्रियांनी देखिल हे स्विकारले होते. निवृत्ती–ज्ञानेश्वरांच्या शिकवणीने तयार झालेल्या मुक्ताबाईने चांगदेवासारख्या योग्याची परीक्षा घेवून त्याला कोरा ठरविले आणि संत नामदेवाला कच्चा म्हणण्यापर्यंत मजल मारली होती. महानुभावीय व वारकरी स्त्रीसंतानी घेतलेली स्त्रीवादी भूमिका व कार्य या सर्व पार्श्वभूमीमुळेच खरे तर अन्य प्रांताच्या तुलनेत महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या हक्कासाठी फार मोठी चळवळ उभी राहिली. म. फुले आणि सावित्रीबाई फुलेंनी दिलेले स्त्रीशिक्षण अवघ्या स्त्री–शुद्रादिकांचे जगणे उध्दारणारे ठरले. त्याच काळात स्त्रीपुरूष तुलना ग्रंथातून ताराबाई शिंदेंनी मोठ्या तडफेने स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अजिबात कमी नाहीत हे सोदाहरण पटवून दिले; मात्र तरीही स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होत नव्हता. 'फ्रेंचराज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती, हिंदुस्थानातील चलेजावची चळवळ यांचे नेतृत्व स्त्रियांनी घेतले नसेल, पण त्यातील त्यांचा सहभाग त्यांची स्वातंत्र्याची भूक दाखविणाराच आहे.'[३] 'काळाच्या प्रवाहात झालेल्या बदलांमध्ये मुक्त असलेली स्त्री पुन्हा परंपरेने लाधलेल्या बंधनानी जखडली गेली. मराठीमध्ये निर्माण होणारे साहित्य हे अनेक बदल, स्थित्यंतरे व प्रभावातून आलेले आहे. जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती ही साहित्याच्या बदलावर परिणाम करीत असते. म्हणजे साहित्यातून होणारा बदल हा केवळ परिस्थितीनुरुप नसतो तर अनेक घटकाने युक्त असतो.

भारतीय साहित्यामध्ये पुरुष लेखकांबरोबरच स्त्री लेखिकांनी आपल्या व्यथा–वेदना, संघर्ष शब्दबध्द करुन स्त्रीत्वाची ओळख करुन दिलेली असून, त्यांच्या लेखनाचे प्रतिबिंब विविध कलाअविष्कारातून तसेच विविध साहित्यप्रकारामध्ये आढळते. सव्वाशे वर्षापूर्वी शांताबाई जोशी लिखित 'बिचारी आनंदीबाई' आणि जानकी मराठे यांची 'अभागी यमुना' या कथा वाचतांना स्त्रियांच्या 'पुरुषाधारित' जगण्याची सत्यता लक्षात येते. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना स्वत:चे वेगळे अस्थित्व नव्हते. 'स्त्रीचे शरीर विशिष्टत्व, तिचे मानसविश्व, भाषिक वेगळेपण आणि संस्कृती विशिष्टता या विविध अंगानी जो स्त्री विशिष्ट अनुभव असतो, तो लक्षात न घेता केलेले स्त्री चित्रण हे विकृत व स्त्रियांवर अन्याय करणारे असते.'[४] म्हणूनच स्त्रीत्वाच्या भूमिकेतील मुक्त लेखनाचे स्वागत केले जात आहे. स्त्रीची स्वत:कडे बघण्याची दृष्टीही अधिक आत्मविश्वासपूर्ण होत आहे. हा बदल सर्वच क्षेत्रात मंदगतीने का होईना होत आहे व त्याचे प्रतिबिंब स्त्रियांनी लिहिलेल्या कथा, कविता, कादंबरीतून उमटत आहे.

शंभरसव्वाशे वर्षापूर्वीच्या स्त्रीला भारतीय समाजसुधारकांनी शिक्षणाची संधी दिली. संधीचे तिने सोने केले. हे 'उंच माझा झोका' मधील रमाबाई रानडेंच्या चित्रणातून जाणवते. आज आईच मुलीला शिक्षणाचा वसा देण्यासाठी उत्सुक आहे हे आजच्या काळातील अनेक स्त्री आत्मचरित्रांतून लक्षात येऊ लागले आहे. हंसा वाडकर ह्यांचे 'सांगते ऐका' मधील अनुभव वाचतांना वाचक विलक्षण अस्वस्थ होतो, आनंदीबाई विजापुरे ह्यांचे 'अजून चालतेची वाट' ह्यात एका बेधुंद आणि संवेदनक्षम प्रेयसीच्या मनाची तडफड व्यक्त झालेली आहे. माधवी देसाई ह्यांचे 'नाच गं घुमा' हे आत्मचरित्र स्त्रिच्या मनातील व जीवनातील असहाय्यतेचे चित्रण करतांना दिसते. तर सुनिता देशपांडे ह्यांचे 'आहे मनोहर तरी' या आत्मवृत्तात 'स्त्री' म्हणून त्यांची होणारी घुसमट आहे. पण त्यानंतरच्या स्नेहप्रभा प्रधान ह्यांचे 'स्नेहांकिता' आणि सिंधूताई सपकाळ ह्यांचे 'मी वनवासी', 'माझ्या जल्माची चितरकथा' (शांता कांबळे), 'जिणं आमुचं' (बेबी कांबळे), मल्लिका अमरशेख ह्यांचे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचयं' यासारख्या दलित स्त्री लेखिकांच्या आत्मचरित्रातून या सर्व स्त्रिया आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी आणि आकांक्षेसाठी वेदना, विद्रोह, नकार आणि संघर्ष व्यक्त करतात. या सर्व स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांमधून घरसंसार, संगीत, सिनेमा, समाजसेवा, नृत्यनाटय आणि शिक्षण उदयोग ह्या क्षेत्रातील स्त्रियांच्या अनुभवाचा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटत जातो. तर सिंधुताई सपकाळांची आत्मकहाणी या सर्वांचे प्रातिनिधिक रुप म्हणता येईल. कथा–कादंबरीच्या क्षेत्रातही 'एकेक पान गळावया' (गौरी देशपांडे), 'जावे त्यांच्या वंशा' (प्रिया तेंडुलकर), अहमदनगर येथील थोर समाजसेविका जानकीबाई आपटे यांच्या जीवनावरील 'आपट्याचे पान' ही अरुण मांडे यांनी लिहिलेली चरित्रात्मक कादंबरी राजकारणी, समाजकारणी व कौटुंबिक स्त्रीची प्रतिमा समाजासमोर ठेवणारे लेखन म्हणून लक्षात घेता येते. सानिया, अंबिका सरकार, आशा बगे, कविता महाजन अशा कितीतरी लेखिकांचे साहित्य लक्ष वेधून घेण्यासारखे आहे. या सर्व स्त्रिया आपले हे जीवनविषयक विचार मांडतांना आपली कौटुंबिक भूमिका नाकारत नाही हे सत्य या लेखनातून जाणवते. स्त्री लेखिकांनी कादंबरी लेखनामध्येही ठसा उमटवला आहे. कमल देसाई, गौरी देशपांडे, मेघना पेठे यांनी स्त्री प्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रामुख्याने लेखन करणाऱ्या लेखिका आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या कारावासातून पत्रे, एकेक पान गळावया, विरगाठी काही दुर पर्यत चंद्रिके गं सारिगे गं, दुस्तर हा घाट या कादंबऱ्याचा उल्लेख करता येईल. अंबिका सरकार यांची एक श्वासाचं अंतर व चाहूल, आशा बगे यांची त्रिदल शांता गोखले यांची रियवेलणकर, सानिया यांच्या स्थलांतर व आवर्तन या कादंबऱ्या स्त्रियाभोवती फिरणाऱ्या आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर काळातील लोकप्रिय लेखिका म्हणून नयना आचार्य, सुमती क्षेत्रमाडे, कुसूम अभ्यंकर, शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, योगिनी जोगळेकर, योस्त्ना देवधर, मृणानिली जोशी,

निर्मला देशपांडे, लिला श्रीवास्तव, कुमुदिनी रांगणेकर, या लेखिकांचा उल्लेख करावा लागेल. मराठी साहित्यात विभावरी शिरुरकर, वसुंधरा पटवर्धन, कमल देसाई आदी कथा लेखिकांनी स्त्रियांचे अंतरंग खूप चांगल्या पध्दतीने उकलून दाखविले आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या पुरुषी दृष्टिकोनातून होणाऱ्या चित्रणापेक्षा वेगळे स्त्रीदर्शन घडू लागले. पुढे विजया राजाध्यक्ष, अरुणा ढेरे, आशा बगे किंवा रोहिणी कुलकर्णी सारख्या सशक्त अभिव्यक्तीच्या लेखिकांनी अशी काही मुसंडी मारली की सगळे वाङ्:मयविश्व अवाक् झाले. सानिया, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूलकर, कविता महाजन, मेघना पेठे, कल्पना दुधाळ यांनी तर लाजेच्या नावाखाली उभी राहीलेली भोंगळ तटबंदी आपल्या शब्दप्रहाराने उखडून फेकली. त्यामुळे आज मराठी लेखिकांना त्यांच्या भावविश्वाला मान मिळू लागलाय. मराठी साहित्यात 'हुमान' सारखे स्त्रीकेंद्रित लिखाण फार कमी वाचायला मिळते. तसे नजमा हुरजुक यांची 'चाकाची खुर्ची' असो वा गोदुताई परुळेकर यांचे 'जेव्हा माणूस जागा होतो', तसेच अनुताई वाघ यांचे 'कोसबाडच्या टेकडीवरुन' किंवा प्रथम महिला फौजदार कुसुम देव यांचे 'ड्युटी फर्स्ट' असो या साहित्यकृती वाचतांना स्त्रियांच्या संघर्षाचे जे विविध पापुद्रे समोर उलगडत जातात, तसे कोणत्याच 'पुरुषी' लिखाणात बघावयास मिळत नाही. उपेक्षित जगण्याचा सर्वकष अनुभव घेऊन यांच्या लिखाणाने सामाजिक उत्थानाचे स्वप्न पाहिले त्या सगळ्याच लेखिका म्हणून मोठ्या ठरतात. 'आयदान' लिहितांना उर्मिला पवारांनी आपल्यासमोर आणलेली उद्ध्वस्तता नवे आत्मभाव सहजपणे देऊन जाते. भटकंतीच्या आयुष्याला शब्दात पकडणाऱ्या जनाबाई गिऱ्हे यांचे 'मरणकळा' तर वाचणाऱ्यालाही जगण्याचे वरदान देते. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून वाळूचा प्रियकर–मल्लिका अमर शेख, दिगंत–अनुराधा पाटील, विवर्त–प्रभा गाणोरकर, एकोल–संजीवनी खोजे, अरुपायी गंधगीते–विजया संगवई, अंतरंग–हेमा लेले, मनस्वी–अंजली कुलकर्णी, मी एक स्त्री जातीय अस्वस्थ आत्मा–अंजली कुलकर्णी, लाहो–आसावरी काकडे यांच्या कविता संग्रहाचा विचार करता येईल. अलिकडच्या कालखंडात लेखन करणाऱ्या निरजा, प्रज्ञा पवार, कविता महाजन या लेखिका गंभीरपणाने लेखन करुन अत्यंत टोकाचा स्त्रीवाद मराठी साहित्यात आणत आहेत. मराठी साहित्यामध्ये स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून लेखन करणाऱ्या लेखिकांचा उल्लेख करण्यात येतो. या लेखिकांच्या लेखनाची भूमिका जरी एक असली तरी त्यांच्या लेखनाचे विशेष खुप वेगळे आहेत. मलिका अमर शेख, रजनी परुळेकर या लेखिकांनी स्वत:च्या भावनांना वाट मोकळी करुन दिली बाईचा माणूसपणा पर्यंतचा प्रवास अधोरेखित केला. आत्मचरित्राच्या क्षेत्रात सुनिता देशपांडे, मलिका अमर शेख, उर्मिला पवार यांची आत्मचरित्रे ठळकपणे समोर येत जातात. त्यांनी आपापल्या प्रकृती धर्माला अनुसरुन स्त्रियांमधील माणूसपणाचे भान, व्यवस्थेच्या चक्रात यांची होणारी पिळवणूक, त्याला तोंड देत त्यांना आलेली सजगता आयुष्याकडे बघण्याचा बदललेला दृष्टीकोन यांची वर्णने येतात. त्यांनी ठरवून स्त्रीवादी मूल्याचा अंगीकार केला आणि तो साहित्यातून मांडला असे म्हणता येत नाही तर स्त्रीवादामुळे आणि एकंदरीतच आधुनिक वादामुळे जागृत झालेले भान व लेखिकांच्या जगण्याचा भाग बनले एका स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगतांना कराव्या लागणाऱ्या संर्घषाची अनेक सुत्रे या लेखिकांच्या साहित्यातून अभिव्याक्त झाली आहेत. स्त्रीच्या माणूसपणाची प्रखर जाणिव झाल्याशिवाय स्त्रीवादी साहित्य निर्माण होवू शकत नाही. मराठी स्त्रीवादी साहित्याचा पट सतत विस्तीर्ण पावणारा आहे. ''स्त्रीवाद म्हणजे लिंगभेदावर आधारलेली श्रमविभागणी पूर्णपणे नष्ट करणे होय. गृहकृत्य व शिशुसंगोपण यांच्या ओझ्यातून मुक्तता व्हायला हवी हे काम पुरुषाचे व हे स्त्रियांचे आहे असा जो पारंपारिक भेद केला जातो तो नष्ट झाला पाहीजे व घरातील सर्वच काम लिंगभेदावर आधारीत न करता दोघांनीही केली तरच खऱ्या अर्थाने स्त्री मुक्त होऊ शकेल.''[5] याचाच अर्थ श्रमविभागणी व लिंगभेद टाळणे हे महत्त्वाचे सुत्र स्त्रीवाद मानतो .राजकारणाचे, संशोधनाचे वा अन्य कोणतेच साहित्यविषयक क्षेत्र स्त्रीने वर्ज्य मानलेले नाही, हे एकविसाव्या

शतकातील स्त्रीच्या चौफेर प्रगतीचे निदर्शक म्हणता येईल. आज नियतकालिकांच्या संपादक क्षेत्रातही 'मिळून साऱ्याजणी', 'बायजा' यासारखी स्त्री समस्यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी मासिके आणि 'पंचधारा' सारखे साहित्यविषयक नियतकालिक चालवण्यातही स्त्रियांचा संपादक म्हणून असलेला कार्यभाग त्यांच्या वाढत्या सक्षमतेची साक्ष देतो.

गेल्या दहा वर्षातील स्त्री–साहित्य गतकाळातल्या लेखनाचे पडसाद घेऊन तर घडले आहेच, शिवाय बदलत्या काळाचे संस्कारही त्यांच्यावर झाले आहेत. परिस्थितीच्या हतबल रडण्यापासून हे लेखन आज बंडखोरीपर्यंत गेले आहे. आजच्या लेखिकांना देखिल लेखनाची ओढ, अभिव्यक्तिचे माध्यम याबरोबरच सामाजिक जबाबदारी याचे भान आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समाज व्यवस्थेचे दोन महत्त्वपुर्ण घटक एकमेकांना पूरक आहेत, दोहोंच्या समसमानतेचा विचार आपल्या लेखनातून, व्यवस्थेतून व्हायला हवा तो होतांना दिसत नाही, म्हणून मालतीबाई बेडेकरांनी एकेकाळी बंड पुकारुन लेखन केले. तर आजच्या लेखिका पुरुषालाच आपल्या आयुष्यातून वगळतांना दिसतात. बऱ्याच लेखिका बदलत्या काळाची परिभाषा स्विकारतांना आपल्या लेखनातून भोगवादी, निरंकुशवादी, सत्यवादी समाजव्यवस्था मांडतांना दिसतात. हा काहीसा अपवाद सोडल्यास आजही स्त्री लेखिकांकडून श्रृंगारिक लेखन झाल्यास त्या लेखनाकडे वेगळ्याच दृष्टीने पाहिले जाते. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेला आपल्या लेखनातून आव्हान देतांना या प्रकारच्या लेखनात सध्याच्या लेखिका सातत्याने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतांना दिसत आहेत ही सुध्दा अतिशय जमेची बाजू आहे. समस्त पुरुष व्यवस्थेचा नव्हे, तर पर्यायाने त्याचाच एक भाग बनलेल्या व काळानुसार आपली स्वतंत्र मते न बनवणाऱ्या महिला वर्गालाही विचारात घेऊन लेखन व्हायला हवे. 'स्त्रीविषयी पुन्हा नव्याने विचार एकीकडे सुरु झाला आणि दुसरीकडे स्त्रिया कार्यकर्तृत्वाच्या दृष्टीने सर्वच क्षेत्रात प्रगतीपथावर राहून स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे नविन मानदंड निर्माण करीत राहिल्या.'[६] अशा वेगळ्या प्रकारचे लेखन मराठी साहित्यात क्वचितच आढळते. मराठी साहित्यात अद्यापही 'स्त्री' हा सौंदर्य, प्रेम आणि फार तर मातृप्रेमाचा विषय असतो. कथा, कविता आणि फेसबुक, व्हॉट्सॲपवरील पोस्ट मधून ती चाकोरीबध्द पध्दतीने व्यक्त होते. आमच्या स्त्रीविषयक जाणिवा तेवढ्याच परिघात फिरत राहतात.

सध्या काळ वेगाने बदलतोय आणि या बदलांमध्ये सगळ्यात मोठी भूमिका ही तंत्रज्ञानाची आहे. तंत्रज्ञानात्मक बदलांमुळे स्त्रियांच्या भावनिक अभिव्यक्तीवर प्रचंड प्रभाव पडतो आहे. त्याची दखल इंग्रजी साहित्यात जेवढ्या प्रमाणात घेतली जाते, मल्याळ्म किंवा तामिळ साहित्यामधून जशी स्त्री अभिव्यक्त होते, तेवढ्या ताकदिने मराठी साहित्यात ती अभिव्यक्त होतांना दिसत नाही. अलीकडे स्त्री–पुरुष समानतेचा धोशा लावलेला असला तरी प्रत्यक्षात नोकरी करणाऱ्या बायकांना घरही सांभाळावेच लागते. कुठे मायेने, प्रेमाने तर कुठे धाकदपटशाने. डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापक, पत्रकार वा वकील म्हणून गाजणाऱ्या महिला स्वयंपाकघरात कोंडलेल्या दिसतात. त्यांचा तो कोंडमारा कधीच शब्दातून व्यक्त होत नाही तो झाला पाहिजे ही एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्याची गरज (बांधिलकी) आहे. शंभरेक वर्षापूर्वीच्या साहित्यात पत्र मैत्रीला संमती देणारी स्त्री पुढे–पुढे टेलिफोनमुळे अधिक बोलकी झाली होती. पण या दशकातील संपर्कक्रांतीने, इंटरनेटच्या युगामुळे विशेषत: सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या फेसबुक, ट्विटर, व्हॉटसॲप पर्यंतच्या उत्क्रांतीने तिला तथाकथित घर–संसाराच्या बंधनातही थोडे मुक्त केले आहे. ती आता मनाप्रमाणे वागू लागली आहे. काळातील धोक्यांकडे कधी दुर्लक्ष करुन तर कधी त्यांचा अंदाज घेऊन या नव्या युगातील स्त्री उभी राहू पाहतेय तिच्यात भलेही पुरुषांसारखी बेफिकीरी नसेल, बेदरकारपणा नसेल; परंतु नवतंत्रज्ञानाने ती चांगलीच बिनधास्त झालेली आहे. त्यामुळे आजची ही आधुनिक स्त्री

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308 February, 2022

पारंपारिक संसाराच्या पिंजऱ्यात न राहणारी , आत्मविश्वासाचे बळ पंखामध्ये घेवून उंच भरारी घेणारी आहे.

स्त्रीवादी साहित्यावर काही आक्षेप ही घेण्यात येतात. स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार अशी प्रतिक्रिया पुरुष वर्गातून व्यक्त झाली स्त्रीच्या वागण्या–बोलण्या आणि पेहरावात होणाऱ्या बदलामुळे पुरुषी अहंकार डिवचला जात होता. स्त्रियांच शोषण हे पुरूषसत्तेशी, जातीव्यवस्थेशी संबंधित आहे' असे फुल्यांचे मत आहे. समान हक्क, समान संधी, समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य हा स्त्रीवादाचा गाभा आहे. स्त्रीवादाने स्त्री–पुरुष अशा भेदभावाला कठोर विरोध केलेला आहे. पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीला जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समान दर्जाने वागविले पाहिजे. तिला रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्या पाहिजे. केवळ स्त्री म्हणून डावलले जावू नये. टेलिफोन ऑपरेटर, रिसेप्शनिस्ट, नर्स, असिस्टंट, स्टेनो आणि सेक्रेटरी अशा कामांसाठीच स्त्रियांची निवड केली जाते. स्त्रीला अधिकाराच्या जागा मिळाल्या पाहिजेत. तिला समान वेतन मिळाले पाहिजे. स्त्रीला संधी मिळाली तर ती आपल्या कर्तव्याचा ठसा उमटवू शकते. म्हणूनच व्हर्जिनिया वूल्फ म्हणते, 'तुम्ही लिहा. तुमच्या देहाचा आवाज इतरांना ऐकू गेला पाहिजे, तरच तुमच्या अबोध मनाचा प्रचंड खजिना खुला होऊन सर्वांना दीपवून टाकेल.' पुरुषाला स्त्री विषयी अनुभव मांडता येणार नाहीत अशी स्त्रीवादाची भूमिका आहे. दलितांचा जातिविशिष्ट अनुभव कल्पनेने मांडता येणार नाही, अशी दलित लेखकांची भूमिका आहे. दलितांचा जातिविशिष्ट अनुभव असो, नीग्रोसा वंशविशिष्ट अनुभव असो किंवा स्त्रीचा शरीरनिष्ट अनुभव असो हा अनुभवाला प्रत्यक्ष जगण्याचा आधार आहे. त्यामुळे हे अनुभव कल्पनेने जसेच्या तसे अनुभवता येणार नाहीत. त्याचप्रमाणे स्त्रीचा देहनिष्ठ अनुभव हा तिचा स्वतःचा आहे. स्त्रीचे शरीर आणि मन पुरुषापेक्षा वेगळे आणि भिन्न आहे.

जागतिकरणाची दिशा व चंगळवादाची प्रवृत्तीला बळी पडणारा समाज स्त्रीला पुन्हा भोगवादी उपभोग्य वस्तुच बनवू पाहतो आहे कारण जागतिकरणाच्या दिशेने पाश्चात्य जगाचे अनुकरण करण्यात धन्यता वाटत आहे. आज प्रसारमाध्यमातील मोहक स्त्री प्रतिमा बघून स्त्रियांचा लढा हा तिच्या अस्तित्वाचा माणुसपणासाठी आहे का? याबाबत साशंकता निर्माण होते. पुरुषाच्या नजरेतील स्त्री व हक्कासाठी लढणारी स्त्री आजची बदललेली प्रतिमा कशी बरे निर्माण होणार? या बाबत विचार करायला हवा.जागतिक चंगळवादाच्या फसव्या रुपावरच भाळून स्त्री स्वतःचे अस्तित्व व योग्य त्या मर्यादाच विसरली तर पती–पत्नीतील निष्ठाप्रेम पवित्रस्वरुपात राहून विश्वासाच्या ऐवजी फक्त लिंगदेही नर–मादी निर्माण होण्याची भितीही त्यातून निर्माण होऊ शकते याकडे लक्ष द्यायला हवे. समाजजीवनातील लिंगभेद, पितृसत्ता, लैंगिकता, अपत्य संगोपन, स्त्रियांचे शोषण, संस्कृती, अर्थव्यवस्था, धर्म या बाबतच्या नव्या जाणीवा व मानवी जीवन या दृष्टीकोनातून पुन्हा स्त्री जीवनाजवळच येऊन थांबतो. स्त्रियांचे अधिकार, राजकारण स्त्रियांचे स्थान आणि प्रत्यक्षात अधिकार मात्र नवरोबांच्या हातात असतात हे विदारक चित्र बदलले तरच स्त्रीवादाची नवी दिशा सापडली असे म्हणता येईल. प्रसार माध्यमात केला जाणारा स्त्रीदेहाचा वापर जर विचारात घेतला तर तंत्रज्ञानाच्या प्रकाशात माहिती जालात स्त्री प्रश्नाला वाचा फोडता येऊ शकते. स्त्री पुरुष संबंधाचे होणारे विकृत दर्शन घडविणाऱ्या जाहिराती वा चित्रफिती प्रसारीत होत आहेत. हे बघून स्त्रीवादाची दिशा कोण व कशी ठरवत आहे यावर विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. स्त्रियांची विक्री हा फार मोठा गंभीर प्रश्न समाजापुढे निर्माण झालेला आहे. स्त्रीदेहाचा व्यापार होत आहे. गुलामगिरीतील स्त्री व आजची एकविसाव्या शतकातील स्त्री यात परिवर्तन काय झाले? तत्कालीन पुरुषसत्ताक गुलामगीरीतील स्त्री गुलाम होती परंतु आजची अस्मिता जागृत झालेली स्त्री खरचं वैचारिकदृष्टया मुक्त आहे का.स्वतःच्या स्त्रीविषयक संकल्पना व

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

स्त्रीवादाची दिशा लक्षात घ्यायची असेल तर त्यामागील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिकता तपासण्याशिवाय खऱ्या स्त्रीवादाचे स्वरुप समजणार नाही. स्त्रियांच्या पत्रकारितेत प्रवेश, आधुनिक तंत्रज्ञानावर अभ्यास, स्त्रियांचे अर्थविषयक लेखन, प्राचार्य, शास्त्रज्ञ, वैमानिक, डीन अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी आधुनिक आव्हान स्विकारले आहे पण अजूनही अविकसित, मागासलेली, अशिक्षित स्त्री आहेच तिला सोडून स्त्रियांचा विकास झाला असे म्हणता येईल. विनोबांजीच्या मते,'स्त्रियांची म्हणून काम करण्याची जी खास पध्दती आहे ती करूणेची पध्दती आहे म्हणून स्त्रियांनी कुठल्याही कामात आपल्या पध्दतीने पुढे यावे.'[७]

संदर्भ सूची:—

१. डॉ.धोंगडे अश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा: स्वरुप आणि उपयोजना, दिलीपराज प्रकाशन पुणे पृ.क्र. ६

२. आठवलेकर मंगला,महापुरूषांच्या नजरेतून स्त्री,राजहंस प्रकाशन पुणे २०१८ पृ.क्र. १२

३. डॉ. धोंगडे अश्विनी, पृ.क्र. ८

४. तत्रैव, पृ.क्र. ६

५. लांडे सुमती संपादक — स्त्रीवाद

६. कर्वे स्वाती, स्त्रीविकासाचे नवे क्षितीज, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ.क्र. १७

७. आठवलेकर मंगला,महापुरूषांच्या नजरेतून स्त्री,राजहंस प्रकाशन पुणे २०१८पृ.क्र. ४१

ISSN-2278-9308

Impact Factor-7.675 (SJIF)

B.Aadhar

Peer Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXXIII (233)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

कोसला –एक आकलन अन्वयार्थ

डॉ.राजेश मिरगे

मराठी विभाग महात्मा फुले महाविद्यालय वरुड जि. अमरावती

कादंबरी हा आधुनिक साहित्यप्रकार युरोपातून आला. दीर्घ गुंतागुंतीच्या कथेचे गद्य स्वरूपातील निवेदन असा या प्रकाराचा ढोबळ अर्थ. हे कथात्मक निवेदन वस्तुनिष्ठ विश्लेषण व जीवनाची गुंतागुंत अर्थगर्भ रीतीने उलगडून दाखवणारे असावे. सध्या कादंबरी कडून अपेक्षा खूप वाढल्या आहेत. विज्ञानाच्या उन्नतम शिखरावरील संशोधक या सृष्टीचा समग्र अर्थ जाणून घेण्याचा विश्व, प्राणीजगत, मनुष्यजाती यांच्या अस्तित्वाचा प्रस्तुततेचा तिच्या शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात तेच काम बौध्दिक पातळीवर कथारंजनातून कादंबरी करते असे अपेक्षितात कोटयावधी पैकी एखादा जरी लहानसा पैलूवर कादंबरी प्रकाश टाकू शकली तरी महान अभिजात समजल्या जाते. म्हणून कादंबरी हा सर्वश्रेष्ठ अर्थात साहित्य जगतात लोकप्रिय आहे. कादंबरीमध्ये कथा असते, नाट्य व काव्य असते, तत्त्वज्ञान असते ,समाजशास्त्र असते, मूल्य विचारांचा शोध आणि नैतिकता यांचे विश्लेषण असते आणि मनोरंजन देखील असते.

दुसरे महायुद्ध झाले, रक्तरंजित फाळणी होऊन भारत स्वतंत्र झाला. नेहरूंच्या पंचवार्षिक योजनांनी शेतकऱ्यांना थोडे बरे दिवस आणले. शिक्षणाच्या प्रसाराची गती व व्याप्ती वाढली. निवडणुकांनी राजकीय शिक्षण करून विविध गटांच्या राजकीय , आर्थिक व संस्कृतीक आकांक्षा वाढविल्या. त्यांचे मराठी कादंबरीतील प्रत्यंतर भाउ पाध्ये आणि भालचंद्र नेमाडे यांनी आणून दिले. ब्राम्हणी संस्कारांना छेद देणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्यांनी वरण–भात, तूप, ताक अशा सात्वीक पदार्थां ऐवजी त्यांनी मराठी कादंबऱ्यांच्या ताटात चिकन, कबाब ,मटणाचा झणझणीत रस्सा आणि कोळंबीचे कालवण वाढले.पाध्ये यांच्या 'वासूनाका' ला अब्राहम असे ओरडत. पारंपरिक समीक्षकांनी झोडपून काढले. पाध्ये ब्राह्मण होते. नेमाडे यांनी प्रथम ब्राह्मणेतर संवेदना, अनुभव विश्व व वास्तव यांचे खडेपणाने आणि सशक्त भाषेतून सुसंगत दर्शन घडविले. ते त्यांच्या 'कोसला' मधून कोसला ने मराठीचे नवे पर्व सुरू झाले. आपले समीक्षक उभे केले. कोसलाल्याची पहिली आवृत्ती सप्टेंबर १९६३ साली प्रसिद्ध झाली या अर्थाने आज २०२० मध्ये कोसल्याच्या निर्मितीला ५७वर्ष झालीत. एकच कादंबरी सतत पन्नास वर्षापेक्षा अधिक चर्चेत राहण्याचा उदाहरण विरळच म्हणता येईल. ही कादंबरी प्रसिद्ध झालेल्या काळातच जगभरात सांस्कृतिक, सामाजिक वातावरणाला बदलून टाकणारी परिस्थिती होती. त्यामुळेच या कादंबरीच्या जन्माला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या कादंबरीचे महत्त्व आणखी एका काढण्यासाठी ठळक करता येतं, ते म्हणजे ही कादंबरी ऐतिहासिक किंवा पौराणिक आशियाची नाही. मराठीत मान्यता पावलेल्या कादंबऱ्या आणि कादंबऱ्यांचा चेहरा हा अशा अर्थाचा, थाटाच्या, आशयाचा होता. या अर्थाने कोसला त्या काळातील 'तरुण तर्क' असलेली नव्या छाप्याची कादंबरी होती. या कादंबरीच्या जन्माचा परिणाम भविष्यात काय असू शकतो ह्याच सूचन नरहर कुरुंदकर व डॉ. अशोक केळकर यांनी अगोदरच केलेले आहे. ही कादंबरी ज्या लोकांनी गाजवावी त्यांनी तिचा नाद सोडूनच दिला. ती नंतर ग्रामीण भागातल्या तरुणाच्या ताब्यात गेली. तोपर्यंत पांडुरंग सांगवीकर हा नायक विस्मरणात गेला. सांगवीकरांच्या कादंबरीतील प्रत्येक कृतिचे फॅशनमय जग बनत गेले.तोपर्यंत नेमाडे यांच्या नंतरच्या कादंबऱ्या आल्या कादंबऱ्यातील चांगदेव पाटील, नामदेव भोळे आणि त्यांचं ढवळून काढणारं सामाजिक विश्व ग्रामिण आणि दलित साहित्याच्या लाटेत शाबूत राहील. ह्याचा उगम कोसलाच्या ठळक करून देणाऱ्या पानापानात शोधता येतो. हा सामाजिक लढाईचा गुंडाळणारा धागा हाताला लागल्यावर लोकांचे पुनश्च लक्ष कोसल्याकडे गेले आणि कादंबरीचे महत्व प्रयोगशिल अशा अर्थाने वाढले .मराठी कादंबरीला नेमाडे यांनी आशयद्रव,तंत्राविष्कार, सर्जनशीलतेचा भाषेच्या माध्यमातून वापर, सामाजिक मूल्यविचार, नैतिकता, सामाजिक बांधिलकी ,अशा बहू बाजुंनी रूप देण्याचा प्रयत्न केल्याने डॉ. सतीश बडवे यांना वाटते. तर किशोर सानपांना 'कोसलाची' शैली जबरदस्त देशीय अस्सल, अनुभवनिष्ठ ,नैतिक मूल्यांना कालोचित वापर करणारी असल्याने नोंदविले आहे.

कोसला ही कादंबरी पारंपारिक कादंबरीच्या रचनेचे संकेत मोडून, यशस्वी तंत्र वापरून अनपेक्षित, काहीसा विस्कळीत, तऱ्हेवाईक, शैलीत लिहिलेली [illegible]

...आलेला पांडुरंग सांगवीकर हा १९६०च्या पिढीचा प्रतिनिधी आहे. ... लग्न,विवाहपुर्वसंबंध, शिक्षण, राजकारण ,अध्यात्म अशा अनेक विषयांचा विचार तो पूर्वसंकेत टाळून करतो.शिकत असतांना समन्वयकांच्या खोटेपणा, भ्याडपणा, वसतिगृहातील मुलांचे टोळी वजा व्यवहार, दांभिक, ऊतळ प्राध्यापक, लेखक, पुढारी वक्ते ,यांचा भंपकपणा या साऱ्यांचा अनुभव घेत असता हळूहळू तो समाजापासून तुटत जातो. कधी गंभीरपणे ,कधी उद्वेगाने आणि चिडून किंवा उपरोधाने किंवा तुच्छतेने तो जगण्यातील विसंवाद आणि विसंगता मांडतो. अर्थहिनतेचे अनेक रूपे दिसत असतांना तो भ्रमनिरास आणि विकलता अनुभवतो. कौशल्यातून भावनाप्रधान व वरून मृदुपणा दाखवत मिरवणारा पांडुरंग सांगवीकर आपल्यासमोर मोजक्या शब्दात उभा राहतो. तिथून पुण्यात आल्यावर पहिल्या वर्षात गावाकडचे बुजरेपण टाकत व्यक्तिमत्व घडण्याच्या मागे जाणारा सांगवीकर ,गॅदरिंगला कल्चरल सेक्रेटरी होऊन पदरचे पैसे खर्च केलेले सेक्रेटरी अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करीत चमकण्याचे मागे असलेला सांगवीकर घरून येणाऱ्या पैशाची फारशी फिकीर नसलेला आणि आल्या गेलेल्यांना चहा –सिगारेटी पाजणारा सांगवीकर, मेस सेक्रेटरी असतांना वर्षाच्या शेवटी जोरदार फटका बसलेला सांगवीकर इंटरच्या आणि ज्युनिअरच्या वर्षात वाहत जातो. मनु गेल्याचे दु:ख पचवण्याची क्षमता नसलेला, मानसिक षढत्वाची जाणीव होणारा, पैशाची काटकसर करतांना आताच्या त्यांच्यासारख्या पैसे खिशात न खुळखुळणाऱ्या मित्रांबरोबर राहूनही एकूणतच सर्वांपासून अलिप्त होत जाणारा पांडुरंग आता दिसतो. आणि मग शेवटी एकूणच परीक्षेत पेपर सोडून शिक्षणाला रामराम ठोकून गावी परत जातो. तिथे वडिलांच्या धंदा कारभाराला शिव्या देत, थोडेफार त्यातले काम बघत इतर अशाच शहरात राहून, शिकून गावी परतलेल्या कंपुत दिवसाचे दिवस ढकलणारा ,आता जे होईल ते होवो, सगळेच भंकस मग का चिंता करा अशा पराभुत तत्त्वज्ञानाशी येऊन पोहोचला पांडुरंग सांगवीकर इतकीच खरेतर कोसलाची कथा मांडता येईल.

कोसला मध्ये एकसमान धागा, सूत्र वा विचार येत राहतो तो पांडुरंगाला पडलेल्या प्रश्नांचा जगण्याचे प्रयोजन, असण्याचे प्रयोजन, असलो तर मी असाच का? वा दुसरा एखादा तसाच का? शोध त्यांची उत्तरे उत्तर न शोधता त्यापासून दूर दूर पळणारा पांडुरंग आणि मृत्यूमुळे हे सुटेल काय? ह्याची खोल मनात तळ करून असलेली त्यांची आशा कादंबरीत जागोजागी येत राहते. पांडुरंगाची सगळ्याला शिल्लक ठरविण्याच्या वृत्तीच्या मागे मी का जगतोय! वा काय अर्थ आहे त्याला! हा धागा जास्त दिसतो त्यातून तो सुरवातीला गावाला गावातल्यांना त्यांच्या मानसिकतेला शिव्या देत शहरात रमुन जायचा प्रयत्न करतो तर कादंबरीच्या शवटाला शिव्या देत गावच बरं म्हणतो. नैतिकतेच्या आधारावर बाप ,गाव, सगेसोयरे, यांना नाकारतो. अशा व्यक्तीमत्वा वरील कथा असलेली कोसला ही कादंबरी प्रस्तापित कादंबऱ्यांचे स्वरूप, विषय, भाषाशैली, संकल्पना, अशा सर्वांना दूर ठेवणारी ठरली आहे. कोसलाने मराठी कादंबरीला नवी दिशा देत ती अधिक खुली व लवचिक केली. भाषेचा कमालीचा अर्थगर्भ वापर करणारी ही कादंबरी आजही तिच्या वेगळेपणाने उठून दिसते. कोसला तील प्रत्येक प्रसंगाचे वर्णन अफाट आहे. कुठेही जड,बंबाळ बोजड, अलंकारिक, भाषा नाही. वाक्य पण छोटी–छोटी आहेत. कोसलाने एक पुस्तक म्हणून वाचकांना प्रचंड आनंद दिला. पांडुरंग पलायनवादी आहे का? हो आहे. निराशावादी आहे का? हो आहे. तो रूढार्थाने आदर्श व्यक्तिमत्व आहे का ?नाही. म्हणून कोसला कम अस्सल वाटत नाही. अशी माणसेदेखील असतात; आहेत. कोसला मधील पांडुरंग पराभूत होतो. निराश होतो. सत्यापासून दूर पळून जातो . म्हणून कोसला दुय्यम वा अवाचनीय ठरत नाही. उलट एक अतिशय समृद्ध ,सकस साहित्यकृतीचा अनुभव वाचकास नक्कीच येतो .

संदर्भ

१. कोसला बद्दल – संपादक बाबा भाडे

२. वाचन एक अमृतानुभव –लोकराज्य (जून–जुलै २०११)

३. कोसला वय वर्षे पन्नास –म. टा. लेख जी.के. ऐनापुरे

Dr. R. D. Mitge.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2021

ISSUE No- (CCCXXIII)323

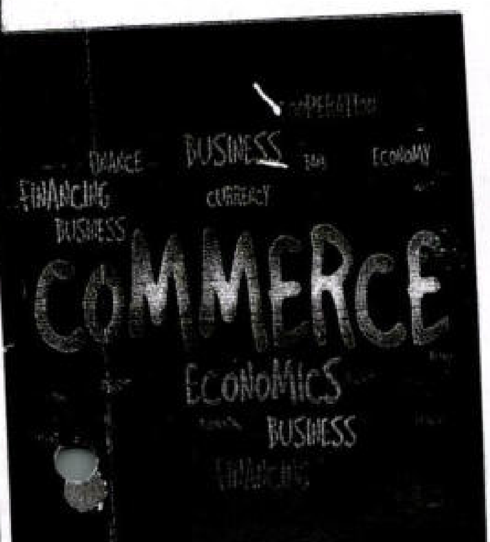

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :

- **Scientific Journal Impact Factor (S**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Servic FS)**

For Details Visit To : ***www.aadharsocial.com***

Aadl Publications

B.A
International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
ct Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 323 (CCCXXIII)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	भारतातील दारिद्रय : कारणे व उपाययोजना — प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपाल	1
2	शेतकऱ्यांच्या कष्टमय जीवनाचे वास्तवदर्शन घडविणारा संग्रह - पोशिंद्याची कविता — प्रा. डॉ. पी. आर. जाधव	7
3	सुलोचना सदाशिव डोंगरे यांचे आंबेडकरी चळवळीतील कार्य — प्रा.डॉ.कुसमेंद्र गं.सोनटक्के	10
4	वर्धा जिल्ह्यातील भूपृष्ठरचनेनुसार लोकसंख्या वितरण आणि घनेतेचे भौगोलिक अध्ययन — प्रा. नारायण गोविंदराव सोनुले	12
5	ग्रामीण आर्थिक विकास एवं पुनर्निर्माण : गांधीजी — डॉ. शुभ्रा मिश्रा	17
6	शब्द-शक्ति का अर्थ, परिभाषा एवं भेद (प्रकार) — *डॉ शिवाजी नागोबा भदरगे*	21
7	भातगिरणी व्यवसायाचे ऐतिहासिक समिश्रण व श्रमाचे बदलते स्वरूप — डॉ. एस.एच. भैरम	31
8	ई लर्निंगची नवी व्यवस्था स्वयंम एक (SWAYAM) दृष्टीक्षेप — **Dr. Sarla Nimbhorkar**	36
9	संत आणि लोक भ्रमंती तीर्थाटन — डॉ. राजेश मिरगे	39
10	भारतीय संगीतातील अमुल्यठेवा : संगीत सम्राट तानसेन — डॉ. प्रज्ञा मेश्राम	43
11	प्रा.आशा थोरात यांचे अंगठा ते सही एक आकलन — डॉ.गजानन बनसोड	50
12	लिंग विषमता - समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन — प्रा. डॉ.कोते ए.व्ही.	54
13	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारातील आर्थिक समृद्धीचा मार्ग : कृषी उद्योजकता प्रशिक्षण. — प्रा. डॉ.सुनिता कलाखे	58
14	डिजिटल लायब्ररी आणि ई-लर्निंग — डॉ. एकता मेनकुदळे	64
15	कर्मचारी राज्य विमा योजना — डॉ. संजय जगदेव कोठारी	68
16	भिक्खु आनन्दथेर का सामा[illegible]चिंतन — प्रा. डॉ. बी.एम. मानवटकर	74
17	Kamala Das as a Confe[illegible]al Poet — **Dr.Nilima S.Tidke**	78
18	Caste and Gender Issue[illegible] Baby Kamble's 'The Prison We Broke' — **Dr. Asrar R. Khan**	83
19	A Sociological Study [illegible]ngle Parents Problem — **Dr. Pramila Haridas Bhujade**	86

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 323(CCCXXIII)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

संत आणि लोक भ्रमंती तीर्थाटन

डॉ. राजेश मिरगे
मराठी विभाग– महात्मा फुले महाविद्यालय वरुड

वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्रातील सर्वाधिक लोकाभिमुख असलेला संप्रदाय. या संप्रदायाच्या आजवरच्या अमाप लोकप्रियतेचं रहस्य कशात घडलो आहे? या प्रश्नाचा आपण शोध घेऊ लागलो तर त्याचे उत्तर या संप्रदायाच्या अनेकविध संतांच्या मुख्य तेत आणि त्यांनी केलेल्या जनसंचारआत म्हणजेच तीर्थयात्रेत आढळतं ज्ञानदेव –नामदेव –तुकोबा –निळोबा या संतांची चरित्रे चाहळली तर त्यांनी समाजाशी केलेल्या संपर्क, समन्वय आणि त्यातून वारकरी संप्रदायाची विचारधारेची बीजे पेरण्याचे महत्वाचे कार्य ज्ञानदेव ,नामदेवांच्या , रामदासांच्या तीर्थयात्रा या विख्यात आहेत या संदर्भातील नामदेवांनी लिहिलेल्या त्रिखंडात्मक ज्ञानदेव चरित्रात उल्लेख आढळतो तीर्थावळी या संपूर्ण अभंगात्मक खंडच नामदेवांनी या विवरणा साठी वाहिला आहे या तीर्थयात्रेचे प्रयोजन केवळ धार्मिकच होते का? तर तीर्थयात्रेचा संबंध मनाच्या सुचित एशी पावित्र्य अशी असून पावित्र्याची असून दैनंदिन जीवनापासून काही काळ दूर जाऊन मनाचं उदात्तीकरण मी उन्नयन करण्याची प्रक्रिया होय. त्याच बरोबर तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने लोकस्थितीचे व लोक माणसांचं यथार्थ व सूक्ष्म आकलन होते आणि अजून अनुभव आणि ज्ञान या दोघांची प्राप्ती होते हासुद्धा महत्त्वाचा उद्देश यामागे होता केवळ शाब्दिक ज्ञाने ज्ञानाने आपण परिपूर्ण होऊ शकत नाही तर त्याला वास्तवाचा स्पर्श असावा लागतो त्यासाठी भ्रमण , तीर्थयात्रा ,पर्यटनसंतांच्या भ्रमंती मुळे तत्कालीन लोकस्थितीचे नी लोक माणसांचं यथार्थ व सूक्ष्म आकलन साहित्यात व्यक्त झाले तत्वज्ञान नि आचारधर्म यातील क्लिष्टता व जटिलता काढून टाकण्याचा विचार यामुळे पुढे आला लोकसंगीत लोकगीत काव्यप्रकाराचा उद्गम यातून झाला भारुडे गवळणी लोककला या प्रकारची निर्मितीचे श्रेय हे संतांच्या भ्रमंतीला दिले पाहिजे एकनाथ नामदेवांनी केलेली देशभर भ्रमंती सर्व ज्ञात आहे.

नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी हा नामदेवांचा संकल्प यासाठी त्यांनी देशभर यात्रा भ्रमंती केली थेट पंजाब राजस्थान पर्यंत गेले अठरापगड जातीच्या संतांच्या माध्यमातून समतेचा विचार पोहोचविण्याचे कार्य केले नामदेवांची तीर्थयात्रा हे एक निमित्त होते. त्यांना देशभर समाजाचे तत्कालीन स्थितीचे निरीक्षण करायचे होते संस्कृतीची शिलाई कुठं कुठं ऊस अवती ते पाहून त्याला त्यांना जोडायचे होते समाजमनाच्या दूर राहणाऱ्या नसांवर फुंकर घालायची होती केवळ विठ्ठल मूर्तीची पूजा नाही तर चराचरात सामावलेल्या विठ्ठल भक्तीचा पुरस्कार त्यांनी केला पंजाबात घुमान येथेत्यांची समाधी आहे एवढेच नव्हे तर ठीक ठिकाणी नामदेवांची मंदिरे आहेत शिखांच्या गुरुग्रंथसाहेब या ग्रंथात प्रारंभीच नामदेवांची हिंदीतील पर्मुख बानी च्या रूपाने समाविष्ट होणे ही गौरवास्पद बाब आहे वारकरी संगीत तर नामदेवांनी केवळ समृद्ध करून ठेवलंय देशभरातल्या भ्रमंतीतून वेगवेगळ्या प्रदेशातील संगीत आत्मसात करून ते महाराष्ट्रात आणलं दक्षिणेतून टाळ वीणा मृदुंग आणले राजस्थानातून चिपळ्या आणल्या पंजाबातून ताल धरायला लावला धुमाळी ताल आणला

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 323(CCCXXIII)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

नामदेव केवळ पंजाबात गेले इथे राहिले आणि त्यांनी हिंदी पंजाबी रचना केल्या एवढ्यपुरतंच त्यांचं कार्य सीमित राहिले नाही तर त्यांनी जो समानतेचा ममतेचा वैष्णवांचा विचार तिथल्या जनमानसात रुजविला हा विचार महत्त्वाचा आहे याच पार्श्वभूमीवर फेब्रुवारी पंधरा मध्ये अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन घुमान येथे होत आहे ही आनंदाची बाब आहे भ्रमंती करीत साहित्यिक विचारवंत रसिक घुमान येथे उपस्थित राहून नामदेवांच्या तीर्थावळी मुख्य बानी यांचे चिंतन व चर्चा करतील ही समाधानाची बाब आहे नामदेव म्हणतात

भक्ती शिरोमणी धन्य तू संसारी/ परी एक अवधानी वचन माझे//

भूत अळीची तीर्थे पहावया नयनी/ असे अर्थ मनी विष्णुदासा//

वारकरी संतांनी केलेल्या प्रत्यक्ष प्रवासा पेक्षा नि संचारपेक्षा त्यांच्या अभंग वाणीचा रचनांचा प्रवास सर्व स्तरापर्यंत पोहोचला आबाल वृद्धांपर्यंत त्यांची वाणी प्रसूत व्हावी आणि महाराष्ट्रातल्या खेड्यपाड्यापर्यंत जनतेपर्यंत जावी व त्यांच्या मुखी शतकानुशतकं रूळवी हे वारकरी संतांचे अद्वितीय कार्य होय याच परंपरेतील संत रामदास हे तर एक तपाहून अधिकदेशभर भ्रमंती करीत होते बालोपासना आणि हनुमान हा सार्थ विचार देत त्यांनी महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी हनुमानाची प्रतिष्ठापना केली त्यातील एका हनुमानाची स्थापना वारी हनुमान जिल्हा अकोला येथे विदर्भात केल्याची नोंद आढळते ब्राह्मण हिंडता बरा समर्थ वचन हे तर या संप्रदायाचे बीज आहे रामदासांचे हे भ्रमण केवळ प्रमाणासाठी नव्हते तर आपल्या संप्रदायाच्या तत्वज्ञानाच्या आचार धर्माच्या उदात्त विचारांच्या प्रचारासाठी होतं सोबतच रामदासी मठांची त्यांनी स्थापना केली गुजरात येथे बडोदा मध्य प्रदेशातही मठ स्थापनेच्या खुणा आढळतात भ्रमण तीर्थयात्रा यामुळे ज्ञान अनुभवाच्या कक्षा रुंदावण्याचे मदत झाली आणि वैचारिक मंथन सुद्धा होऊन लोकजीवनाला दृष्टी प्राप्त झाली

अमरावती जिल्ह्यातील रिद्धपूर ही तर महानुभव पंथ यांची काशी मानले जाते महानुभाव पंथांचेप्रवर्तक श्री चक्रधर स्वामी हे गुजरातेतून महाराष्ट्रात भ्रमंती करीत आले आणि महानुभाव पंथाची स्थापना केली तत्कालीन अकराव्या शतकात ग्रांथिक भाषा संस्कृत प्रचलित असताना लोकभाषेतून म्हणजेत मराठीतून असावे असा दंडक घातला आणि त्यातूनच मराठी भाषेतील पहिल्या लीला चरित्र हा ग्रंथ सिद्ध प्रसिद्ध झाला लीला चरित्रातील एकांक पासून उत्तर आपण ते गमनाचा उत्तरा पण ते गमनाचा आलेख स्वामींनी पंथ विचार प्रसारार्थ अखंड भ्रमण केल्याचे आढळते रानावनातून गोंड वनातून आंध्र प्रदेशापर्यंत या काळात अनेक जाती–जमातीतील लोकांची संपर्क साधला त्यांना उद्धाराचा मार्ग दाखविला एका काळात एकाकीपणे हिंडले पण त्यातूनच त्यांनी सर्वदूर केलेल्या सार्वत्रिक भ्रमणामुळे लोक संवादांमुळे महानुभव संप्रदायाचा प्रसार विदर्भ मराठवाडा व महाराष्ट्र जिल्हा खानदेश या विभागात मोठ्य प्रमाणात झाला पुढील काळात उत्तरेकडे पंजाब पर्यंत झाला लीला चरित्रातून तात्कालीन समाजजीवनाच्या विविध परंपरा चालीरीती यांचा अभ्यास उत्तम करता येईल याचे कारण समाज जीवनाच्या विविध घटकांची भ्रमंती करताना आलेला संबंध लोका नु भाव आणि जीवनाचा अनुभव हे तर संत साहित्याचे महत्त्वाचे आधार असून लोक भ्रमंती हे त्यांचे मुख्य सूत्र आहे.

ISSN : 2278-9308
October, 2021

नागेश संप्रदाय वीरशैव व धर्म बौद्ध भिक्षू सूफी संत हे सर्व संत संप्रदायातील संतांनी लोक भ्रमंती केली आणि त्यामुळे प्रत्येक पंथांचे विचार तत्व लोक माणसापर्यंत जाऊन पोहोचले भ्रमंती हा बौद्ध भिक्षू जैन साधु संत यांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे बुद्धांचे विहार आणि जैन संतांचे आश्रम व गुरुकुल आपल्या महाराष्ट्रात जागोजागी आढळतात जैन धर्मियांचे अतिशय प्राचीन मंदिर अमरावती जिल्ह्यात मुक्तागिरी येथे आहे त्याठिकाणी देशभरातून जैन धर्मीय येथे येतात त्यामुळे विदर्भाचे जनजीवन परंपरा चालीरीती याचे दर्शन घडते चातुर्मासात जैन संत विशिष्ट ठिकाणी अल्प काळापर्यंत वास्तव्य करतात पण त्यावेळी प्रवचनांच्या रूपाने ते समाज माणसाला प्रेरणा देतात संत गाडगेबाबा संत तुकडोजी महाराज व इतर अलिकडच्या काळातील संत त्यांनी प्रबोधन करीत अख्खा महाराष्ट्र पिंजून काढला पुरोगामी विचार विज्ञानवादी दृष्टिकोन रुजविण्याचा प्रयत्न केला गाडगेबाबा हे तर लोक भ्रमंतीचे साक्षात मुर्तीमंत उदाहरण आहे त्यांच्या पायाला स्थिरता नव्हती दरमजल करीत समाजाला आधुनिक दृष्टी देत दीनदलित गोरगरिबांची गोरगरिबांसाठी महाराष्ट्रातील विविध तीर्थक्षेत्री धर्मशाळा बांधल्या उभारल्या नदीवर घाट बांधून लोकांची सेवा केली पंढरपूर साताऱ्यापासून नाशिक अमरावती पर्यंत गाडगेबाबांनी आश्रम शाळा काढून गोरगरीब आदिवासी समाजाला लोक प्रवाहाच्या मुख्य गंगेत त्यांनी आणले आणि समाज सेवेचे जाळे महाराष्ट्रभर लोक भ्रमंती करीत विणले.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनातर देशभर नव्हे तर जपान पर्यंत आपल्या खंजरी भजनाचे सूर जनम माणसांपर्यंत नेले नवी दिल्लीच्या राजघाटावर त्यांचे भजनाचे कार्यक्रम झाले त्यांनी केलेल्या हिंदीतील पदर रचनेमुळे त्यांच्या विचारांना देशभर पोहोचविता आले त्यांची भजने ही प्रबोधन चिंतन करतात गुरुकुंज मोझरी जिल्हा अमरावती अड्याळ टेकडी जिल्हा भंडारायेथून त्यांच्या राष्ट्रीय एकात्मतेचा चारित्र्याचा प्रसार आजही सातत्याने सुरू आहे तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे साधक आज लोक भ्रमंती करीत विचारांचा प्रसार प्रचार करीत आहेत.

एकंदरीत संतांनी केलेल्या लोक भ्रमंती मुळे त्यांची लोकजीवनाशी जवळीक निर्माण झाली त्यामुळे भक्ती चळवळीला एक नवीन रूप प्राप्त झाले त्यात आमूलाग्र परिवर्तन झाले एकात्मता परस्पर सामंजस्य पर मताचा आदर आपला धर्म समजून घेण्याची आवश्यकता विषमतेचा विरोध मी बंधू बंधुत्वाचे नव्हे तर विश्व बंधुत्वाचा पुरस्कार प्रसार झाला जीवन विषयक दृष्टीकोनात परिवर्तन घडले अनेक दुराचारी परंपरा कर्मकांड यांचा नायनाट झाला चातुर्वण्य व्यवस्थेची विषमता पुरोहितांनी केलेले सामाजिक शोषण संताच्या दृष्टीपथात आले त्यातूनच महाराष्ट्र महाराष्ट्रात संतांनी भ्रमंती करीत एका नव्या क्रांती पर्वाला प्रारंभ केला असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही तुकोबांनी तुकोबांची अभंगवाणी तर अनुभव वाचून बोलतच नाही अनुभवा आले ते या जगा देत असे असे म्हणतात ते खरे आहे पण भ्रमंतीशिवाय अनुभव नाही तुकोबांची भ्रमंती आणि समाजाचे आलेले अनुभव त्यांनी अभंगातून प्रतिपादले आहे संत आणि लोक भ्रमंती हे जणू काही समीकरणच आहे त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातील विचारांना चिंतनाला अनुभव आशय दृश्यता आहे कसदार शब्दांची निर्मिती प्रेरणा आहे.

संदर्भ–
१– सुंठणकर बा.र. महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे कार्य.
२– पु. ग. सहस्त्रबुद्धे महाराष्ट्र संस्कृती.
३–डॉक्टर शिवाजी राव मोहिते ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी.
४– ढेरे रा. ची. संत साहित्य व लोकसाहित्य.
५– मोहरील ल. का. संत तुकारामांची जीवननिष्ठा

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 269

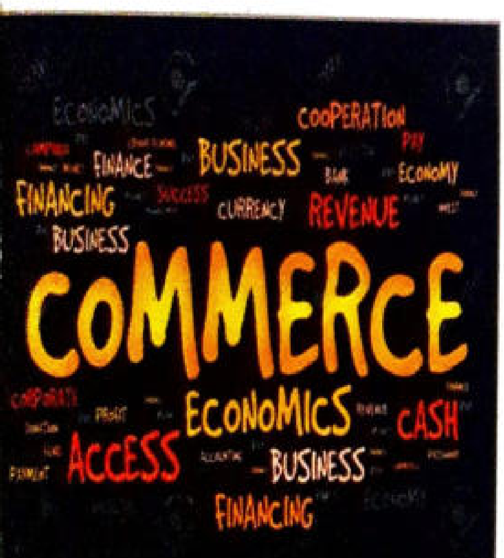

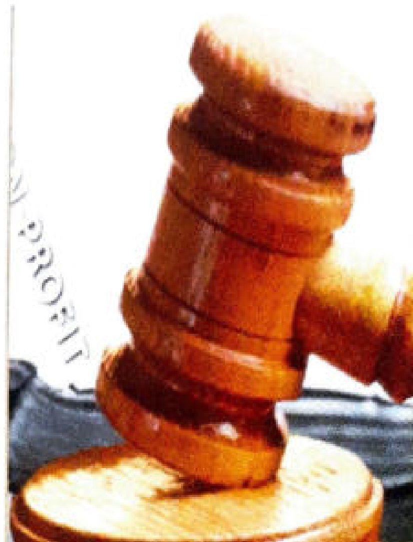

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Col
Chandur Bazar Dist. Amrava

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Evaluation of Maharashtra's Jalyukta Shivar Abhiyan **Dr. Santosh Shankarrao Pharande**	1
2	Family Instability Involvement For Child Upbringing **Dr.Anjali Chandrakant Pande**	5
3	A New Perspective on Health Issues in the Wake of Pandemic: Reference to Covid-19. **Dr Nitin W. Deulkar**	9
4	Regional Pattern Of Agricultural Development In Amravati District **Dr. Omprakash B Munde**	12
5	Innovative Approaches To Event Management Edcuation In Career Development **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	18
6	Educational and Health Status in Child Home **Dr. Sarika N. Dandge (Bodade)**	25
7	Electronic Resource Management System of Academic Library **Dr. Shubhangi P. Ingole**	28
8	Indian Higher Educaiton Policy 2020: Achievements And Objectives **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**	33
9	Enhancing Library Services Using QR Code Technology **Prof. Deepa D. Patil**	41
10	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	44
11	An Empirical Study on Women Empowerment through Self- Help Groups(SHG'S) **Pranita Anand Giri**	48
12	A Study Of Online Education In Lockdown Period **Prof.Dr.Rita.R.Raut**	56
13	Plagiarism - Need for specific, drasticLegislations **Ranjita Madiwale (Sharvari Vaidya)**	61
14	Nutrition for Fitness, Athletics and Sports **Dr.Nitin N. Jangitwar**	65
15	Women In India And Careers **Dr.Sucheta Parker**	68
16	Reflection of Lord Buddha's Aura in Matthew Arnold's 'Shakespeare' **Vinay M. Vasule**	73
17	Ethno-Medicinal Plants Used for Immunity Increase **Dr.Sarita Ghanghat**	79
18	Buddhist economic ethics for a ruler for welfare of human society **Prof. Dr. Pratibha A.Bhorjar**	84
19	Buddhist approach to human society development: economic ethics for a ruler **Prof. Dr. Ashok N.Bhorjar**	86
20	The Problem of Poverty and Remedies for its Eradication : The Buddhist Approach **Prof. Dr. Archana Bobade**	88

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 269 (CCLXIX)
ISSN : 2278-9308, January, 2021

The Problem of Poverty and Remedies for its Eradication : The Buddhist Approach

Prof. Dr. Archana Bobade
HoD English, Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati

It is an acknowledged fact that Buddhist had meditated and contributed for human development and social welfare since more than two thousand five hundred years to present time. Buddhist philosophy and teaching deeply contemplated for not only spiritual but also physical well – beings for humanity the world over. In this connection it is pertinent to begin this research paper with the problems of poverty prevailed in society. In Buddhism, poverty (daliddiyam) is defined as a deficiency of basic commodities needed for maintaining physical well-being. A pauper is a person who is destitute, indigent, and in great need of four basic commodities; food, clothing, shelter, and medicine. A test of sufficiency is the minimum quantity of basic commodities that would provide an endurance and continuance of the physical body and also an end to physical discomfort. Without a sufficient amount of basic commodities, the individual is incapable of undertaking mental development activities, right effort, right mindfulness and right meditation which are necessary in realizing enlightenment.

Food is to be consumed just enough to survive and continue one's life physically as well as ending bodily afflictions. Sufficient clothing is only that amount which is needed to counteract the weather, heat or cold; protect one from undesirable contact with insects such as flies and mosquitoes; and to cover parts of the body that cause shame. Housing is required for protection from the inclement weather and for seclusion. Medicine is required for curing sickness, pains, and for maximum freedom from disease. Consumption of each basic good for purposes beyond these described is considered in excess of a sufficient amount. Not having enough basic commodities to avoid poverty causes two primary problems according to Buddhist teachings.

Buddhist had speculated the poverty and the causes of sufferings. The first problem is regarded as the root of bodily suffering. It is realized as hunger, sickness and short-life which creates an immense obstacle to the cultivation of the mind. The second problem is that poverty, which is also a cause for some unwholesome conduct, leads to many problems in society, such immorality, conflicts and disharmony.

The Lord Buddha said that "woeful in the world is poverty and debt and "poverty is suffering in this world." Here He speaks to the use of wealth by governments because poverty and want, like greed (to which they are closely related) contributes to crime and social discontent. Buddhism maintains that it is the duty of the government or the administrators of a country to see to the needs of those who are in want and to strive to banish poverty from the land. At the very least, honest work should be available to all people, trade and commerce should be encouraged, capital should be organized and industries monitored to guard against dishonest or exploitive practices. By this criterion, the absence of poverty is a better gauge of government's success than the presence of millionaires. In Buddhism, poverty can cause

suffering for those who enjoy sensual pleasures in two ways: bodily suffering and indebtedness. First, poverty causes bodily suffering primarily as it induces sickness brought on, for example by hunger, or exposure to unbearable weather conditions.

The Buddha declared that hunger is the most severe of all illnesses because it is a hindrance to mental development and impedes the ability to practice along the Noble eightfold path. In the Dhammapada the Buddha stipulate as follows: JighacchaParamarogasankharaparamadukkha, Etamnatvayathabhutam, nibbanamparamamsukham. Hunger is the greatest disease. Aggregates are the greatest ill. Knowing this as it really is, (the wise realize) Nibbana bliss supreme. Second, poverty is also suffering for an individual if it induces indebtedness. If a pauper, gets into debt, then this indebtedness may cause other types of suffering as well. For example, the inability and pressure to pay the interest when it is due induces harassment from creditors and possibly imprisonment. Based on the Buddhist view of human life, the primary objective of economic activities is, therefore, to alleviate suffering that is caused by poverty. Economic activities that create wealth can lead to the elimination of some form of bodily suffering, such as hunger and sickness. They can also eliminate indebtedness that is induced by poverty. By contrast, possessing wealth only cannot alleviate suffering caused by indebtedness without reducing the desire for unnecessary goods and or services beyond one's income. Rather, an understanding of how debt can cause mental suffering and a restraint over desire is critical factors.

The second part of the problem of poverty is that it can induce unwholesome conduct, which has the potential to cause instability in society. This social aspect of poverty is illustrated at length in one discourse. There are four implications that can be drawn from the discourse: favorable characteristics of society; a link between poverty and immorality; the role of confidence in Karma; and the role of the government in society. First, the story envisions a prosperous, peaceful, stable and secure society, where people have long life spans, beauty, happiness, wealth, power, and know only three kinds of disease: greed, hunger and old age. These conditions within society are achieved and maintained because everybody strictly observes the ten courses of moral conduct- three right thoughts, four types of right speech and three right actions of the Noble Path. Second, it provides a profound link between poverty and immorality. First, economic well-being is a prerequisite condition for a peaceful society because poverty is the main cause of immorality and social disorder. In addition, immoral conducts cause a decrease in life-span, beauty, happiness and wealth in the long run. When assistance is not given adequately to the needy, poverty becomes widespread. Because poverty raises improper desires and does not permit one to be generous, it is root of many crimes and unwholesome actions. It causes theft and robbery, then killing- telling deliberate liesspeaking evil of others- committing adultery- harsh speech and idle chatter- covetousness and hatred- false views- incest, homosexuality and deviant sexual practices- lack respect for parents, ascetics and the head of the community- fierce enmity, fierce hatred, fierce anger, thoughts of killing and actual killing among beings. Third, the story demonstrates that confidence in Karma can bring forth a prosperous and peaceful society, which facilitates the cultivation of the mind. In Buddhism, the practice of moral conduct can give rise to conditions that promote prosperity, health and long life, immediately and eventually. The practice of morality, including these favorable conditions, can be maintained by confidence in

the results of good actions. Confidence here can arise through a clear understanding of Karma, or right view. The mechanism of how confidence in Karma can induce a peaceful society can be understood as a co-operative condition in which each individual believes in the same moral set, thus leading to a higher moral society. The peaceful condition is, however, unstable because some individual may deviate from that set of beliefs and action, causing social disorder again.

To conclude this thought provoking research paper we may put that in Buddhism, above mentioned things are called the basic requirements of living. Especially the moral issues associated with material wealth. It is apparent that material well being is one important factor contributing to the development of a Buddhist economic community. The primary objective of economic activities in Buddhism is to alleviate poverty. The proper way to deal with crime is to first improve the economic condition of the people. When people are thus provided with opportunities to earn an income, they will be content, has no anxiety or fear, and will not cause harm to the society. These conditions will lead to a peaceful and prosperous society. As a result, a type of Protestant asceticism emphasizing the accumulation of wealth which was then invested into one's secular business and contributed to the development of modern capitalism in the West, never was encouraged in the Theravada tradition once the idea of Dana became dominant. To sum up it is worthy to put the quotation from " The Waste Land" by the Noble Awarded poet, T.S.Eliot,who put forward the solution for the welfare of human society of the world as follows:

"Da , Da , Da
Datta. Dayadhvam. Damyata.
shantihshantihshantih

References :

1. K. Sri, Dhammananda, "Dhammapada", Malaysia, 1992. P 462
2. D.III.65,70
3. A. VI.45. This implies that poverty is not mental suffering for those who renounces sensual pleasures. For example a monk or an ascetic who renounces sensual pleasures and prefers to live a simple life. Nevertheless, If poverty causes hunger or sickness which obstruct the practice of mental development. It is then a cause of bodily suffering
4. Dhp.203., K Sri dhammananda,"Dhammapada", Malayasia, p-404
5. Ordinary diseases are usually curable by a suitable remedy, but hunger has to be appeased daily.
6. While the impermanence of the body must be contemplated, it does not prevent one to do the best to cure bodily sickness.
7. D. CakkavattiSihanadasutta 26, PTS: D. III, p.58
8. Eliot, T. S. (1963). Collected Poems, 1909–1962. New York: Harcourt, Brace & World. ISBN 0-15-118978-1.

ISSN 2349-5189

www.langlit.org

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Vol. 8 Issue 1

August 2021

Chief Editor

Dr. Prashant Mothe

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI

#.	Cover Page VOL.8 ISSUE 1	www.langlit.org	Cover Page	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1xCD57CTO6cxk3layf81tC8Uu-9XfMVwv/view?usp=sharing)
1.	OPERATIONAL STRATEGY OF EDUCATIONAL QUALITY ASSURANCE PROGRAMME LEVEL OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION IN CHIANG MAI PROVINCE	SARAWUTH SORNCHAI, THAN THONGNGOK, YONGYOUTH YABOONTHONG & CHOOCHEEP PUTHAPRASERI	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1r2qxHQnsY1N25WHygQxwFG0tKA6HvAfp/view?usp=sharing)
2.	NAPOLEON, THE MAIN CHARACTER IN GEORGE ORWELL'S ANIMAL FARM, AS THE SYMBOL OF STALIN (A STUDY IN SEMIOTIC APPROACH)	ABDUL WAFI; MUTHMAINNAH; ANSHARUL FUQAHA	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/17sm38vJMvLCSaFvH_BllZsoY9BU-kQuz/view?usp=sharing)
3.	GENDER SIGNIFICATIONS IN IBIBIO PROVERBS	REBECCA USORO	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1YpkHrGNPQmX3kESKUly-vsN8_0-ZX0SI/view?usp=sharing)
4.	CASTE TURBULENCE IN DALIT LITERATURE:RISE OF DALIT FEMINISM	KOMAL BHATT & DR. DIVYABHA VASHISTH	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1eVUz4ORJDV8t6kt00xU8-1OR51qC6vHZ/view?usp=sharing)
5.	DYNAMICS OF TRANSNATIONAL IMMIGRATION IN BHARATI MUKHERJEE'S NOVELS	DR. SUSHIL A. DESHMUKH	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1UjEu9izz68PhPT4kq9fkZ3RiJFX3Q1hh/view?usp=sharing)
6.	ECOCRITICAL READING OF EMMI ITARANTA'S DYSTOPIAN 'MEMORY OF WATER'	ASHWINI ASHOK KADAM & DR. MOHINI GURAV	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1GYZeTmiGxuylbB2CFYajp3ZzaHUig5Al/view?usp=sharing)
7. ✓	TRAUMA AND IDENTITY IN MAYA ANGELOU'S FICTION "I KNOW WHY THE CAGED BIRD SINGS"	DR ARCHANA BOBADE & NIKITA TUSHAR GAWANDE	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1g3IQ_oDKb4eefM2lWtciVI9yq2gSAJpf/view?usp=sharing)
8.	ROLE OF CULTURE IN LEARNING SECOND LANGUAGE	JASPREET KAUR	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/19uHjsgoV_jDoiiczGuuSnJdPmYSu2tWZ/view?usp=sharing)
9.	CULTURAL DIFFERENCES BETWEEN SUDAN AND THE UNITED STATES IN DAVE EGGERS WHAT IS THE WHAT	V.PRIYANGA & DR. G.RUBY DAVASEELI	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1PwbtKOlfLS2h4EsU0Xow7OJJMdY6OSYL/view?usp=sharing)
10.	LOSS OF IDENTITY IN THE WORKS OF V. S. NAIPAUL	DR. TIMKIKAR D.S.	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1iG6XkJp8C39lgUpWwGb18hG1hECk1YNE/view?usp=sharing)
11.	GENDERED EMBODIMENT:CONSTRUCTION & RECONSTRUCTION A CRITICAL STUDY IN THE SELECTED POEMS OF KAMALA DAS.	SAMINA FIROZ WAGLA WALA & DR. JAYSHREE SINGH	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1Fwdpdz5b1VOuQ74tC_VqvJYjwrsrClAW/view?usp=sharing)
12.	OUTCOME BASED EDUCATION- DEVELOPING A CURRICULUM OF COMMUNICATION SKILLS FOR ENGINEERING STUDENTS	DR. GAJANAN T. HIVALE	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1-C7CRCmHiYn8SWqv3BHujUlahe4I2jP-/view?usp=sharing)
13.	SPACE AND EMOTION IN KHALED HOSSEINI'S THE KITE RUNNER	DR. DEEPA MARY FRANCIS	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1a1wt8XhA_2LkSkkQeeZOlG3s3Pm_yRXI/view?usp=sharing)
14.	A 'DRAMA'-TIC NEED: DRAMA OF IDEAS- GEORGE BERNARD SHAW	PANJVANI DIMITA DIPAKKUMAR & DR. R.N.JOSHI	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1U6yytHtCa8FdTxldvq2hIDSyVK4hgftP/view?usp=sharing)
15.	REWRITING HISTORY THROUGH LITERATURE:NEW HISTORICAL PERSPECTIVE OF SHYAM SELVADURAI'S FUNNY BOY	DR.P.SARANYA & DR.J.PRIYA	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1tXlY9XFMturhCS0KSMvSvVDSoaOVOgzw/view?usp=sharing)
16.	REVISITING MEMSAHIBS' TRAVEL TEXTS:PROLIFIC PRODUCTS OF THE COLONIAL, PATRIARCHAL AND GENERIC FLEXIBILITY	DR. KALPANA.R	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/1wYvcQ2lVqjCr9rJpnO4O2sUZrPVdbBCN/view?usp=sharing)
17.	PARADIGM SHIFT IN THE WORLD ENVIRONMENT AFTER COVID-19	DR SANGEETA G AVACHAR	ARTICLE	Click Here (https://drive.google.com/file/d/18AHjT2_SK-BFOkzrt3DpnjR2HrPg2_yQ/view?usp=sharing)

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
LangLit Latur (MS) India AIPROAJ

TRAUMA AND IDENTITY IN MAYA ANGELOU'S FICTION "I KNOW WHY THE CAGED BIRD SINGS"

DR ARCHANA BOBADE ,
HOD English Dept.
Shri Shivaji College of
Arts & Commerce College.
Amravati (M.S.)
&
NIKITA TUSHAR GAWANDE

ABSTRACT

Trauma and Identity are the elements that occur repeatedly in Contemporary fiction. The characters or the protagonist often faces trauma in her life which leads to a sense of insecurity of self. Since ages we find that trauma and memories of Afro Americans still haunt the novels. Images of Jim Crow Laws of segregation and racial injustice done to the black society in 1930's and 1940's permeate the narratives of novelists such as James Baldwin, Toni Morrison, Alice Walker, Maya Angelou and so many others. The trauma experience of the age has shaped the narrative styles and the writing techniques of a number of Afro American novelists who belonged to different generations. How does the novelist fictionalize the trauma associated with an experience such as sexual assault in early childhood, injustice on the basis of race and struggle for identity? The Aim of a study to investigate traumatic disorders and identity crisis by exploring Maya Angelou's most famous autobiographical fiction "I Know Why the Caged Bird sings" published in 1969.

Contemporary African American Literature is written by Black Americans of African descent. Their works portray the experiences that the blacks suffer in America. The themes mostly included are the exploration of black identity, trauma and the condemnation of racism. It begins with the works of such late 18th century writers as Phillis Wheatley. The Afro Americans were living a difficult life in 20th century. The black society was terribly dominated by the whites, consequently they suffered depression, prohibition, racial discrimination, black identity, segregation and oppression. These sufferings traumatized their lives in America. The blacks were discriminated in education, employment, housing and lending. They were denied professional opportunities and had to live in poverty. The privileged whites dominated the blacks and treated them with extreme cruelty in the South. Jim Crow Laws of segregation in the South prohibited blacks from mixing with the whites and kept them separated in all aspects, which made blacks more inferior and less valued. This situation prolonged till the Civil rights bill was passed in 1964. During the period of Segregation circumstances for the blacks were tough and it made their lives a nightmare which leads to an unstable psychological state. This situation had been subject to many studies and which affected many generations. Many Afro American writers stood up to draw out the reality to express their sufferings and humiliation. They started using writings as their

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
Latur (MS) India AIPROAJ

weapons against the injustice done to them .Their refuge was Literature to convey what they could not say aloud .Among them were Georgia Douglas Johnson, Zora Neale Hurrston, Jessie Redmon Fauset, Nella Larsen , Maya Angelou, Ralph Ellison, James Baldwin, Amiri Baraka and so many others.

The life of blacks is portrayed in the form of memories, introspection, retrospection, flashbacks in Afro American literature developed the Trauma studies. The awful remembrance colored with pain and sufferings is aptly illustrated by the Trauma writers. The term trauma refers to a work of fiction that conveys profound loss or intense fear on individual (It is a narrative recall of the experiences). Trauma creates a speechless fright that divides or destroys identity. This theme describes confusion and insecurity of the protagonist, the traumatic memories affect the mind and leads to emotional numbing and depression.

The 20th century writers like Toni Morrison, Maya Angelou focused on plots of childhood trauma from sexual abuse especially by closest people. The child's trauma that occurs as a result of a sexual abuse is a delicate one. A traumatized person's behavior start changing and they start doing something new that is unusual and start getting flashbacks of the experience and also faces difficulty in sleeping due to nightmares.

An autobiographical fiction is primarily comprised of events and characters that are based on the Fragments of author's own experiences, thoughts, and their emotional truths. The beginning of writing the self in Afro American literature is constituted by the slave narratives which are a genre that brings autobiography and literature together. Maya Angelou was one of the most powerful black women who frankly wrote about her traumas and challenged the society in her autobiographies. Her first autobiographical novel "*I know why the caged bird sings*" portrays her childhood incidents that hold many traumatic experiences. The main purpose of this study is to discuss trauma in Angelou's novel "*I know why the caged bird sings*" that overshadowed her childhood and her struggle to cope up with the hard circumstances. She faced serious psychological and emotional situation which lead to insecurity and a feeling of shamefulness as the little black girl in a segregated American society.

Maya Angelou established her literary reputation despite her desperate early years, she gradually progressed and succeeded to be a poet , dancer , singer, actress, producer ,director, a scriptwriter and a civil rights activist. She wrote more than 30 books including poetry, essays and she became famous for her autobiographies containing the themes of racism, sexual abuse, identity , self esteem and violence. The autobiographies are *I know why the caged bird sings (1969), Gather Together in My Name(1974)*, , *Singin' and Swingin' and Gettin' Merry Like Christmas* (1976), *The Heart of a Woman*(1981) , *All God's Children Need Traveling Shoes*(1986) ,*A Song Flung up to Heaven*(2002) .

Literature played a major role in Angelou's life , she studied wide range of books since childhood that inspired her to write her own ones. She spent her childhood in utter dejection, and had flashbacks to the days she stopped talking when she grew up. In her first memoir "*I know why the caged bird sings*" she narrates everything since childhood till the age of seventeen. Maya's life was full of ups and downs but she never gave up. At a tender age when Maya was 3 years and her elder brother Bailey who was just 4 years old, were

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

abandoned by her parents and were sent to live with their grandmother Mrs. Henderson whom they called 'Momma' in Stamps, Arkansas. Maya faced repeated displacements which made her sad as a child. She felt rejected by her parents which created a sense of insecurity in her. Every child needs love and affection from parents, there is always a query in their small mind which needs to be solved by parents. Maya was too little to live away from her parents and experience displacements. As a child she faced many difficulties in the South of America with the cruelty of people and lack of her parents' tenderness. Maya was convinced that her parents were dead as they never visited her. She expressed her deepest pain by crying, Bailey was her biggest support in such situation. The betrayal from the closest person made her feel shocked and could not believe that her mother is alive. She used to isolate herself in the backyard behind a tree and kept crying expressing her anger and sadness. Maya didn't had enough courage to speak what she felt but instead kept inside herself, this made her psychological state even worse.

Maya was 8 when her father visited Stamps unexpectedly to take them along to live with their mother in California. Maya's life was turned upside down, when she experienced a terrible sexual abuse and became mute and traumatized. This is the worst thing that can happen to a child. When Maya visited her mother's home, she had difficulties in sleeping. Thus she slept with both her mother Vivian and her mother's boyfriend Mr. Freeman. This man who was not her father started molesting Maya many times. As a 8 year child she never understood what was happening with her until she was sexually abused one day. She was confused and puzzled as she never knew what affection of parents felt like. Mr. Freeman threatened little Maya that he would kill her elder brother Bailey if she discloses the incident to anyone.

Bailey was too close to Maya and she revealed the truth to him. On knowing it he felt deeply hurt and shared the secret with their grandmother. Mr. Freeman was arrested and was sent to trial. Maya felt afraid and ashamed when she was being questioned in the court. She was not able to confess the truth but denied that he had raped her. The fear and stress kept her silent throughout. Her enraged uncles killed Mr. Freeman the same day of trial. Maya was traumatized and considered herself responsible for Mr. Freeman's death consequently creates guilt in her and she stops talking for five years except with Bailey. They both were sent back to Stamps where her grandmother tried her best to help her overcome her trauma. Maya struggles to develop her dignified self and overcome the psychic turmoil.

In her crucial circumstances she dealt with racism in South. The society, in which a person is treated on the basis of color, was very difficult for Maya. She felt unattractive and considered herself as an ugly girl. A sense of complex made her feel inferior. She wanted to change her identity from ugly blackness to white beauty. This shows how the society affected Maya's little mind. These beliefs made Maya lose her identity as she started behaving like the whites, feeling ashamed of being a black girl. On the other hand the fear, tensions, haunting memories and sorrowful situations in her life keep on tormenting her mind.

Meanwhile growing up in South as a black innocent girl, she faced the racial and gender bias. She was tormented with the belief of not being equal to other children, even black children living in Stamps. She had kinky, curly hair and black complexion so people made fun of her looks. Eventually her brother supported and consoled her. The line "We were explores walking without weapons into Man- eating animal territory" presents that she was

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
Latur (MS) India AIPROAJ

traumatized by the whites in Stamps. The cruel behavior shown by the whites to the blacks tortured her mind. The discrimination in school and mistreatment of white doctor affected her emotions. She was not able forget the situation and was unable to oppose white students when while delivering speech they said that black students should be athletes or servants. This incident gave terrible pain to her. She was psychologically traumatized being identity less when Mrs. Bertha, a white lady manipulated Maya calling her Mary, just because she feels comfortable in calling her Mary. Maya loses her identity and this signifies not only the identity loss of Maya but the entire African Americans.

The torture and trauma effect of various events like her frequent displacements, rape by her mother's lover, rejection in the community of other black girls, discrimination, deprivation, inability to express hidden feelings have made a traumatic agony to her mind. The autobiography centers on Maya's hardships, troubles, pathos, misery and hurdles. The narrator's painful description, her feelings and sufferings represents the real condition of all the black women living in the patriarchal community where gender bias is prominent in her narration. Maya Angelou boldly confesses her personal life publically in a strong manner without hesitation.

Maya Angelou's contribution to the autobiographical genre is one of the most consistent in American literature. Her quest for identity by overcoming the hurdles in her life distinguishes her works from others. Although all her autobiographical novels contain important themes that challenge the readers but her first autobiography *caged bird* caught everyone's attention. Her resistance to the injustice was remarkable in her autobiography. She has aptly portrayed her unfair society and the bitterness that she faced which affected her mental health. Literature was the refuge which she was seeking for to break the silence that prevailed in her heart. Maya brought out the buried talents in her works. She succeeded to gain her own identity through her writing weapon which made her renowned universally.

REFERENCES:

1. Angelou, Maya. "I know Why the Caged Bird Sings." The Collected Autobiographies of Maya Angelou. The Modern Library, 2004
2. Eyerman, Ron. Cultural Trauma and Collective Identity.University of California Press, 2004.
3. Labrecque, Ellen : *Who was Maya Angelou?* , Penguin Workshop, 2016.
4. Angelou , Maya : *I Know Why the Caged Birds Sings*, Random House, 1969.
5. Order out of Chaos: *"The Autobiographical Works of Maya Angelou"*, Dolly Mcpherson, published in 1994.
6. *"African American Autobiographers"* edited by Emmanuel S. Nelson.
7. *"Singing the black Mother: Maya Angelou and Autobiographical continuity"*, M J Lupton, Black American Literature Forum, 1990.
8. Racial protest, identity, words and form in Maya Angelou's *"I Know Why the Caged Bird sings"* P A Walker, College Literature, 1995.
9. Maya Angelou: *"A Biography of an Award Winning Poet and Civil Rights Activists"* by Agnis, donna Brown.
10. Maya Angelou: *"Her Phenomenal Life & Poetic"* Journey from New York: Essence Books, 2014.

Paulo Coelho's Concept of Religion and Spirituality

Dr. Vaishali Ravi Deshmukh[1], Prof. in English[2]
[1,2]Shri Shivaji Arts and Commerce, College Amravati

***Abstract* - Religion involves a system of beliefs, practices, rituals, and symbols that lead to the realization of the sacred namely God or the ultimate reality. On the other hand, spirituality totally differs from religion and is a personal quest for the self –realization. Thus, religion belongs to a group whereas spirituality has a personal dimension. Paulo Coelho's novels talk about the side of spirituality which encompasses the whole universe. Spirituality can never be an individual concern as it is built on the interconnectedness of human beings. It can be realized through love, sympathy, compassion, and forgiveness. And more importantly Paulo's novel is a reminder to anyone feeling numbed by day-to-day drudgery that one's spiritual side can be awakened. This paper aims at analyzing Paulo Coelho's concept of religion and spirituality with special reference to his novel 'The Winner Stands Alone.'**

***Index Terms* - religion, spirituality, sympathy, interconnectedness**

INTRODUCTION

Paulo Coelho's novels talk about the side of spirituality which encompasses the whole universe. Spirituality can never be an individual concern as it is built on the interconnectedness of human beings. It can be realized through love, sympathy, compassion, and forgiveness. And more importantly Paulo's novel is a reminder to anyone feeling numbed by day-to-day drudgery that one's spiritual side can be awakened.

During his first-ever interview to air on American television, Coelho talks to Oprah about the enduring themes in his book and explains that you do not even have to hold a belief in God to be spiritual. All you must possess, he says, is courage.

"Courage is the first spiritual quality that you need to have," Coelho tells Oprah.

Regardless of one's background, upbringing, religion, ethnicity, gender or experiences, courage is a quality that anyone, anywhere can not only understand, but also embody. As Coelho writes in The Alchemist, courage "is the quality most essential to understanding the language of the world."

The Encyclopaedia of World Spirituality describes spirituality as "that inner dimension of the person called by certain traditions-the spirit, this spiritual core is the deepest center of the person. It is here that the person experiences ultimate reality." The spirit which rhymes with the Latin spiritus is the vital principle and also it interprets meaning, direction, and purpose of human life. Spirit, in fact, is a "presence" that can be felt in the effects of wind or breeze. Sometimes the "spirit imparts a "personality" as in the persona of "The Holy Spirit" in the Christian spirit or the spirit of the age. The word 'spiritual' is derived from the Greek 'pneumatikos' which is related to inspiration. Being inspirational is committing oneself to what one regards as the truth for the term spiritual "spotlights the unity of the self" and emphasizes that it draws upon the human capacities or powers which include transcendence, reflection, a moral sense and a religious urge to search for the ultimate meaning, purpose and deliverance. Apart from the etymological roots, spirituality means faith, a complete surrender or a belief in a power that goes by the Great Spirit, a Higher power, God, Goodness etc. (Shivpriya p 151)

Commentimng on the present civilization in an interview with Anupama Bhattacharya, Paulo says:

"We are at a crossroad. Since spirituality is going to play an important role during the next century, we have two choices: either we go towards fundamentalism or towards tolerance. I am preaching tolerance, but this is a long fight, and it depends how people behave here and now."

For Coelho spirituality and religion are two different things. Etymologically "religion" is derived from "to bind." So, religion tends to be the formal expression of faith. It is understood to empty the sacred, the holy, and the ultimate concern. It is also used to refer to a belief in or worship of God or Gods. For Coelho religion refers to a group of people who find a

collective way to worship. This group of people could worship Buddha, Allah, Jesus or any other God. For him what matters is that, at the moment we connect with mystery, we feel more united, more open to life and we realize we're not alone in the world, that we don't live in isolation. Religion is a way of communing with the mystery and this way can be any prescribed by the number of religions throughout the world. Thus, he does not relate spiritualism with religion. The formal act of believing or not believing in God changes nothing. For him God is an experience of Faith. There cannot be a God suitable for everyone because it is something very personal.
He believes that a spiritual quest does not require religion. In an interview with Juan Arias, he explains: "You have to be very careful when you join a Church to not let them try to take over what is your responsibility. What I believe is that religion itself, not what is sometimes made out of religion, is not in contradiction with a personal spiritual quest. The important thing is to create a large empty space within yourself, get rid of the superfluous, know how to live the essential, always be on the way."
Religion involves a system of beliefs, practices, rituals, and symbols that lead to the realization.
of the sacred namely God or the ultimate reality. On the other hand, spirituality totally differs from religion and is a personal quest for the self –realization. Thus, religion belongs to a group whereas Spirituality has a personal dimension.

Margaret Dempsey in her book Journey to self too makes a distinction between religious and spiritual:
"By spiritual I mean that deep inner searching, the feeling that there is something and not knowing what it is. It is about the journey that this inner search engages in. The spiritual journey is all about the journey to self, which we arrive at by becoming self-aware. Socrates said 'knoe thyself' and this is as important today as it was in the time of the great philosopher. To know others is to be intelligent, but to know yourself is to be enlightened and to live in an enlightened state. (9)
Today Humanity is at crossroads. On one side there is religion as a legal system of conduct and on the other side the search for questions that could still have answers, the acceptance of life as an adventure of spirit. Many a time people get tangled in the dogmas prescribed by the religion deviate from their spiritual quest. Spirituality for Coelho refers to the understanding of the interconnected of the universe and this understanding can be realized with or without religion.

As Jyoti Mishra has pointed out in her book entitled 'Paulo Coelho's Fiction Existential and Spiritual Preoccupation':
The development of an individual's spirituality depends upon questioning the way one related to the taken-for-granted concepts or meanings which are disclosed to the self. These meanings and purposes accepted as 'given' never require questioning until an existential crisis makes one aware of their existence. So, the development of spirituality requires such awareness of realizing various possibilities of meaning. (94)
We find examples of Coelho's perception of spirituality in his novels, 'The Winner Stands Alone" and "Aleph" respectively. Both Igor in 'The Winner Stands Alone' and Paulo in 'Aleph', fill emptiness within at some point of their lives. Both of them have wealth and fame and everything that one dreams of. They are rich in the material world. However, this material success does not give them peace of mind. They try to resolve their problems in their own ways and their ways stand in sharp contrast with each other. Paulo believes that humanity's greatest sin is non-communication, unwanted and unloved solitude, forgetting that we were created to find each other's mirror. And everything that makes it easier to find each other and communicate, definitely contributes to our becoming less inhuman and more sympathetic. However, Igor in his novel 'The Winner Stands Alone' stands in strong contrast with this ideology. His love for his wife Ewa loses its color and passion when his materialistic pursuits occupy the most important place in his life. He is never satisfied. He wants to go further. His obsession for the materialistic gains is so great that it darkens the spiritual side of his soul the events that follow Ewa's departure from his life show that the process of getting rich and famous contributed nothing for being a true human being. Rather a man, who was once compassionate, starts losing his empathy in the race of getting what he wants.
Paulo very subtly presents Igor's transformation from a down to earth, hardworking, and kind man to a cool-headed criminal. A point comes when he realizes that he needs to come back from the road he was walking

on. However, the glimmer of the material world is so dazzling, that it blinds his spiritual vision.

Igor even goes to a psychiatrist who makes him aware of the reason behind his restlessness.

Being afraid of losing everything he has achieved, he keeps on running and doesn't understand how and when to quit. He ends up destroying his marriage and himself.

Paulo cites a parable in the novel that shows how man fails to understand the small god given gifts that make human life happy. The parable is about a seagull and a mouse. One day a sea gull sees a mouse on the ground. Not able to communicate as they speak in different languages, the sea gull takes pity on the creature that has lost its wings. So, the sea gull takes the mouse on its back, takes flight to the sky thinking that the mouse must have been missing what it was like flying in the air. The mouse has a time of its life. It is brought back to the ground. When it sees the sea gull taking off and disappearing, the mouse begins to feel sad, not being able to experience that form of freedom again. One often fails to acknowledge the little miracles in life.

Ewa's presence in Igor's life is a miracle that he fails to recognize. He fails to preserve it due to his misinterpretation of God's message. In the end of the novel, Paulo shows how he loses his humanity as he does not know the meaning of true love. The lack of a feeling of empathy for a person he once loved, turns him away from humanity. The worst thing is inability to understand that he is wrong.

Unlike the mouse in the parable mentioned above, Igor could have retained the miracle he had forever. But he never understands it. On the other hand, even when he realizes that he has lost his wife, the way he acquires to get her back takes him far away from path of humanity. He tries to snatch her away from the world instead of winning her heart.

Thus, Coelho urges "the need for the great quest, the quest for the unknown, the new instead of the familiar course of conservatism, and calls for spirituality as the need of the hour he asserts that the spiritual quest is an individual responsibility" (Mishra 96).

REFERENCE

[1] Arias Juan. Paulo Coelho Confessions of a Pilgrim. 1999: Harper Collins Publishers India. P.12-15.

[2] Coelho, Paulo. The Winner Stands Alone. Trans. Margaret Jull Costa. London: Harper Collins. 2008.

[3] Coelho, Paulo. An Interview by Anupama Bhattacharya. "Everybody is a Magus". Life Positive Dempsey. Margaret. Journey to Self. London: Ki Publishing.2009

[4] Mishra, Jyoti. Paulo Coelho's Fiction: Existential and Spiritual Preoccupation: Select Study of Seven Novels.

[5] Shivpriya. Journey of Self Discovery in the Select Novels of Paulo Coelho. Manonmaniam Sundaranar University.

IMPACT FACTOR – 5.61
LangLit
ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

CULTURAL DISPLACEMENT IN BHARTI MUKHARJEE'S 'THE TIGER'S DAUGHTER'

DR. VAISHALI DESHMUKH
Prof. Department of English
Shri Shivaji Arts and Commerce College
Amravati

ABSTRACT:

Over the last few decades the number of Indians moving abroad and settling there has been increasing .The way these Indians adapt to the host country and the cross cultural conflict they undergo is one of the major themes of the diaspora literature. Bharti Mukharjee, one of the most prominent diaspora writers , investigates the issues of cultural displacement and alienation in the immigrant experience in her writings. She can be called a delegate of the entire Immigrant Literature. The theme of Indian immigrant experiences in the USA find prominent place in every one of her novels and stories. Through her stories she portrays her female hero's cultural crisis. Her first novel, 'The Tiger's Daughter' is a story of a Bengali girl, Tara Banerjee, an immigrant woman from India. This paper aims to inspect how Tara is caught between the two worlds, the one she has abandoned and the other she has accepted.

Key words: Cross cultural, Identity, Assimilation, Integration

According to the Expat Insider 2021 survey by InterNations, 59% of Indians working abroad relocated for their career, a much higher share than the global average (47%). Close to one-quarter (23%) found a job on their own, 19% were recruited internationally, and 14% were sent by their employer. Just 3% moved abroad to start their own business, which is still a slightly higher share than the global average of 2%. Besides work-related reasons, an above-average share of Indians working abroad (11%) originally relocated to go to school or university in their current country of residence vs 8% globally. On the other hand, it is rather uncommon among Indian expats to move for love/in order to live in their partner's home country (3% vs 10% globally), according to the survey.

Indians migrated to other countries owing to multiple reasons may be financially stable. However on the psychological, social and emotional level they face several problems owing to their duel identities and cross cultural dilemmas. They despise their country calling it chaotic, unhygienic, polluted, corrupt etc. On the other hand they cannot take their Indianness out of their existence as it is an inevitable part of their identity beyond the borders of India. They go back to their motherland and try to imbibe Indian 'culture' that they need for

sustaining their identity as Indians. At the same time, voluntarily or involuntarily they have to adapt to the ways of the host culture too.

There are two choices for them; either they assimilate, or get integrated into the host culture. When the group is very small they just adopt the customs of the host society. They do not assimilate completely, but are integrated into the canvas of the country's culture. They integrate socially by learning the language and culture of the country. Assimilation of a group into another group is a process where immigrants lose visibility as they adopt the culture of the new surrounding culture. "Integration" tries to allow the minority heterogeneous group to retain its culture, language and religious values. Simultaneously, it also demands that the group should feel a part of the host culture and be proud of the country's national culture. For the last three decades, Indians in the European countries have followed the policy of integration by observing law, using official language, festivals and the educational system. The way these Indians adapt to the host country and the cross cultural conflict they undergo is one of the major themes of diaspora literature.

Bharati Mukheijee is one of the prominent Indian diaspora writers. She portrays a cross-cultural crisis experienced by the women characters in her novels. As a Indian diaspora writer, she investigates the issues of outcast and home in her writings. She can be called a delegate of the entire Immigrant Literature. The theme of Indian immigrant experiences in the USA invades every one of her novels and stories. An Indian-brought into the world American novelist, she is a natural voice in the Indian diaspora.

Born and primarily raised in Kolkata, Bharti Mukharjee went to the United States to study at the Iowa Writer Workshop in 1961.She found it difficult to adjust to the way of life, custom and conventions. In her new country she penned stories about immigration, assimilation and the challenges of accepting a new culture. Through her stories she portrays her female hero's cultural crisis. In an interview she declares:

For me, and perhaps for other immigrant writers, there's death and a series of rebirths. It's very painful and traumatic letting go of the old self.

Her first novel, 'The Tiger's Daughter' is a story of a Bengali girl, Tara Banerjee, an immigrant woman from India. This paper aims to inspect how Tara is caught between the two worlds, the one she has abandoned and the other she has accepted.

Commenting on the autobiographical element in the novel, Bharti Mukharjee opines:

When I wrote it, I certainly didn;t think of it as autobiographical. But my father felt he recognized himself in the portrait, and there were other people who felt that as well. In The Tiger's Daughter, I was writing about my class at a certain period in Calcutta's history, about a class and a way of life that's become extinct.

Tara Banerjee is an autobiographical presentation of Bharti Mukharjee. Through the character of Tara she has tries to highlight the strange amalgamation of the Americanness and the Indianness in the psyche of the Indian immigrants. Part one of the novel deals with Tara's

family background and the process of her settlement in New York. In part two Tara's arrival to Bombay, and her disappointment to see India is described. Part three narrates Tara's life at Calcutta and part four of the novel deals with her visit to Darjeeling with her friends, her disappointment, boredom, a sense of loss, a bitter experience of a mob and her mysterious tragic end.

Tara marries David, an American and settles down in New York. Her marriage is one of main resons for the burden she feels. Mukharjee writes:

In India , she felt she was not married to a person but to a person, but to a foreigner.

After seven year of stay she returns to Calcutta. Her return to India is a result of her inner urge to connect to her roots. She expects that her return to India would put an end to her displeasure and a sense of guilt of staying out of India. Bharti Mukhargee describes her feelings as:

For years she had dreamed of this return to India. She had believed that all hesitations, all shadowy fears of the time abroad would be erased quite magically if she could just return home to Calcutta. But so far the return had brought only wounds.

Tara's journey from Bombay to Calcutta is equally disgusting. She is shocked to witness the city under the grip of violence due to riots resulting out of the communal confrontations. Whatever she experiences after her arrival in India, shatters her dream and a sort of negativity starts germinating in her psyche. She tries to trace her cultural roots and relive her inherited identity as the daughter of Bengal Tiger. She keeps on oscillating between New York and Calcutta. She is disappointed to witness poverty, political chaos and women's subjugation. She is troubled owing to the attitude of the society to look at her as an alien, married to a foreigner. She is treated as if she no longer belongs to India. The unexpected and the ill treatment by the society shocks and disappoints her. She cannot experience a sense of belonging in both India and America. The result of this complex sense of loss is her split personality. Tara says:

There were no definite points in time that one could turn to and accuse or feel ashamed of as the start of this dull strangeness.

Tara tries to cope up with the two different cultures and ideologies. She could not easily accept the fact that she has forgotten the sequence of activities to be performed during the Pooja ritual. Tara takes this loss as 'little death' and 'cracking of axis and centre'. Bharti Mukharjee describes her condition as ' quite cut off, unable to connect with those around her.' Commenting on the cross cultural impact Bharti Mukharjee writes:

Changes in the anatomies of nations of continents are easy to perceive. But changes wrought by gods or titans are too subtle for measurement. At first the human mind suffers premonitions, then it learns to submit.

Conclusion:

Ultimately Tara realizes that the reconciliation is impossible. She longs to go back to her husband. Her journey to India ends in frustration and disappointment. She decides to leave for America. It has been deliberately left to the reader's imagination to think whether she was able to do so. However it is evident that Tara is a misfit at both the places and experiences cross- cultural dilemmas all the time. Tara, a representative of diaspora experiences, belongs to nowhere.

REFERENCES:

1. Gautam M.K, Indian Diaspora: Ethnicity and Diasporic Identity, CARIM-India RR 2013/29 pg. No.2-3
2. Bharati Mukherjee. *The Tiger's Daughter*. New Delhi: Penguin, 1990. Pg. no. 37
3. https://indianexpress.com/article/cities/pune/why-indians-move-abroad-survey-59-career-related-reasons-7514533/
4. https://bombmagazine.org/articles/bharati-mukherjee

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-IV April 2021

Address
- Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
- (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
- aiirjpramod@gmail.com
- aayushijournal@gmail.com

Website
- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. Sangita Mangesh Khadase	Role of Yogasanas and Pranayam on the Physiological Fitness of Senior Citizen during Covid -19 pandemic lockdown	1 To 3
2	Kaur Parneet	Social Features of Working Women of Fazilka District of Punjab: A Sociological Study	4 To 11
3	Dr. Mangesh G. Mundhe & Dr.Dhate R.H. & Dr. Gunale Ravindra	Study Effect Of Chaturbij Churna In Sutika Awastha In First Week	12 To 16
4	Vda.Asmita S. Yesane	Use of Katu Taila in Paediatric Spleenic Disorders	17 To 20
5	Vd.Neha Madhukar Pawar & Vd.Archana Kulkarni	Shatkriyakala	21 To 25
6	Anuradha D. Pawar	Analysis of Physicochemical Parameter, Heavy Metals and Micronutrients of Soil Sample of Kundal Village, Sangli District, Maharashtra	26 To 30
7	S. L. Nalawade & A. M. Joshi	A Literature Review: Data Mining Techniques, Applications & Issues	31 To 35
8	Dr. Manjula. G. K.	Women Entrepreneurs in Belgaum District	36 To 37
9	Dr. K. H. Kulkarni	Effective Teaching Learning Outcomes Through The Teacher Education	38 To 39
10	Dr. N.S. Jadhav	Uses of ICT Tools in Assessment	40 To 43
11	Dr Archana Bobade	Major Themes in Alice Walker's The Color Purple	44 To 47
12	Dr. Umesh Vithalrao Kadu	Alienation, Globalisation Self Realisation & Hybridization In Kiran Desais	48 To 49
13	Dr. Manjula. G. K.	Women Entrepreneur- In Indian Perspectives	50 To 52
14	Shashanka Sekhar Roy	National Service Scheme (NSS): A Youth Development Programme in Higher Education	53 To 57
15	Dr. Vikas B. Suryawanshi	Mass Spectral Fragmentation Patterns of (E)-2-(((4-((4-minophenyl)sulfonyl)phenyl) mino)methyl)phenols.	58 To 59
16	Dr. Sunita Shankarrao Shinde & Mr. Dnyaneshwar Deeliprao Fajage	A Geogaraphical Anilasis on Covide 19 Pandimic in Maharashtra	60 To 63
17	S. L. Nalawade & A. M. Joshi	Linux: An Open Source Technology Tool	64 To 75

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
18	Dr. Hari Krishna Shriwas	Applied Aspect of Fatal Signs in Complexion and Voice	76 To 80
19	Dr. Rajendra V. Deshmukh	Effect of Yogasan & Pranayam on Physiological Variables (Bmi, Whr Cardiovascular Endurance) on Teenage Boys Students	81 To 83
20	Dr. Hari Krishna Shriwas	Applied Aspect Of Trividha Roga Vishesha Vijnaniya Vimana Adhyaya : A Review	84 To 88
21	Dr. Kiran Kumar P.	Women Entrepreneurship In India: Issues, Challenges And Ways Forward	89 To 94
22	Vd. Vitthal Vasant Birajdar & Vd. Archana Kulkarni	Assessment of Age Factor in Patients of Ekakustha W.R.T Psoriasis Through Observational Study	95 To 98
23	Dr. Hari Krishna Shriwas	Applied Aspect of Sadyomaraneeya Indriya Adhyaya	99 To 102
24	श्री सुनिल दिनकर कांबळे	शेखर जोशी की कहानियों में चित्रित पहाड़ी एवं ग्रामीण समाज जीवन में आधुनिकता बोध	103 To 105
25	डॉ. बी. पी. सिंह सुनील कुमार शुक्ला	आमरकंटक पर्यटन स्थल : एक भौगोलिक विश्लेषण	106 To 108
26	श्रीमती पंकज यादव	डॉ. जयप्रकाश कर्दम के साहित्य में स्त्री-विमर्श	109 To 115
27	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	'अकाल मृत्यु ' कहानी के बहाने बच्चों का असामयिक प्रौढ़त्व	116 To 120
28	आनंद कुमार सिंह	जांनजातियों में शिक्षा की प्रगती का विश्लेषणात्मक अध्ययन (रीवा जिले के विशेष संदर्भ में)	121 To 125
29	डॉ. व्ही. सी. ठाकूर	स्त्री विमार्श - विमार्श की नई धारणा	126 To 127
30	डॉ.एस.पी.शुक्ला निकिता जैसवाल	स्थानीय प्राशासन में सुशासन का मुल्यांकन (सूचना के अधिकार के संदर्भ में)	128 To 140
31	आनंद कुमार सिंह	जांनजातियों में शिक्षा के प्रचार प्रसार में शासकीय योजनओं का मुल्यांकन (रीवा जिले के विशेष संदर्भ में)	141 To 145

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
32	डॉ. दशरथ भिसे	वणवा : एक भौगोलिक अभ्यास	146 To 155
33	डॉ.नितीन जाधव	बालक व महिलांचे मानवी हक्क	156 To 160
34	डॉ.अण्णासाहेब हरदारे	‘ लोकशाही विषयी’ डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार	161 To 165
35	डॉ. प्रशांत व्ही.बुराडे	महाराष्ट्रांतील जलसंसाधन : समस्या , कारणे व उपाय	166 To 170
36	डॉ.राजेंद्र ठाकरे प्रमिला प्रल्हाद देहाडे	पत्रात्मक साहित्याचे स्वरूप	171 To 179
37	अंगद श्रीपती भुरे	अनंत फंदीचा ‘फटका’ व त्यातील व्यवहारज्ञान	180 To 184
38	प्रा.डॉ. रत्नाकर बाबुराव लक्षटे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादाविषयीचे विचार	185 To 189
39	प्रा. प्रवीण कारभारी शिंदे	विनोबा भावे यांचे शैक्षणिक विचार	190 To 193
40	डॉ.व्ही.बी.राठोड	‘झेलझपाट’ कादंबरीचा भाषिक अभ्यास	194 To 198
41	प्रा.डॉ. दशरथ भिसे	निर्वनीकरण : एक भौगोलिक अभ्यास	199 To 213
42	डॉ.व्ही.बी.राठोड	‘उपरा ’ आत्मकथनातील भाषिक सौंदर्य	214 To 219

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

VOL- VIII	ISSUE- IV	APRIL	2021	PEER REVIEW e-JOURNAL	IMPACT FACTOR 7.149	ISSN 2349-638x

Alienation, Globalisation Self Realisation & Hybridization In Kiran Desais "Inheritance of Loss"

Dr. Umesh Vithalrao Kadu
Assistant
Professor of English
Shri Shivaji Arts And Commerce College,
Morshi Road, Amravati

Abstract

Kiran Desai, the winner of the prestigious Man Booker prize for 2006, for her second novel "The Inheritance of Loss" is the daughter of Anita Desai who is also a Diasporic writer in Indian English writing. She was the third to win the Booker Prize including Salman Rushdie and Arundhati Roy. This article analyses the identity and the core issues of Diasporic identity. This article also examines the major characters loss, realization and redemption of self in the period of globalization. It also aims to address the dismal sentiments and emotions of her mute immigrant characters in a simplified way. Their sufferings, pains, traumas, and struggles in order to accomplish the desired facilities are worth appreciating. The novel gives an insight into their sacrifices and dedication they render as to achieve their minimum wanting for a basic living. The novel concludes by showing the major characters Jemubhai who was an embodiment and puppet of rigid English ideas of realizing his false ideals for which he sacrificed so much

Key words: Globalisation alienation, loss of self, realization and marginalization.

Introduction

Kiran Desai's Inheritance of Loss' abounds with themes that make it an interesting social reading. Her novel The Inheritance of Loss won the 2006 Man Booker Prize and the National Book Critics Circle Fiction Award. In January 2015, The Economic Times listed her as one of 20 "most influential" global Indian women.Her themes include globalization, alienation and identity and cultural chaos. In her novel ' Inheritance of loss' she tried to dive deep into the sea of human psychology and minutely discuss the issues of globalization and American dream without tressing and suggesting any particular issue. The theme of alienation has been recurrent in Indian English fiction it has become a major concern for postmodern writers and Kiran Desai daughter of Anita Desai is noexception. She has explored this contemporary issue in her second novel "The inheritance of loss" for which she took eight long years to complete. The various things which are interwined in the novel are globalization, multiculturalism insurgency, poverty isolation and issues related to the loss of identity. Kiran Desai explores powerfully the ill- effects of globalization and libralisation which profess to create wealth and improve the quality of life but in reality widened the gulf between the rich and the poor. She powerfully delineates how the sense of loss has started with Jemubhai Patel, the judge who vainly attempts to become an Anglicized person and gets alienated in the process. This loss has been inherited to the next generation and epitomized in Sai, the judge's granddaughter. Her efforts to recuperate from the sense of restlessness by having a relation with Gyan, a Nepali severely impeded by the political turmoil caused by gorkhaland movement. On the other hand, Desai tries to capture what means to live between east and west and what it means to be an immigrant through the character of Biju, the cook's son.

Self realization

Kiran Desai's novels focus not on an individual story but how several people make sense of them. They view the world around them and deal with the difficulties that they have with contradictions and multiple allegiances. The book challenges the question,Who I am? Where do I belong? The entire narrative unveils the efforts of the

various characters to attain a better understanding and meaning of self. The narrative deals with the life of Jemubhai Patel a retired judge in kalimpong along with the cook Sai, granddaughter of the judge comes to Kalimpong in order to continue her study. Gyan has been appointed as her tutor to teach science subject. On the other hand the cook's son Biju was in America in search of new heights in his life. Unfortunately he returns in India leaving behind the great Empire of New York.

Almost all the characters in the novel lost something both seeking for money or emancipation from exploitation in the nation state. They were longing for home, loss and acceptance. They lost their background, history and family for the obsession of western values, manners language and lifestyle. Though many characters in novel loses, the novel ends on a note of hope and desire the most touching thing of the novel is " loss" loss of culture, identity human relation and above all the loss of faith.

The novel also attempts to elaborate the issues the global problems faced by the third world countries. Here she displays migrant people to leave their native land in the search of global ambition and face cultural and emotional loss leaving behind the money and material; they get only humiliation and frustration. The characters in the novel are revising rather than skill oriented, they insist on imitation and loss of self and play the game of hide and seek through the narratives. After lot of struggle they realize futility of immigrant life and fight to come out from the dig of money and materialism, which was the product of globalization. They come to the conclusion that the self of human being is more important than anything in the world. The all try to recover their mistakes and move in search of emancipation of self. Finally they realize that blind following cannot solve their problems. Realities of life are naked like Biju at the end of the novel, pink powder can't hide brown skin of Jemubhai, cooks difference between reality and right values, Gyan's economic condition and otherness in own country, Sai's loss and frustration is more alive than romanticism of ideas.

Theme of Hybradization/ hybridity / Globalization

Kiran Desai's fiction emerges as a perfect model of Post colonisation with regard to hybridity. In her novels she writes of the cultural of the post-colonial migrant and the expatriate condition of hybridity. The novel ends with losses in many ways it shows glimpses of hope and optimism. In this novel, Sai's hybridization takes place more gradually as,from birth, she grows into an English Indian culture and knows nothing else. Desai has very distinctly explained through her inheritance and experiences loss of man's faith in culture and identity resulting into absolute loss of human values.

As a modern International expatriate Indian novelist, Kiran Desai experienced displacement, dislocation and cultural clash. Her novel deals with her own situation of migrancy,expatriation and alienation from her country. As we know Sai is the main character in the novel Sai is a hybrid child because her mother is the wife of a Russian man. All characters of the novel face hybridization to maintain their emotions. Sai too faces this struggle because she knows only English. She has no knowledge about any regional language She knows English method of cooking,she never uses her fingers to eat and, she does not know about Indian tradition and culture because she did not go to any temple in her life and she has no knowledgeof Indian festivals. Sai believes in British culture far being superior to India. Her convent education made her foreigner to Indian culture. She has a strong impact of Westernization.Her childhood is nourished by English nuns.She is clashed by two cultures that was Indian and English, The blind imitation of the British made Sai to lose her individual identity. On her way of living in Western style Gyan calls her Western slave like her grandfather Jemubhai Patel.Kiran Desai in her novel expresses her idea that the fate of the Indians who were trapped in the East and West in the current age of multiculturalism and globalisationseems to be doomed since the age of colonisation.

References;

1) Desai ,Kiran The Inheritance of Loss New Delhi Penguin 2006
2) Story Review The Inheritance of Loss,wwwLipsterbork Club.com 200

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 7 | APRIL - 2021

CORONA PANDEMIC AND LITERATURE

Dr. Vaishali Vijay Takode
Assistant Professor, Dept of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati.

ABSTRACT

As we are confined within the four walls of our homes under lockdown in the wake of Covid-19, literature helps break the barriers, connecting us across different historical periods and time zones with others who have experienced similar tragedies. More importantly, literature shows us that we have a lot in common with others who are from distant lands and different times, encouraging us to appreciate the fact that we are not the only ones who are dealing with the worldwide devastation wrought by the pandemic.

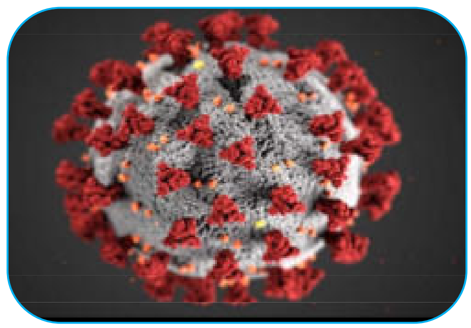

KEYWORDS: *historical periods and time zones , importantly, literature.*

INTRODUCTION

Throughout history, there have been people who have dealt with crises that caused untold suffering. We must see the striking similarities between the current Covid-19 pandemic and the historical outbreaks of plagues across time. What makes pandemics similar across geographic locations and time is not the presence of germs and viruses but that the human response follows the same pattern regardless of culture and time.

This paper states, that the study of the pandemic is already or going to be an important part of literary studies. The world has witnessed numerous plagues and pandemics in different times. The pandemics have made, no doubt, a huge impact on the social, cultural, and economic fields, bringing a change in human life. Writers and poets of various nations and cultures have responded to the pandemics, mapping the times that they have witnessed and commenting on their precarious experiences. There are many seminal books written on the tough times of plagues and pandemics in which sometimes even half of a nation or a city has been devastated. The present world is immensely affected by Covid-19, which is a deadly virus allegedly spreading from Wuhan, China. The virus is killing thousands of people every day, infecting millions and putting the whole world at risk. The writers and poets of the contemporary world are also writing wonderful fiction and poetry, responding to the crisis and seeking ways of healing and surviving. Drawing on the great works produced on the impacts of the pandemic in different times of history, the paper explores how humans survive amidst such pandemics; seek ways to heal themselves, and what it means to study literature during the pandemic. The paper also briefly focuses and comments on how the contemporary writers and poets are encountering the present world of corona and recording their experiences in their work.

These are unprecedented times. We have been challenged to the core – physically, socially, psychologically, and more importantly, ideologically – by what now appears to be another take on

Conrad's eternal call to humanity – 'the horror, the horror.' It is during such times that human potential for creativity finds fertile ground to take root and flourish.

How will the pandemic impact literature?

The very question is based on confusion, assumptions, and precariously slippery hope. A brief look at the history of literature that emerged out of natural or man-made crises reveals a trend depicting the commonality of experiences and specificity of its impact. The human endeavour to survive through the challenges and come out successful and have the grit to resume the journey is perhaps what defines or informs existence in this world.

The extensive accounts of pandemics in literature, especially whenever they are necessitated by circumstantial realities, reflect the human capacity to document history in creative moulds to make it digestible to the consumers. The account of Egyptian plague in the Book of Exodus, mention of the devastating plague which inspired Sophocles to reify Oedipus's kingly traits, and Thucydides's description of the plague that struck Athens and claimed Emperor Marcus Aurelius's life are some of the earliest attempts to capture the essential nodes of history along with the human urge to stamp an aesthetic mark on the written oeuvre of that age.

Whether the paradigm shift comes in the form of pathological reasons such as leprosy, influenza, smallpox, malaria, the Black Death, cholera, Spanish flu, SARS, MERS, and Ebola or through events of phenomenal significance such as World Wars, apartheid, Great Depression, 9/11, and mass migrations – historical and political happenings have influenced literature of their times, leaving an indelible mark on the literature written during the supposedly 'normal' circumstances.

The best book ever written about pandemics is Daniel Defoe's A Journal of the Plague Year, published in 1772, 57 years after the Great Plague of London in 1665. Concerned that a plague decimating Marseilles in the south of France might find its way into the British Isles, Defoe wrote A Journal of the Plague Year as a warning. The 1665 Great Plague of London had killed an estimated 20 percent of the city's population. Defoe provides a brilliant account of a community's response to the arrival of a pandemic. Some flee, especially the wealthy and the privileged. Others hunker down and hoard whatever they can. Some live in stubborn denial until the plague reaches their own street or house. Con men, quacks, and charlatans appear out of nowhere to take advantage of the panicked population. Desperate people do desperate things: murder their own children, commit suicide and strike out at those who are thought to be responsible for introducing the virus.

Eventually something like martial law is imposed to prevent the spread of the virus. Houses in London were literally boarded up in 1665, with warning marks on the doors and windows, while armed guards stood on every street to prevent people from visiting or leaving the houses where the disease had been concentrated.

Stephen King's The Stand was published in 1978. In the book, when a strain of influenza deliberately concocted by the U.S. Army as a biological weapon gets out of a secret underground laboratory, it spreads within weeks to every corner of the planet, eventually killing 99.4 percent of the world's population. The handful of survivors wind up fighting an apocalyptic battle between good and evil in Las Vegas. The Stand, King's fourth novel and still his longest, eventually descends into a kind of post-atomic silliness, but his extremely detailed account of how a plague spreads is utterly fascinating and accurate.

When some scientists project that the coronavirus will eventually infect 150 million people, they are envisioning the scenario in The Stand, where one person infects two others, then 10, soon 250 and, within what appears to be a nanosecond, almost everyone everywhere, thanks to modern transport systems, the concentration of hundreds of millions of people in urban centers and the failure of governments at every level to react in a timely fashion. King takes time to humanize the carriers of the disease. They are people just like you and I, and in most cases, they don't know they are carrying the virus until it is too late for themselves and others.

King's interests were twofold: how an advanced civilization actually collapses when calamity outdistances science's capacity to deal with it; and how global civilization (and think how much more global it is today than in 1978) makes the spread of pandemics inevitable.

Giovanni Boccaccio's Decameron was completed in 1353. It consists of 100 short tales told by a group of seven young women and three men who have self-quarantined themselves for two weeks in a villa outside of Florence, Italy, to escape the Black Death of 1348. To while away their time in isolation, the 10 refugees agree to tell each other stories. Today we have television, including Netflix and Amazon Prime, to get us through periods of enforced cocooning, but in the late Middle Ages the oral tradition of storytelling provided much the same combination of entertainment and escapism.

The tales of the Decameron are witty, often erotic, bawdy, irreverent and sometimes hilarious. In other words, it is worth reading the Decameron no matter what is going on in the wider world. Boccaccio's masterpiece is thought by literary historians to have lain the foundations for the rise of vernacular (as opposed to Latin) literature in Europe. The Decameron is a masterwork of early Italian prose. The best recent translation is by Wayne A. Rebhorn in the Norton Critical Edition (2015).

When the world appears to be collapsing all around us, we search for assurances: that we will get through this, that this is not the first time that this has happened, that the world is fundamentally orderly no matter how chaotic it may temporarily seem, that life must go on, that there are things we can do to assert at least partial control over the nightmare of the unseen. Boccaccio's refugees tell stories to make the time of quarantine go faster, but they also tell stories because by its very nature narrative is reassuring.

Stories have what Aristotle called beginning, middle, and end. Crises get resolved. Things start small, spin out of control, reach a climax, and then they calm down again. Humans are a storytelling animal. Each of us will have stories to tell one, five, and 40 years from now about the Pandemic of 2020, as we have stories to tell of 9/11, Vietnam and the Challenger disaster in 1986. Athletes will tell their children of the year the Final Four tournament was canceled. Stat sheets of the NBA and the NHL will contain asterisks for the year the season was canceled in late stride.

Reading the Decameron teaches us that human nature is everywhere and always the same, that crisis brings out the best and worst of humanity, that every mountebank must be balanced against a Florence Nightingale or Dr. Benjamin Rush who perform selflessly in spite of real and present dangers. The Decameron reminds us that one of the best coping mechanisms humans have is laughter, the best medicine, as the Readers Digest used to put it and as Norman Cousins explained in his Anatomy of an Illness.

From all this literature what can we conclude? First and most important, humans are extraordinarily resilient. The Black Plague of the fourteenth century killed as many as one in four of all Europeans, but eventually it ran its course, and the social structure knitted itself back together. In fact, some historians believe that the European Renaissance was hastened and intensified by the disruptions of the pandemic. Labor shortages led to higher wages. The belief that disease was a visitation of God's wrath could not stand up against the gargantuan death counts. Survivors refocused their lives and many decided to seek pleasures on earth and not wait for the promise of a next world. Instead of producing a deepening religiosity, the havoc of the plague emboldened reason and humanism.

Second, while advanced epidemiology and the incredible capacity of post-17th-century science gives us an advantage over every previous pandemic in human history, the "medieval" methods of containment are still extremely important: quarantine where necessary, social distancing, diffusion of urban populations wherever possible, avoidance of body contact (hugging, kissing, holding hands), and government-enforced curtailing of social mobility. These coping mechanisms cannot cure the disease, but they can slow its spread and can save literally millions of lives.

Third, just as Boccaccio's Decameron inaugurated a new phase in vernacular Italian and European culture, we can expect the novel coronavirus to inspire a wide range of cultural activity, and perhaps even new cultural forms. Plagues bring out the worst but also the best in humanity, often side by side.

Fourth, the thin veneer of civilization breaks down fast in crisis. While these plagues bring out the best in some individuals, they also unleash the worst in masses, particularly in urban settings. Thomas Jefferson may have been right to believe that the only way to create a republic was to diffuse the American population more or less evenly across the landscape. Urban population density lends itself to infectious disease, mob rule, a restless proletariat and the rise of demagogues. In each of these great books, during disasters, societies must contend with the "Lord of the Flies" response of the most aggressive members of the community. Once food and gas start to disappear in a big way from American life, the knives will come out.

In 1623 the greatest preacher in England, John Donne, fell ill from an undiagnosed and nearly fatal disease, probably restless fever. He survived, and a year later he published one of the most fascinating disease books, Devotions Upon Emergent Occasions. Donne's illness became a metaphor for life itself. Donne's Meditation XVII includes one of the most famous passages in English literature, "for whom the bell tolls." Donne has two points to make. First, the one thing that unites all of humanity is the commonality of death. If you really understand life, the death notice for someone else (today an obituary, then a tolling church bell) is actually about you. Don't kid yourself. Second, we are all in this together and we must find ways to unite and reconcile and commiserate and cooperate if we want to make the best of both the good and bad of life. Here is the key message:

"No man is an island, entire of itself; every man is a piece of the continent, a part of the main; if a clod be washed away by the sea, Europe is the less, as well as if a promontory were, as well as if a manor of thy friend's or of thine own were; any man's death diminishes me, because I am involved in mankind, and therefore never send to know for whom the bell tolls; it tolls for thee."

Sources: - Google search engine.

1.) Literature in a post Covid-19 world. By Nadia Anwar, Literati
2.) Literature and Pandemics By Abhik Roy ,New Delhi

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- (CCLXXI)290

India's Challenges in 21st Century: Issues and Remedies

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Editor
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Guest Editor
Adv. Nitin V. Kolhatkar
President
Swami Vivekanand Bahuuddeshiya Vikas Shikshan Sanstha, Rohana.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned by CamScanner

18	पाणी समस्या : २१ व्या शतकातील भारता पुढील एक आव्हान — डॉ.विजय कृष्णराव काळे	74
19	भारतातील बालमजुरीची समस्या आणि एकविसावे शतक — प्रा. डॉ. राजू अंबाडकर	80
20	व्यक्ती आणि आहार—एक चिंतन — डॉ.देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर	83
21	मानवी स्वास्थ के लिए विटामिन B_{12} की उपयोगिता — प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	88
22	भारत का पेरू एवं उरुग्वे के साथ परस्पर संबंधों का विश्लेषणात्मक अध्ययन — Dr. Ravi Kumar	90
23	महात्मा गांधी एवं चीनरू एक एतिहासिक खोज — डॉ. अनिर्बाण घोष	96
24	गुरुदेव रवींद्रनाथ टागौरजी का शिक्षा दर्शन एवं नयी तालीम — डॉ. शिरीन शेख	100
25	Humanism in Shakespeare's Plays — Rupesh P. Rede	104
26	Problems Faced In Physical Education In School Curriculum — Sunil Kawade	107
27	Recent Trends in English Literature in India — Mr.Anup Dadarao Atram	111
28	Study on Mental Ability and Physical Fitness of Middle School Children — Manjusha J Deshmukh	115
29	War widows and their dependents: Issues with suggestions. — Lt.dr.R.P.Gawande	117
30	Difficulties While Learning Physical Education And Strategies — Dr. Vijay N. Wankhede	119
31	Analysis of Changes in the Value of Human Development Index with special reference to India" — Dr. Shubhangi D. Morey	123
32	History Of Audio &Video Books, Website And Their Database — Dr. Rishi S. Gajbhiye	129
33	"Assessment of Students in DigitallyTransformedIndian Education System" — Dr. Ranjana Sahu	132
34	Role Of Physical Education In Daily Life: Issues, Challenges And Benefits — Dr. Naresh Bhoyar	136
35	Criminalization of Politics in Maharashtra — Dr. Dhoble D. B.	140
36	21st Century Indian Banking Challenges & Impacts On The Banking Sector In India — Dr. Dattatraya Tambe	145
37	Dramatic Craftsmanship Of Girish Karnad In Naga-Mandala — Dr. Aparna T. Sarode	149
38	How Climate Change affects India? — Dr Sunil M. Gawande	152

Scanned by CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675,Issue NO, 290 (CCXC) A
ISSN : 2278-9308
April , 2021

Dramatic Craftsmanship Of Girish Karnad In Naga-Mandala

Dr. Aparna T. Sarode
Assistant Professor in English Shri Shivaji Arts and Commerce college, Amravati

Abstract:

Indian English dramatists in the Post Modern era show their mastery in handling the themes. GirishKarnadis the foremost contributor in Indian English Drama he has handled not only traditional form but also folk form ingeniously. Naga-Mandala is an amalgamation of a folktale and a myth. He used many folk dramatic techniques as Prologue, Sutradhara, myths etc. in this play. Transformation or shape shifting also plays a pivot role in this play

Key words: Natyasastra, Mandala, sutradhara, shape-shifting etc.

Indian English dramatists in the Post Modern era show their mastery in handling the themes. They wrote plays not only according to the theory of *Natyasastra*but also of Aristotle's theory of drama. They attach drama to the structuralism, the modernism, the deconstruction, the social realism and the socio-psycho analytical criticism. This modern era gave us talented dramatists as AsifCurrimbhoy, Vijay Tendulkar, BadalSircar, Mahesh Dattani, Mahashweta Devi and last but not least GirishKarnad. They have added new dimension to Indian Drama through their substantial contribution. The foremost contributor in Indian English Drama, who not only handled the folk form but also showed some experimentation in dramatic stream, is GirishKarnad.

*Tughlaq, Hayavadana, Nagamandala, Agni Mattu Male (The Fire and the Rain), OdakaluBimba, Yayati, Anjumallige, MaaNishaadha, TippuvinaKanasugalu (The Dreams of Tipu Sultan), Tale-Danda, HittinaHunja, Flowers,Wedding Album*and *Boiled Beans on Toast*are some his wonderful dramatic creations.

Among these dramas, Naga- Mandala receives a great acclaim. Naga-Mandala is an amalgamation of a folktale and a myth. The title- 'Mandala'suggests a circular area or a cyclic period of time. The subject matter of this play is purely native and traditional, the form and structure are essentially Western. The playwright harmoniously synthesizes the main plot and sub-plot. *Naga-Mandala* makes a superb use of myth and folklore to explore the gendered psychosexual construction of subjectivity. According to AparnaBhargavaDharwadker, GirishKarnad,

> "Invents a structure in which the use of folk conventions is ironic and reflexive as well as expedient and natural, and where the action occupies at once the mythic realm of folk culture and the historical present."(337)

It is based on two stories which the versatile playwright, actor, director GirishKarnad heard from the poet and academician A.K. Ramanujan in his childhood. He incorporates basics of the collective tradition of storytelling. As Karnad explains in the Introduction to *Three Plays*:

> "The energy of folk theatre comes from the fact that although it seems to uphold traditional values, it also has the means of questioning these values, of making them literally stand on their head. The various conventions-the chorus, the masks, the seemingly unrelated comic episodes, the mixing of human and nonhuman worlds-permit the simultaneous presentation of alternative points of view, of alternative attitudes to the central problem." (14)

The play is particularly concerned with the psychological problems, dilemmas and conflicts experienced by the modern Indian men and women in their different social situations.

GirishKarnad mingled two Kannada folk tales, with complex weaving of the thematic material. Firstly the Flames comment on the paradoxical nature of oral tales in general. The first story is about the lamp flames that gather in a village temple to exchange gossip about the household they inhabit and the second about a woman who was visited by a king cobra in the form of her husband. Her story is narrated to the playwright and the flames. The playwright designs a new dramatic framework such as the flames (the teller), the tale, man(the listener) and the audience(the perpetuator). The play deals with the married life of Rani (meaning queen-everywoman) and Appanna (meaning any man) and Naga (Cobra).

Scanned by CamScanner

It starts with a prologue in which the Man is the *Sutradhara*who addresses the need of the story telling to the audience in a mode of fantasy. He narrates his encounter with the four personified characters of Flames and one of the Story. The man and the four flames converse one another in the prologue of *Naga-Mandala*. It describes the place, where the idol is unidentifiably broken, a man, who sits inside, yawns. Following the Hindu tradition of drama, the sacred level (the temple) and artistic level (the theatre) are intermingled. Indian theatre has a divine origin as according to *Natyasastra*, so the play opens in a surrealistic setting – a dilapidated temple having broken Idol. Fantasy arises by arrival of flames who talks there. Rani is a beautiful girl having long tresses, married to Appanna. He brings her to his house when she reaches woman hood. Following patriarchy, her husband gives her instructions:

"APPANNA : Have we brought in all the bundles?
RANI : Yes
APPANNA : Well, then I'll be back tomorrow at noon, keep my lunch ready, I shall eat and go'

Rani's reaction is described as,

(Rani looks at him nonplussed. He pays no attention to her, goes out, shut the door, locks it from outside and goes away. She runs to the door, pushes it, finds it locked, peers out of the barred window. He is gone)" (CP Vol.I 253-54)

He treats her as if she was a mere servant, and meanwhile he keeps and uses a concubine. Her being Locked in the house symbolizes the chastity- belt of medieval age. Man has a right to fulfill his physical need visiting concubine but woman has no right to talk to anyone. Her only duty is to "'Do this', 'Do that' 'Serve the food'" (CP Vol.I 258)

Kurudavva, the friend of Appanna's mother- the blind one, stands for superstitions. She gives Rani the magic root to attract Appanna towards Rani. It could be seen in the beginning when Rani throws the juice of the medicinal root on the anthill and the cobra king devours it. The outcome of this medicinal root could be seen in the arrival of the Naga during night. Naga starts visiting her during night and Appanna during day.

The arrival of the Naga in the darkness of night creates the superb conflict. Karnad uses the folk tale to expose the psychological divide of a person. Naga himself says: 'No, let's say, the husband decides on the day visits. And the wife decides on the night visits. So I won't come at night if you don't want me to.' (CP Vol.I 272)The beautiful irony has been created by the incessant talk of Cobra, Rani and Naga. Rani says to Naga: 'you talk so nicely at night. But during the day I only have to open my mouth and you hiss like a ...stupid snake.' (CP Vol.I 271) Rani enjoys erotic pleasure and becomes pregnant. Naga gets shocked and tells her to keep it secret. When Appanna comes to know, his reaction is as, "Aren't you ashamed to admit it, you harlot? I locked you in, and yet you managed to find a lover! Tell me who it is. Who did you got to with your sari off?" (CP Vol.I 284)He calls the village elders to solve the dispute. They ask Rani to prove her chastity by performing ordeal. She requests them to permit her to take the snake ordeal. Rani faces the test of chastity. Rani presents word play as, "Yes my husband and this King Cobra. Except for these two, I have not touched any one of the male sex."(CP Vol.I 292) Instead of being declared adulterated, she is considered Goddess. In the trial, Rani, proves to be "Pativrata" and brings about the change in the heart of Appanna. His mind completely changes. He refers to her as a Divine Mother. Later Rani begets a beautiful boy. When Naga died in her tresses she expresses her gratitude as, 'And every year on this day, our son should perform the rituals commemorate its death', 'When we cremate this snake, the fire should be lit by our son.' (CP Vol.I 298)

GirishKarnad in Naga-Mandala also presents the concept of chastity. *Naga -Mandala* upholds the traditional significance of the institution of marriage but exposes the evils of female exploitation in a male dominated or husband centric society.The existential problems found throughout Karnad's play are more comprehensive. The main story of *Naga Mandala* is the story of Rani which deals with the absurdities of the universe; the individual perception of reality and authentic existence. Marriage in a joint family can be problematic for a woman when the husband and wife live as strangers in daytime. The position of Rani in the story can be seen as a metaphor for the situation of a young girl in the bosom of a joint family where she sees her husband only in two unconnected roles - as a stranger in during the day and as lover at night. Therefore, authentic

Scanned by CamScanner

existence of a married young woman in Indian joint family is almost impossible. She tries to observe the reality and struggles for authentic existence.

Regarding characterization, the female protagonist is Rani; it is not just a name but an epithet from the folk vocabulary that describes any beautiful woman as 'queen-like'. Appanna is any man or everyman; Kappanna is the dark one and his mother Kurudavva is a blind old woman. She is old because she is worldly-wise and blind because she represents Rani's unconscious. All the characters in the play are personified abstractions used as types and Karnad wants them to be understood so as their names imply. The three male characters-Appanna, Naga in Appanna's guise and Kappanna-and the three female roles-Ranis with Appanna, Rani with Naga, and Kurudavva-are split aspects of a composite male and female personality. By the complex patterning of the interrelatedness of these male and female impulses are represented by these characters roles. Kuruddava is another woman character in the play that extends and intensifies the tragic impression.

In this play, Karnad used various myths. Karnad makes use of Kunti–myth, Cobra myth, the playwright once again acknowledges his debt to folklorish elements. Karnad makes use of the myth about the birth of child through the intercourse of human and animal. Here mythical sources structure his plays. The whole play is a complete Mandala in graphic form. It represents the following narrative levels of the play, starting from the outside:-

- The outer square represents the base of the ruined temple.
- First circle for flames story
- Crossed triangle represents the story of Kurudavva, Rani, Appanna, Cobra etc.

Myths can be treated as a Starting Point. Karnad employs myths and legends as subterfuge to discuss socio-cultural evils. While Karnad operates on evils in society, myths and legends serve as a kind of anesthesia.

Transformation is a recurring feature in myths and legends, and is an integral part in the play. There are multiple levels of transformations-physical- the flames assume female voices: the story is transformed into a woman, the song to a saree, and the snake into a man. The changing form of the flames also indicates that night has set in the world of reality and day in the world of illusion and fantasy. There are also psychic and emotional transformation of characters, leading at times to self-knowledge, revelation and role shifting. The main transformation in the play is that of the cobra assuming the form of Rani's husband Appanna. As the story depicts:

> "STORY: As you know, a cobra can assume any form it likes. That night, it entered the house through the bathroom drain and took the shape of—
>
> (The Cobra takes the shape of Appanna.)" (CP Vol.I 267)

When the play reaches its catastrophe, one finds both Rani and Appanna as transformed characters. In the beginning, Rani is shown as a weak, ignorant, native, submissive as well as a typical Indian woman. But later on, she emerges as an extremely bold person who knows the way of the world. In this regard, PranavJoshipura remarks: "Shape shifting in Karnad is not merely a central structural strategy but a means of reviving the ancient and sacred function of drama as ritual."(261)

In this play, we can see GirishKarnad'sCraftmanship. Because of Plays excellence, Newspaper 'Sunday Herald' declared as:

> "The blending of (the various) narrative into an integrated theatrical unit shows the hand of a master craftsman. Naga-Mandala is a technical triumph".

Works Cited:

Dharwadker,AparnaBhargava. *Theatres of Independence, Drama Theory and Urban Performance in India Since 1947.* USA: University of Iowa Press, 2005. Print.

Joshipura, Pranav. "Naga-Mandala Reconsidered." *The Plays of GirishKarnad*.Ed. JaydipsinghDodiya. New Delhi: Sarup and Sons Publication, 2000. Print

Karnad, Girish. "Author's Introduction."*Three Plays: Naga-Mandala, Hayavadana, Tughlaq*.(Eight Impression) New Delhi: Oxford University Press, 2002. Print.

Karnad, Girish. *Collected Plays Vol I*.New Delhi: Oxford University Press, 2006. Print.

Scanned by CamScanner

Coronavirus Lockdown and Literary Experience

Dr. Aparna Tulshiram Sarode
Assistant Professor in English, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, Maharashtra

***Abstract* - Lockdown is called as an emergency when you cannot get out of the house. It causes huge damage to the economy. Lockdown reduces the GDP, growth rate of the country. It has some positive and adverse effects on literary persons the main purpose of this research paper is to project how this lockdown helps us to develop literary mind and have better outlook. It changes the perception of people. This period encourages us to meditate on one thing 'how we were before lockdown and how we are in the lockdown'.**

***Index Terms* - GDP, rehabilitation, renaissance, Spiritus Mundi, collective Consciousness etc.**

In the history of the world, Lockdown is called as an emergency when you cannot get out of the house. The Prime Minister of India, Shri Narendra Modi, announced lockdown on the 25th of the month of March 2020. It was a historic step taken by Prime Minister to save the country from the epidemic called Corona. In the year 2021 same situation occurred in the month February. It is mandatory for each person to remain at home and follow the instruction given by Government. This lockdown implemented on large scale and it took the form of curfew. The effects of lockdown are profound, as it staggers the economy of our country. Working people are the wheels of development of country but when all the country's factories are closed, all sit at home, the development of the country ceases. It causes huge damage to the economy. Lockdown reduces the GDP, growth rate of the country.

This lock down has some positive and adverse effects on literary persons. The main purpose of this research paper is to project how this lockdown helps us to develop literary mind and have better outlook. It changes the perception of people. This period encourages us to meditate on one thing 'how we were before lockdown and how we are in the lockdown'.

This lockdown started in the month of April. Different persons present different views about this month. T. S. Eliot and Chaucer used April in their poems. Both of them found April is the cruelest month. Actually, April comes in the season of spring which gives heart a joy and rehabilitation. It surprises us how T. S. Eliot finds April as a cruelest month. T. S. Eliot, the poet of modern age, writes in 'Waste Land'-

"April is the cruellest month, breeding
Lilacs out of the dead land, mixing
Memory and desire, stirring
Dull roots with spring rain.
Winter kept us warm, covering
Earth in forgetful snow, feeding
A little life with dried tubers." (33)

The opening lines are strange. They refer to the blooming of flowers and the coming of spring in gloomy tones. Meanwhile, winter is viewed nostalgically; with snow keeping us warm. This is in contrast to most people's stances on spring and winter, and the idea that winter keeps us warm is a paradox. Then why is April cruel? It is the season of beauty. In spite of all it, he says April is the cruelest month. Winter is the season of forgetfulness, so it wonders how the life was before lockdown. It was simple way we could not realize the prospect or how life would be. Winter is the season of spiritual barrenness. Our mind has so many new things. This lockdown gives us new potential. Life is not what we had before lockdown. Here we understand the real value of life in this period. We also mediate on daily busy life of before lockdown and relax life in lockdown.

Chaucer, the fore father of English essay, writes in his Prologue to Canterbury Tales:

"When April with its sweet-smelling showers,
Has pierced the drought of March to the root,
And bathed every vein (of the plants) in such liquid
By the power of which the flower is created;"(41)

It depicts the return of the spring and with it life, rebirth and reawakening of nature. This carries many positive references in it. It suggests the symbolic death of winter and rebirth through spring; people cleanse themselves so as to start anew. Here we find two

contrasting things. Actually, he has the experience of black death, black death swept all the life in that region. In spite of this bitter experience, he appreciates this April; he took it in positive way. So also, we should take the period in positive way doing some prolific work. These two poets encourage the people to take this period in positive way.

Lockdown period can also be compared with renaissance period. The Renaissance is commonly defined as a period of artistic, cultural, and philosophical rebirth of classical ideas and art forms, although the period also saw the development of new ideas, artistic conventions, and technologies. It is the renaissance to the literary mind. It encourages new awakening to learning and literary mind. It makes the people to realize the humanistic values. One person considers the feelings of another person. It prefers the people over religion. People are helping other people. In lockdown, our mind focuses towards the people who are helping to others.

Rabindranath Tagore's poem in Gitanjali focuses some thoughts which can be implicated to this situation,

"Whom dost thou worship in this lonely dark corner of a temple with doors all shut?
Open thine eyes and see thy God is not before thee!
He is there where the tiller is tilling the hard ground and where the path-maker is breaking stones.
He is with them in sun and in shower, and his garment is covered with dust.
Put off thy holy mantle and even like him come down on the dusty soil!"(57)

Tagore questions about God's existence. He illustrates that God is there where working people are serving for the sake of others. In Lockdown, we found that people are serving to each other instead of going to temple to search the God. Real situation arises only in lockdown. This period helps literary mind to develop and enjoy voracious reading. It helps us to access so many books. It reminds us the writer –John Milton who spent 6 years of devotion in Horton. Here he studied Greek, Latin, English, French, and Italian poets. He said, 'A good book is the precious life-blood of a master spirit, embalmed and treasured up on purpose to a life beyond life.' ― Areopagitica

For Milton, a good book is like the blood that circulates to gives life to the human body; so, does a good book impart ideas to stimulate and inspire 'a master spirit'. Milton describes the reader as 'a master spirit' beyond the body, beyond the mind. He is referring to the highest element of a human being: the spirit that is never born and never dies. Everyman has a reasonable feature. He is the creation of God. Good book carries the spirit and essence of writer. Killing the book means killing the human because, you kill the book means you kill the God himself. So lockdown helps us to learn so many ideas through books. So many confusions are created by these writers and solved these confusions also.

George Herbert expresses the beauty of life in his two poems. In the poem 'The Flower' he describes the beauty of the season. During the winter season, like a flower, a person is shriveled up in the ground finding comfort where he can. When spring comes, and God's opinion of the world improves, he grows up towards heaven. This is his most important goal in life, to prove himself to God and earn a place in the garden of Paradise. Here he compares human life with flower. In the life of human being, ups and down are there. Spirituality reveals inner potential of man. In lockdown inner potential of man reveals new things. Here we mediate on many things regarding the problems and solution of those problems. In Pulley, he composes the same ideas,

"So strength first made a way;
Then beauty flowed, then wisdom, honor, pleasure.
When almost all was out, God made a stay,
Perceiving that, alone of all his treasure,
Rest in the bottom lay."

These lines explain to the reader that when God created man, he gave the best of everything he had in his possession to him. God gives humankind knowledge, wisdom, beauty, and strength. These are important features of human existence that flowed easily from God to humankind. There is one blessing that God did not let out of his cup, rest. He chooses to withhold an innate ability to rest from humankind in order to keep his creation close to him. But in lockdown we find that we have all types of rest which we do not get day to day life. Human being enjoys this rest in full measure.

In the poem 'The Vanity of Human Wishes', Johnson justifies his point of vanity of human wishes, he brings forth many examples of political, financial, intellectual, and even sexual power, and finally proves that all the desires and wishes to be superior and powerful has nothing to do. All the things are futile and meaningless, and these things do not bring any

peace of mind. 'Vanity' in his dictionary suggests the range of meaning of his title, including 'emptiness', 'uncertainty', 'fruitless desire, fruitless efforts' 'empty pleasure, vain pursuit' 'idle show' 'unsubstantial enjoyment' 'petty object of pride' and arrogance. In lockdown we feel the meaninglessness of life. We are running after money and give the importance to meaningless things. In this period money is useless. Our Bank account becomes fridge. We cannot meet friends' only family members. This kind of agitation finds in literary mind. There are some ways to look towards life. We spend peaceful life.

Thomas Gray's Poem 'Elegy Written in a Country Churchyard' is suggestive which tells the real meaning of life.

"The boast of heraldry, the pomp of pow'r,
And all that beauty, all that wealth e'er gave,
Awaits alike th' inevitable hour.
The paths of glory lead but to the grave." (32)

According to him, what is life? It is something more than achievement. Also, the poet says that the rich are not superior to the poor in death. Ultimately human life ends in death. The beauty, the wealth, the glory all leads to the unavoidable end. In this critical situation of lockdown, we realise this universal truth. Corona does not differentiate between rich and poor.

In lockdown, the tendency of the People regarding Eco-Consciousness develops. We realize that there is interdependence of human life with nature. Here speaking voice of nature is enjoyed by the people. Wordsworth also describes how human life is connected to nature. In 'Tintern Abbey', he describes that nature never did betray the heart that loved her. He presents childhood memories of communion with natural beauty, the ability to "look on nature" and hear "human music"; that is, to see nature with an eye toward its relationship to human life. Now we got chance to experience all these things. We can do regular communication with nature. In 'The world is too much with us' he starts as:

The world is too much with us; late and soon,
Getting and spending, we lay waste our powers; —
Little we see in Nature that is ours;
We have given our hearts away, a sordid boon!

Here Wordsworth describes humankind's relationship with the natural world in terms of loss. Because of an impact of industrialization on everyday life, humankind has lost the ability to appreciate, celebrate, and be soothed by nature. Notably, the poem does not suggest a way to regain what is lost. But we now got opportunity to revive the relationship of human being with nature. In 'Daffodils' he tells that nature cures human melancholy and replaces worries with happiness. Nature is the source of eternal joy.

Literary person also remember Victorian compromise in this situation. It is a tendency that motivates the belief in parallelism between science and religion. In lockdown, we people have the same confusion whether we should go with science or religion. While handling this situation, some people choose science and other chooses religion. Confusion persists for some time. Tennyson's 'Ulysses' gives us new message, "To Strive, to seek, to find, and not to yield." We should build strong will to resolve and to march forward. Lockdown changes our perceptions. The famous lines of W.B.Yeats 'The second Coming' describes a time of chaos which occurred all over the world:

"Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the center cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world," (158)

Really anarchy is loosed upon the world in this pandemic situation. The world is near a revelation; "Surely the Second Coming is at hand." In the end of the poem he refers 'Spiritus Mundi' it means collective consciousness of the people. History is a cyclic situation it helps us to form collective consciousness for betterment of life.

This Covid age can be referred as new age because it makes history in the world. It must be memorable one. People join hand together to drive away the virus so we should make some model for future generation by developing our outlook.

REFERENCE

[1] Hudgson, Phyllis. Chaucer General Prologue the Canterbury Tales. London & New Jersey: The Athlone Press, 1969
[2] Paul, S.K. The Complete Poems of Rabindranath Tagore's Gitanjali, Text and Critical Evaluation. New Delhi: Sarup and Sons, 2006
[3] Reeves, Gareth T.S.Eliot's, Waste Land. London and New York: Routledge Taylor and francis group, 1994.

[4] Rolfe A.M.,William J. Select poems of Thomas Gray. New York: Harper and Brothers, Publishers, 1880
[5] Yeats, W.B.The Collected Poems of W.B.Yeats. Hertfordshire: Wordsworth's poetry Library, 1994
[6] https://www.poetryfoundation.org

20-21

Impact Factor-7.675 (SJIF)   ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXX) 282

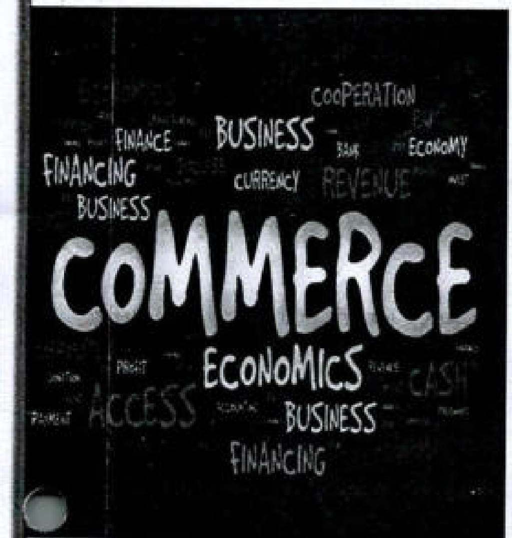

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

20	वर्धा शहरांतील स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या शाखांनी गृह निर्माण कर्जाच्या संदर्भात केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन **डॉ. विनोद एस.खापने /प्रा. मोनिका एन. मानापुरे**	86
21	नागपूर जिल्हयाचा ग्रामीण विकासात जिल्हा परिषदेची भूमिका व योगदान याचे अध्ययन **डॉ. गणेश एस. मायवाडे**	89
22	संत गाडगेबाबा यांचे वाचन व प्रबोधन **डॉ. घ. ना. पांचाळ**	93
23	भारतातील दलीत चळवळ **प्रा.संजय अंकुशराव जगताप**	96
24	सामर्थाचे सामर्थ्य **प्रा.डॉ.सौ.शुभांगी डोरले—परांजपे**	100
25	ग्रंथालयाचे इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थापन **डॉ. वर्षा बालकदास पाटील**	104
26	वर्तमानपत्र कात्रण सेवा एक प्रभावी माध्यम **प्रा. डॉ. प्रशांत एस. पगाडे**	107
27	वैदर्भिय ग्वाल्हेर संगीत परंपरा **डॉ. प्रतिभा पवित्रकार**	110
28	यवतमाळ जिल्ह्यातील विरगळ **प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे**	114
29	पर्यावरणीय शास्त्राच्या अभ्यासातील भुगोलाची भुमिका **प्रा. व्ही. एस. पवार**	116
30	मराठी कादंबरीचे विविध घटक **डॉ.सी.एस.राणे**	121
31	गोंदिया जिल्ह्यातील रेशीम उत्पादक शेतकरांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन **डॉ. रिता रा. राऊत /डॉ. सतीश भा. बोरकर**	124
32	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान **पांडुरंग देवरावजी साखरकर/ प्रा.डॉ.अमोल मांडेकर**	127
33	डॉ. आबासाहेब उर्फ गोपाळराव बाजीराव खेडकर यांचे सांसदीय नेतृत्व **डॉ. संगीता एस. भुयार**	132
34	आध्यात्मिक बुदिधमत्तेचे घटक डॉ. शीतल योगेशचंद्र देवळालकर	134
35	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की नयी तालीम शिक्षा : आत्मनिर्भरता की ओर **डॉ. शिरीन शेख**	139
36	Happiness and School Education **Dr.Suvarna Shikare**	143
37	Double Marginality of Dalit Women: A Study **Prof. Maheshkumar B. Bhaisare**	147
38	भारतातील जातिव्यवस्था : एक आर्थिक व सामाजिक समस्या **प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे**	152

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 282 (CCLXXXII)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

डॉ. आबासाहेब उर्फ गोपाळराव बाजीराव खेडकर यांचे सांसदीय नेतृत्व

डॉ. संगीता एस. भुयार
(राज्यशास्त्र विभाग)
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना:-

भारतामध्ये ब्रिटिशांची राजवट होती तेव्हा आधुनिक उद्योगधंद्याची स्थापना केली गेली. त्यामुळे मजूर वर्गांची संख्या अधिकाधिक वाढत गेली. जेवढी मजुरी त्याला मिळत होती त्यावर त्यांच्या परिवाराचा उदरनिर्वाह होत नव्हता. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात सतत दुष्काळ पडले.

"१८९७, १८९९ आणि १९०० मधला दुष्काळ भयंकर तीव्र होता. महात्मा फुले यांनी १८८३ मध्ये शेतकऱ्यांचा आसूड या नावाचा ग्रंथ लिहून त्यांच्या दुःखाचा मार्ग समोर मांडला. शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण मिळावे त्यांना प्रोत्साहन मिळण्यासाठी वसतिगृहे स्थापन करावे. शेतकऱ्यांच्या मुलांनी व्यावसायिक शिक्षण घ्यावे. "शेतकरी हा समाजाचा घटक असून त्याच्या कष्टावरच समाजाची उपजीविका होती हे फुलेंनी ओळखले होते". देश म्हणजे काय नि कोणाचा? हा महात्मा फूलेंच्या मूलभूत प्रश्न आबासाहेबांच्या मनात उभा होता. आबासाहेबांनी राजकारणामध्ये सर्वसामान्यांच्या विकासाचा ध्यास घेतले आणि शेवटपर्यंत सर्वसामान्यांच्या दृष्टिकोनातून कार्यरत राहिले. आबासाहेबांनी निवडून आल्यानंतर जनतेच्या विश्वासाला तडा न जाऊ देण्यासाठी संघर्ष केला. जनसामान्यांच्या हितासाठी जनतेच्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नावर त्यांनी लक्ष वेधले.

"ग्रामपंचायती बिलावर आबासाहेब बोलले की ग्रामपंचायतीच्या कायदा लागू करण्यात आला आहे परंतु आजही पाचशे-हजार वस्ती असलेली गावे अशी दाखविता येतील की त्यांना नरकोंडा चे स्वरूप प्राप्त झाले तेव्हा ग्राम सुधारणेत गावाची सफाई करण्याची व्यवस्था सरकारने प्रथम केली पाहिजे खेड्याच्या सुधारणेकडे आबासाहेबांनी सरकारचे लक्ष वेधले."

"शिक्षण खात्याच्या ग्रांटवरील कपात याबाबत आबासाहेबांनी चालू सालच्या (१९४६) शिक्षण खात्याच्या अंदाजपत्रकात युनिव्हर्सिटी कॉलेज व सेकंडरी शिक्षणाकरीता ५८ लक्षावर खर्च होणार आहे. पण प्राथमिक शिक्षणाकरिता फक्त ४६ लक्ष खर्च होणार आहे हे सरकारच्या लक्षात आणून देवून सरकारने शे. ११ वरून निदान शेकडा ५० वर नेण्याची योजना करावी अशी जनतेची अपेक्षा होती."

"जनपद कायद्यामुळे लोकप्रतिनिधीच्या हातात असलेली सत्ता जनपदा च्या सरकारी डावपेजमुळे हिसकावून घेतली जाणार असल्यामुळे आबासाहेबांनी विरोध केला आणि या कायद्यामुळे सत्ता लोकप्रतिनिधी जवळ राहणार नाही हे जनतेच्या निदर्शनास आणून दिले. खरी सत्ता सरकारनियुक्त ऑफिसरच्या हातात जाणार आहे दुसरे असे की लोकशाही तत्त्वांचा पाया नष्ट होऊन लोकप्रतिनिधीचा आवाज लुप्त होईल तसेच अविभाज्य असलेले विभाग सुद्धा विभाजित होणार आहे या विभाजनामुळे आर्थिक दृष्ट्या तोटा होईल जनपद कायद्यामधील दोष स्पष्ट करून खेड्यातील लोकांचे प्रगती कशाप्रकारे खुंडली जाईल खेड्यातील लोकांची प्रगती कशाप्रकारे खुंटली जाईल हे सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले."

"जिल्हा कौन्सिलच्या अधिकारात कपात करण्याच्या प्रश्नावर आबासाहेबांनी विरोध करून या संस्थांनी शिक्षणाचा प्रसार किती आला आणि शिक्षणाचे प्रमाण किती वाढले हे निदर्शनास आणून देऊन जिल्हा कौन्सिलच्या हातात शिक्षाणाविषयक अधिकार ठेवले असता शिक्षणाची कशी वाढ होते हे निदर्शनास आणून दिले. १९३९ आली मी (आबासाहेब) चार्ज घेण्यापूर्वी जिल्हा कौन्सिलच्या शाळेतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या २४ हजार होती. १९४१ साली राजीनामा देण्याच्या वेळी संख्या ३६ हजारापर्यंत वाढली."

"हरिजनांना मंदिर प्रवेशाची मोकळीक देणाऱ्या बिलाला आबासाहेबांनी पाठिंबा देऊन हे बिल किती महत्त्वाचे आहे ते निदर्शनास आणून दिले. हजारो वर्षापासून आम्ही आमच्या अस्पृश्य समाजावर जो घोर अन्याय करीत आलो आहोत त्याचे अंशत: परिमार्जन करीत आहोत हे स्पष्ट केले."

"हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर पहिल्या पुरवणी अंदाजपत्रकावर आबासाहेबांनी अनेक सूचना मांडून सरकारचे लक्ष वेधले. बेसिक शिक्षणाच्या गोंडस नावाखाली ज्या शाळा सरकार स्थानिक संस्थांच्या ताब्यातून काढून

ISSN : 2278-9308
March, 2021

घेणार आहे त्याबाबत ते बोलले की, बेसिक शिक्षणाबाबत ज्या प्रकारे पूर्वतयारी करणे जरुरी आहे त्या प्रकारची पूर्वतयारी न करता जनतेचा पैसा खर्च करणे म्हणजे तो पैसा योग्यप्रकारे खर्च न करणे व त्यामुळे बेसिक शिक्षणाचा हेतू साध्य होणार नाही आणि जनतेचा पैसा वाया गेल्यासारखे होईल."

"खेड्यातील लोकांची पिण्याच्या पाण्याबाबत असलेल्या दुरवस्थेबाबत आबासाहेब बोलले की, पाण्याच्या समस्येमुळे लोकांचे हाल होतात. त्या तालुक्यासाठी पाणी पुरवण्याची योजना आजच्या बजेटमध्ये कोठे आहे? सरकारने अशा ठिकाणच्या लोकांसाठी विहिरीची व्यवस्था तरी केली पाहिजे असे निदर्शनास आणून दिले."

"शेतकरी विषयक शिक्षणाबाबत आबासाहेब बोलले की शेतकी कॉलेजमध्ये अशाच विध्यार्थ्यांना प्रवेश दिला गेला पाहिजे की ज्यांच्या घरी स्वतःची अशी शेती आहे. अशा विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला तर शेतकी कॉलेजमधून पास होऊन बाहेर पडणाऱ्या विध्यार्थ्यांपैकी काही नोकरीच्या मागे लागतील आणि त्यापैकी बरेचसे लोक आपल्या शेतीवर जाऊन शेती करण्याचा प्रयत्न करतील" असा त्यांचा दूरदृष्टीकोण होता.

आबासाहेबांनी ग्रामीण विकास क्षेत्राबाबत सभागृहामध्ये खाली प्रश्न व प्रस्ताव मांडले. "७० टक्के लोक खेड्यात राहतात व ते शेतीवर अवलंबून आहे. त्यांना आम्ही ओलीताचे पाणी देवू शकलो पाहिजे त्यासाठी जास्त धरणे बांधली पाहिजे. तसेच पाणी अडविता येईल त्या-त्या तन्हेने ते अडवून शेतकऱ्यांच्या जमिनीला दिले पाहिजे.

निष्कर्ष:

आबासाहेबांनी त्यांच्या बहुजनवादी लोककल्याणार्थ चालवलेल्या राजकारणाचा पुरावा आहे. प्रश्न कितीही गुंतागुंतीचे असोत माहिती मिळविणे, वस्तुस्थिती टिपत जाणे, तक्रारीच्या अनुशंगाने सतत संपर्कात राहणे हे कार्य ते निरंतर करत असे. त्यांनी जनतेच्या विश्वासाला तडा न जाऊ देण्यासाठी संघर्ष केला. जनसामान्यांच्या हितासाठी महत्त्वपूर्ण प्रश्नावर सरकारचे लक्ष वेधले. हरिजनांना मंदिर प्रवेश मोकळीक देणारा बिलाला आबासाहेबांनी पाठिंबा देऊन हजारो वर्षापासून आम्ही आमच्या अस्पृश्य समाजावर जो घोर अन्याय करीत आलो आहोत त्यांचे परिमार्जन करीत आहोत हे स्पष्ट केले. यावरून हे लक्षात येते की जननिष्ठा हे आबासाहेबांच्या नेतृत्वाचे सर्वाधिक नजरेत भरणारे वैशिष्ठ्ये दिसते.

संदर्भ सूची:

१) वीर उत्तमराव मोहिते - जागतीक कृषक क्रांतीचा विधाता, डॉ. पंजाबराव देशमुख
२) जनसेवक विशेषांक, ६ जून १९५८, वि. ना. उदासी
३) रविकिरण साने, लढा संयुक्त महाराष्ट्राचा
४) लालजी पेंडसे, महाराष्ट्राचे महामंथन
५) रा. रा. पराते (संपादक) - शेतकरी जून २००० डॉ. आबासाहेब खेडकर स्मृती विशेषांक
६) रा. मु. देवके, विविध दर्शन
७) डॉ. रा. गो. कोल्हारकर, विदर्भाचा आधुनिक इतिहास
८) डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास
९) आबासाहेब मातृभूमी दिनांक १९.९.४६
१०) आबासाहेब उद्धृत मातृभूमी दिनांक २६.९.४६
११) C.P. Bearar Vol. IV दि. १६.१०.४७
१२) C.P. Bearar Vol. IV दि. २८.१०.४७

Printing Area®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-86, Vol-02, February 2022

www.vidyawarta.com

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

INDEX

01) SCHEDULED CASTES WELFARE SCHEMES IN INDIA
C. Soni & Dr.Md. Mastan Vali, Guntur District, Andhra Pradesh ||10

02) DECENTRALIZATION AND ROLE OF GRAMA SABHA IN VILLAGE DEVELOPMENT ...
C. Swapna & Dr.Md. Mastan Vali, Guntur District, Andhra Pradesh ||15

03) UTTARAKHAND AND ITS ECOLOGICAL CHALLENGES
MRS. MOUMITA GHOSH (SHARMA), CHAMOLI, UTTARAKHAND ||20

04) Effects of COVID-19 on College Students' Mental Health in the Gujarat
Dr. V. B. Gohil, Bhavnagar (Gujarat) ||24

05) Higher Education : A way to women Empowerment
Dr. Anuradha Jagdale, Dist. Osmanabad ||33

06) STATUS AND PROBLEMS OF TRIBAL WOMEN IN INDIA
Ms. Sayali L. Jambhulkar, Di.Gachiroli ||35

07) "Inside the Haveli" by Rama Mehta as a portrayal of subaltern voice ...
Mr. Balaji Chandrakant Kambale, Pune ||40

08) Pakistan's Counter-terrorism Trends: Reflections on General Musharraf ...
Dr. Chetna Mishra, Ghaziabad ||45

09) SOCIAL MEDIA A COMPELLING STRATEGY IN E-COMMERCE
Mubin Taj, Sowmya M & Shashidhar S, Mysusru ||50

10) वंस साहित्याचे पाली साहीत्याला योगदान
डॉ. सुभाष ब. कांबळे, सोलापूर ||54

11) दुष्काळ व विस्थापनाचे चित्रण करणारी मराठी ग्रामीण कादंबरी
डॉ. मधुकर बैकरे, पैठण ||56

12) कोरोनामुळे भारतातील शिक्षण व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास
प्रा. चामे हरिश्चंद्र व्यंकटराव, कोल्हापूर ||61

13) मुगलकालीन न्यायव्यवस्था
डॉ.नितिन वसंतराव चांगोले, अमरावती ||64

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

13

मुगलकालीन न्यायव्यवस्था

डॉ.नितिन वसंतराव चांगोले
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती

प्रस्तावना :

मोगल सम्राट हे तत्कालीन काळाचा खलिफा समजल्या जाई. सम्राट अकबराने अशी घोषणा केली होती की, न्यायाच्या दृष्टीने मी स्वतः जर दोषी ठरलो तर स्वतः विरुद्ध निर्णय देण्यास मी बांधील राहील. मोगल सम्राट राज्याचा सर्वोच्च न्यायाधिश होता. अनेकांच्या तक्रारी ऐकून तो न्यायनिवाडा करीत असे. सम्राट जहागिरने लोकांना न्याय मिळावा म्हणून राजवाडाच्या प्रवेशद्वारावरच एक सुवर्ण घंटा बांधली होती. मोगल सम्राटांची भेट घेणे सहज शक्य नसल्यामुळे ही व्यवस्था करण्यात आली होती. राजाच्या खालोखाल न्यायाधिश म्हणून मुख्य काझीची नेमणूक करण्यात येई तो राज्याचा प्रमुख न्यायाधिश समजल्या जात असे व त्याच्या मदतीला काजी मुफ्ती व मीर आदील इत्यादी अधिकारी असत. सर टॉमस रो म्हणतो की, मोगलांच्या कारकिर्दीत कायद्याचे स्वरुप निश्चित नव्हते. काझी बहुदा मुसलमानी गुन्हेगारांचा निर्णय मुसलमानी कायद्याप्रमाणे व हिंदु कायद्याचा निर्णय हिंदु कायद्यानुसार देत असे. गुन्हेगारांना देण्यात येणाऱ्या शिक्षा फार कडक असत.

विविध न्यायालये (प्रकार) :

मोगल कालीन भारतात धार्मिक विधिनियमांची न्यायालये, सामान्य विधिनियमांची न्यायालये व राजकीय अभियोगांची न्यायालये अशा तीन प्रकाराची न्यायालये होती. या न्यायालयांना एकमेकांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार नव्हता. धार्मिक विधिनियमांच्या न्यायालयाचा प्रमुख काझी होता. दुसरे सामान्य विधिनियम न्यायालये प्रांताधिकारी खालच्या दर्जाचे स्थानिक अधिकारी, गणप्रमुख आणि पंचायत यांच्याखाली कामकाज करीत व राजकीय अभियोगाच्या न्यायालयाचा प्रमुख स्वतः बादशाहा किंवा त्यांचे प्रतिनिधी असत. धार्मिक विधिनियमाच्या न्यायालयात काझी शरियत किंवा धार्मिक विधिनियमानुसार न्यायदान करीत. धार्मिक संस्था, कुटूंब कायदा, वारसा कायदा अशा फक्त धर्मशास्त्राशी संबंधित किंवा धार्मिक बाबींचा न्यायनिवाडा या न्यायालयात करण्यात येत असे. ही सामान्य विधिनियमांच्या न्यायालयात चालीरितीप्रमाणे किंवा अखिलीत कायदेसंहितानुसार न्यायदान करण्यात येई. ज्यांना अशा अलिखीत कायद्यासंबंधीचे ज्ञान असेल त्यांचा या न्यायालयात समावेश करण्यात येत असे. प्रांताधिकारी किंवा कोतवाल व फौजदार हे या स्थानिक तज्ञांच्या मदतीने न्यायदान करीत. या न्यायालयांचा काझीशी काही संबंध नव्हता. तसेच सामान्य विधिनियमांचा शरियतशी संबंध राहत नसे. ही न्यायालये एकमेकांवर नियंत्रण न ठेवता स्वतंत्रपणे कार्य करीत. राजकीय अभियोगांच्या न्यायालयात राज्य आणि कायदा व सुव्यवस्था यांच्या विरुद्ध केलेल्या गुन्हांच्या बाबतीत न्यायनिवाडा होत असे या गुन्ह्यात बंड, विश्वासघात, चोरी राजमार्गावरील दरोडा आणि खून यांचा समावेश होता. येथे वापरण्यात येणाऱ्या विधिनियमाला उर्फ म्हणत साधारणपणे उर्फ चा अर्थ अलिखीत कायदा असा होत असून येथे याचा वापर विविध प्रकारच्या राजकीय अभियोगांवर तात्काळ न्याय देण्यासाठी करण्यात येत असे.

गुन्ह्याचे प्रकार (न्यायपद्धती) :

इस्लामी विधिशास्त्राने मान्यता दिलेले गुन्हे : इस्लामी विधिशास्त्राने तीन प्रकारच्या गुन्ह्यांना मान्यता दिली ते म्हणजे परमेश्वराविरुद्ध केलेले गुन्हे, राजाविरुद्ध केलेले गुन्हे व सामान्य व्यक्तीच्या विरुद्ध केलेले गुन्हे. परमेश्वराविरुद्ध गुन्हा केलेल्या गुन्हेगाराला शिक्षा देण्याचा अधिकार फक्त परमेश्वराकडेच होता. म्हणून अशा बाबतीत काझी शरियत किंवा धार्मिक विधिनियमानुसार न्यायदान करीत. राजाविरुद्ध गुन्हे करण्याचा गुन्हेगारांना राज्यातील नेहमीचे न्यायाधिश शिक्षा देत. तिसऱ्या प्रकारच्या गुन्ह्यांत ते वैयक्तिक स्वरुपाचे असल्यामुळे गुन्हेगारांना सरकारकडून शिक्षा न देता गुन्हेगारांकडून विरोधी पक्षकारांना नुकसान भरपाई दिली जात असे.

शिक्ष व त्याचे प्रकार :

मोगल काळात गुन्हेगारांना चार प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जात असत. त्या म्हणजे हद्द, तझीर, किसास व तशहीर होत. हद्द ही धार्मिक विधिनियमानुसार दिलेली शिक्षा होय. ही शिक्षा देणे फक्त परमेश्वराचाच अधिकार असल्याने माणूस त्यात काही बदल करु शकत नव्हता. यात अभिचार करणाऱ्याला दगड मारुन जीव घेतल्या जाई. अविवाहीतांनी शारीरीक संबंध ठेवल्याबद्दल शंभर फटके मारणे, दरोडा घालणाऱ्या गुन्हेगाराचे दोन्ही हात व पाय तोडणे यासारख्या शिक्षा होत्या.

तझीर :

यात अपराधीचे ह्रदय परिवर्तन करणे हा या शिक्षेचा उद्देश होता यात जाहीरपणे ताकीद देणे, लोकांनी गुन्हेगाराचा तिरस्कार

करावा म्हणून त्याला न्यायालयापर्यंत फरफटत नेणे, हद्दपार करणे, फटके मारणे यासारख्या शिक्षा दिल्या जात.

किसास :

म्हणजे उट्टे काढणे, खून, हल्ले इ. गुन्ह्याच्या बाबतीत उट्टे काढण्याकरीता ही शिक्षा दिली जात होती ही शिक्षा साधारणपणे सरकार देत नसे इजा झालेल्या पक्षकार किंवा त्याच्या जवळचा नातेवाईक शिक्षा देत असे काही वेळेस नुकसान भरपाई केली जात असे.

तशहीर :

म्हणजे लोकांसमोर मानहानी करुन शिक्षा देणे ही शिक्षा सामान्यपणे गुन्हेगारांच्या डोक्याचे मुंडन करणे, त्याच्या तोंडाला काळे फासणे, त्याला गाढवावर बसविणे अशा स्वरुपाच्या शिक्षा दिल्या जात.

एकुण गुन्ह्याच्या तीन प्रकारापैकी दोन प्रकारांना म्हणजे परमेश्वराविरुद्ध व सामान्य व्यक्तीच्या विरुद्ध केलेल्या गुन्ह्यांना हद्द, तझीर, किसास व तशहीर या चार प्रकारच्या शिक्षा लागू होत, तिसऱ्या प्रकारचे गुन्हे म्हणजे राष्ट्रद्रोह, राष्ट्रद्रोहाला कुठलीही शिक्षा देण्याचे सम्राटाला स्वातंत्र्य होते, बंड, विश्वासघात, अफरातफर महसुल न देणे अशा प्रकारचे गुन्हे सम्राटाविरुद्ध मानले जाई यात गुन्हेगारांचा छळ करणे, हत्तीच्या पायी देणे, फाशी देणे जमिनीत जिवंत गाडणे, हातपाय तोडणे या प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जात. तात्वीकदृष्ट्या राजापासून सामान्य जनतेपर्यंत सर्वजण न्यायासना (शरियत) समोर समान असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात बऱ्याच आरोपींचे भवितव्य राजाचा मर्जीवर अवलंबून राहत असे.

निष्कर्ष :

१) मोगलांनी ज्याप्रमाणे नवीन गुन्ह्यांना कायदेशीर मान्यता दिली त्याचप्रमाणे काही जुने गुन्हे मोगलांनी रद्द केले.

२) सक्तीने इस्लाम धर्म स्विकारण्यास भाग पाडणे व सक्तीने स्त्रीयांना सती जाण्यास भाग पाडणे हे गुन्हे म्हणून जाहीर करण्यात आले.

३) सर्वांसाठी सारखी न्यायप्रणाली असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात राजा हा सर्वोच्च न्यायाधिश होता.

संदर्भ :

१) Abul Fazal Allami, The Ain-i-Akbari, Translated into English by Blochmann-Edited by S.L. Coomer New Delhi-1965

२) Badayuni Muntakhab- ut- Tawarikh, 3 vols. Tr and ed. By G.S.A. Ranking rev. and enlarged by Brahmadeva Prasad Ambashthya, Patna-1973

३) Shri. Ram Sharma, The Religious of the Mighal Emperges (2nd ed.) Bombay, 1982 (RPME)

14

भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय

प्रा.डा. राजेश चिमनकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
एफ. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपुर, ता.जि.–चंद्रपुर

हवामान बदल हा एका विभाग किंवा देशा पुरता मर्यादीत प्रश्न नाही, तर तो वैश्विक स्वरूपाचा गंभीर प्रश्न आहे. त्यामुळ हवामान बदलाचा अभ्यास करताना जगाचा विचार करावा लागतो. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास भारतीय हवामान विविधतेने नटलेले आहे. भारत मोसमी हवामानाच्या प्रदेशात मोडत असले तरी, भारतात जशी हवामानाची विविधता आढ़ळते तसी विविधता जगात कुठेही आढ़ळत नाही. भारतात मुख्यता सहा प्रकारचे हवामान आहे. अंदमान मध्ये आढळणारे विषुववृत्तिय सदाहरित जंगला पासुन ते पच्छिम राजस्थान मधील थारचे वाळवंट पण आढ़ळते. दक्षिण भारतातील उष्ण दमट हवामाणा पासुन ते उत्तरेतील हिमालया मध्ये पाईन वृक्षाची जंगले तसेच हिमनद्या व शीत वाळवंटाचा समावेश होतो.परंतु या विविधतेतुन सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे मोसमी वारे व त्यामुळ भारतात येणारा पावसाल्यातील पाउस ज्यावर संपूर्ण भारत, विशेषता शेती व्यवस्था अवलंबुन आहे. भारतात चार मोसम आढ़ळतात ते म्हणजे पाऊसाळा, उन्हाळा, हिवाळा.

संशोधन पद्धती

भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय योजना या शीर्षका अंतर्गत संशोधन पेपर तयार करतांना द्वितियक माहिती स्त्रोत या पद्धतीचा वापर करण्यात येणार आहे. या पद्धती अंतर्गत भारतीय हवामान बदल,परिणाम व उपाय या विषयासी संबंधित यापूर्वी प्रकाशित पुस्तके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिक, मासिक,

Special Issue Vol-01, Jan. to March 2021

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2
ISSN-2319 9

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

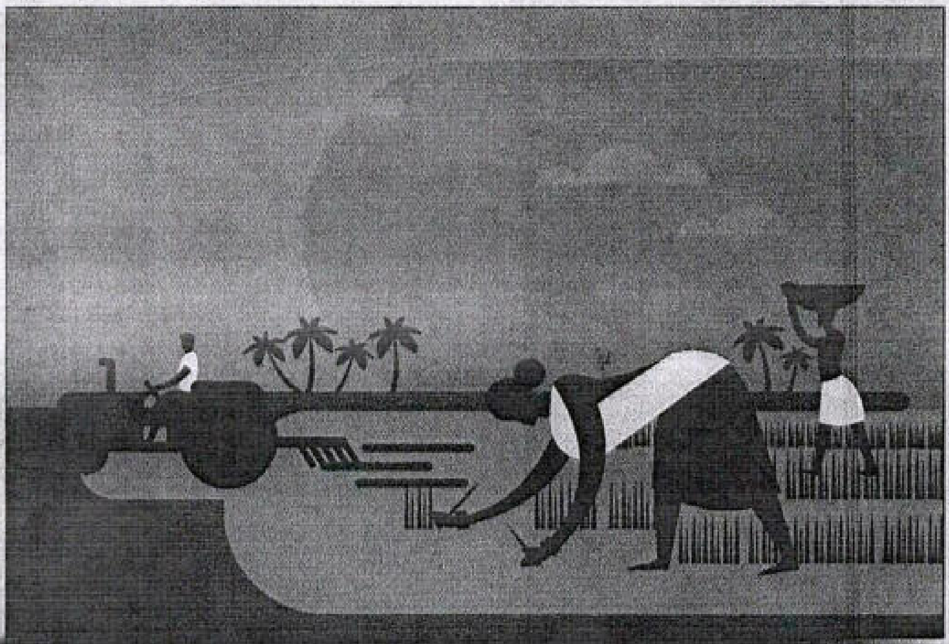

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap
Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar
Co-Editor
Dr. Madan Shelke

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Special Issue-01

One Day Interdisciplinary National Conference on

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap

Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar

Co-Editor
Dr. Madan Shelke

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

47

कृषी बाजार आणि नविन कृषी कायदे

डॉ. किशोर वि. सावळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

****

प्रस्तावना :-

भारतातील शेती व्यवस्थापन हे भारतातील बहुसंख्य लोकांच्या उपजिविकेचे एक प्रमुख साधन पूर्वीपासून राहिले आहे. शेतीच्या बाबतीत भारत इतर विकसीत देशांच्या तुलनेत फार पुर्वीपासून अधिक चांगल्या प्रकारे शेती करीत होता. शेती क्षेत्रात शेतकऱ्यांची स्थिती खुप वाईट नव्हती परंतु देशात इंग्रजांच्या आगमनानंतर कच्चा माल घेवुन पक्का माल भारतात विकण्याच्या त्यांच्या धोरणाचा भारतीय शेती आणि अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसला. संपूर्ण भारतात उद्योग आणि शेती यामधील समन्वय संपविण्याचे काम इंग्रजांनी केले. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतीय शेतीची अवस्था अतिशय मागासलेली होती. अतिशय परंपरागत पध्दतीने शेती केल्या जात होती. आणि शेतीचे स्वरूप जिवन-निर्वाह करण्याचे साधन एवढेच मर्यादीत झाले होते. १९५१-५२ मध्ये शेतकऱ्यांच्या उपभोगातील जवळपास ४५% भाग त्यांच्याव्दारे उत्पादीत वस्तूंचा होता. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने कृषी आणि कृषकांच्या विकासाकरीता अनेक प्रयत्न केले. शेतमालाचे किमान किंमत विषयक धोरण हा योग्य किंमतीच्या विश्लेषणातील महत्वाचा भाग आहे. ४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी स्वातंत्र्यानंतर देशात शेतीमध्ये अधिक धान्य पिकवा हा महत्वाचा कार्यक्रम राबविल्या गेला. स्वतंत्र भारताचे पहिले कृषीमंत्री डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख म्हणाले, "The whole question of growing more food truns on what you are prepared to pay the agriculturies' यावरुन देशात अधिक धान्य पीकविण्याकरिता सुरवातीपासूनच शेतमालाला अधिक चांगल्या किमतीची अपेक्षा व्यक्त होत गेल्याचे लक्षात येते. १९७२ मध्ये १० ग्रॅम सोन्याला २०२ रुपये एवढा भाव होता. तो आज ५० हजाराच्या जवळपास आहे. परंतु त्यावेळी १ क्विंटल कापसाला (पांढरे सोने) रू. ३२५ असलेला भाव मात्र आज पाच हजार ते सहा हजारच्या दरम्यान असल्याचे वास्तवही नाकारता येणार नाही. यामध्ये उपभोक्त्यांचे हित लक्षात घेण्यात असावे. शेतमालाच्या किंमतीबाबत देशात कमिशन ऑन अॅग्रि कॉस्ट अॅन्ड प्राईजेस (CACP) ची भूमिका महत्वाची राहिली देशात कृषी मालाच्या किंमती, सरकारचे कृषी धोरण, कृषी सु नेहमीच चर्चेत राहिल्या आहेत. आज देशात नविन कृषी का मान्यता दिल्या गेली ज्यावर मोठ्या प्रमाणात विवाद निर्माण असल्याचे दिसून येते. या सर्व विवादामध्ये शेतकऱ्यांचे त्यांच्यापुढील आव्हानांचा विचार होण्या बरोबरच उपभोक्त हिताचाही विचार होणे अपेक्षीत आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

१) भारतातील कृषी विपणन पध्दतीचा आढावा घेण

२) नविन कृषी कायद्याची यथार्थता तपासून पाहणे.

३) कृषी आणि कृषकांच्या पुढील आव्हानांचा आढाव

४) कृषी विपणना संबंधीच्या नविन तरतुदींचा शेतकरी सर्वसामान्यांच्या जीवन निर्वाहावरिल होणाऱ्या प्रभावांचा अंदा

संशोधन पध्दती :-

संबंधीत शोध निबंधकाची मांडणी शेतमालाच्या व व्यवस्थेचा अभ्यास करून उपलब्ध माहितीच्या आधारे आणि कृषी कायद्यांबाबत होणाऱ्या चर्चा, लेखन आणि अंदाज यांचा आ घेवून करण्यात आली आहे.

भारतातील कृषी उत्पादन :-

भारतातील कृषी उत्पादन प्रामुख्याने खाद्यान्न आणि अख अशा दोन भागात विभाजित केल्या जाते. खाद्यान्न उत्पादनाचा एकुण उत्पादनाच्या जवळपास २/३ इतका आहे. देशात १९५ मध्ये ५०८ लाख टन एवढे खाद्यान्न उत्पादन होते. ते तिसऱ्या पंच योजनेनंतर ८१० लाख टन आणि त्यानंतर हरितक्रांतीच्या प्रभाव २००२ मध्ये २०२९ लाख टन आणि २०१७ मध्ये २७५७ लाख एवढे वाढले. यामध्ये प्रामुख्याने गहू आणि तांदळातील उत्पादन ही उल्लेखनीय आहे. शेतमालाच्या उत्पादन वाढीला प्रामु शेतमालाच्या आधारभूत किंमती आणि त्याची हमी हे एक कारण आहे. शेतकऱ्याला त्याच्या शेतमालाची किंमत चांगल्या प्र मिळाल्यास त्याच्यामध्ये उत्पादनाच्या प्रेरणा निर्माण होवून तो अ उत्पादन घेण्यासाठी कष्ट करेल आणि त्याला त्याच्या उत्पाद अपेक्षीत किंमत प्राप्त न झाल्यास त्याच्यामध्ये निराशा निर्माण होण अधिक वाव राहिल.

भारतातील कृषी विपणन व्यवस्था :-

शेतमालाच्या विक्रीबाबत आज देशात जी विक्रीव्यव अस्तित्वात आहे. त्यामध्ये १) गावातच व्यापाऱ्यांना शेतमाल वि

(२) गावातील बाजारात शेतमालाची विक्री करणे (३) सरकारद्वारा निर्मीत नियमित व नियंत्रीत बाजारात शेतमाल विकणे या विपणन व्यवस्थेमध्ये नियंत्रीत बाजारात शेतमालाची विक्री करणे हे आजस्थितीत शेतकरी हिताचे असल्याचे लक्षात येते. सर्वसाधारण बाजारात अडते/दलाल यांच्या कपटपूर्ण व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवून शेतकरी हिताकरीता नियंत्रीत बाजारांची निर्मिती झालेली आहे. तरी देखील बाजारात हितसंबंधीत गट एकजूट करून शेतकऱ्यांची लुबाडणूक करतांना दिसतात. असे असले तरी त्यांच्यावर बाजार समितीचे नियंत्रण असते तेही तेवढेच खरे आहे. खुल्या निलामी पध्दतीचा वापर केल्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची अधिक किमत मिळण्यास मदत होते. त्यासोबत प्रसंगी शेतकऱ्याला दिलेल्या किंमतीमध्ये शेतमाल विकायचा नसल्यास देशात मोठ्या प्रमाणावर केन्द्रीय गोदाम मंडळे, राज्य गोदाम मंडळे आणि भारतीय खाद्य निगम यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेल्या गोदामांमध्ये तात्पुरत्या स्वरुपात आपला शेतमाल साठवणूक ठेवण्याची, त्या शेतमालाच्या तारणावर तात्पुरते कर्ज प्राप्त करण्याची सुविधा निर्माण झाल्याने शेतकरी आपल्या मालाची आपल्या मर्जीप्रमाणे विक्री करू शकतो.

देशात नियंत्रीत बाजारांची निर्मीती, शेतमालाचे विभाजन करणे, विशेषीकरण करणे, प्रमाणीत वजन मापे, संग्रहणाच्या सोई, विपणन पध्दतीतील पारदर्शकता, कृषी विपणन संस्थेची स्थापना, किमान किंमती जाहीर करून त्यांची माहिती शेतकऱ्यांना देणे इत्यादी अनेक सुधारणा शेती मालाच्या विपणनामध्ये झालेल्या असल्याने त्याचे चांगले परिणामही शेतकऱ्यांना आलेले आहे. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता अनेक चांगले बदल झाले असतांना देखील शेतमालाच्या विपणनामध्ये आजही मोठे दोष आहेत. त्याचमुळे या विपणन व्यवस्थेत अधिक व्यापक बदल अपेक्षीत होते.

नविन कृषी कायदे आणि कृषी विपणनातील अपेक्षीत बदल :-

केंद्र सरकारने २० सप्टेंबर २०२० रोजी कृषी क्षेत्राशी संबंधीत तिन कायदे मंजुर केले. लोकसभेने हे कायदे १७/०९/२०२० ला तर राज्यसभेने २०/०९/२०२०, याला मान्यता दिली. २७/०९/२०२० रोजी राष्ट्रपतीने या कायद्यांना मंजुरात दिलेली आहे. सन २०१८-१९ मध्ये कृषी विषयक स्थायी समितीने देशातील सर्व राज्यात कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्यांतर्गत नियंत्रीत कृषी बाजारामध्ये प्रामाणिकपणाचा आणि पारदर्शकतेचा अभाव असल्याचे मत नोंदविले. समितीने त्याच अनुषंगाने जुन २०२० मध्ये या तीन सुधारणा सुचविल्या होत्या.

१) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सहाय्य) कायदा २०२०

२) शेतकरी किंमत आश्वासन (सबलीकरण व संरक्षण) आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०

३) अत्यावश्यक वस्तु (कॉन्ट्रॅक्ट फार्मींग) कायदा २०२०

शेतमालाच्या विपणनामध्ये किमत आश्वासन, प्रोत्साहन, शेतकरी सक्षमीकरण इत्यादी दृष्टीने बदल अपेक्षीत आहे. शेतमालाच्या उत्पादन आणि विक्रीच्या अनुषंगाने देशात १९५५ मध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा (APMC) अस्तीत्वात आला. शेतकऱ्यांची शेतमाल विक्रीमध्ये होणारी पिळवणूक थांबविण्याकरीता हा कायदा अस्तीत्वात आला होता. परंतु त्याचे अपेक्षीत आणि अनपेक्षीत परिणाम दिसून आले. शेतकऱ्यांची होणारी लुबाडणूक पुर्णपणे थांबली नाही. कायद्यामध्ये अनेक त्रुट्या होत्या त्यामुळे या दृष्टीने काही बदल अपेक्षीत होते. त्यातूनच शेतकरी उत्पादन, व्यापार व वाणिज्य कायदा २०२० अस्तीत्वात आल्याचे सांगण्यात येते. या कायद्याच्या समर्थनाने या कायद्यामुळे

१) शेतकऱ्याला आपल्या मालाची किंमत ठरविण्याचा अधिकार मिळाला.

२) शेतमाल खुल्या बाजारात कुठूनही कुठेही (देशात व देशाबाहेर) विकण्याचा अधिकार मिळाला.

३) तसेच शेतकऱ्याला कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा पर्यायही उपलब्ध असेल इत्यादी बाबी सांगितल्या जातात.

दुसरा कायदा शेतकरी (सबलीकरण व संरक्षण) हमीभाव करार व कृषीसेवा याबाबत आहे. या कायद्याच्या समर्थनार्थ

१) कॉन्ट्रॅक्ट हा शेतीचा नसून शेतमालाचा असेल (म्हणजे कोणते पीक घ्यायचे हे कॉन्ट्रॅक्टर शेतकऱ्याला सांगणार)

२) शेतमालाची किमत कॉन्ट्रॅक्टर आणि शेतकरी मिळून ठरविणे.

३) शेतमाल विक्रीच्या वेळी कॉन्ट्रॅक्टपेक्षा अधिक किंमत मिळाल्यास त्यातील वाढीव हिस्सा शेतकऱ्याला मिळेल आणि

४) वाद निर्माण झाल्यास उपविभागीय दंडाधिकाऱ्याकडे दाद मागता येईल.

तिसरा कायदा अत्यावश्यक वस्तु (सुधारणा) कायदा हे कृषीमाल साठवण मर्यादेबाबत आहे. या कायद्यामुळे

१) देशात मोठ्या प्रमाणावर शेतमाल साठवणुकीच्या सुविधा निर्माण होतील.

२) शेतमालाची नासाडी होणार नाही आणि

३) शेती क्षेत्रात उद्योजकता येईल

अशा प्रकारे समर्थन केले जाते.

शेतकरी हित लक्षात घेऊन वरील तिनही कायदे अस्तित्वात आले असल्याचे सरकार सातत्याने सांगत आहे. या कायद्यामुळे कृषी

विपणनातील दोष दूर करण्यास मदत होणार असल्याचे सांगण्यात येते. परंतु हे कृषी कायदे शेतकऱ्यांची लुबाडणुक, त्यांचे शेतीमधील अस्तीत्व अबाधीत ठेवू शकेल काय ? त्याच्या शेतीचा मालक म्हणून अधिकार कायम राहील काय ? आणि यापुढे शेतकरी आणि सर्वसामान्य उपभोक्ता यांचेवर या कृषी कायद्याचा कसा परिणाम होऊ शकतो यावर विचार केल्यास खालील प्रश्न निर्माण होतात.

१) नविन कृषी कायद्यामुळे शेतकऱ्यांची शेतमाल खरेदी विक्रीतील फसवणुक थांबेल काय ?

२) शेतमालाचे भाव पडण्यास व व्यापाऱ्याने शेतमाल उचलण्यास नकार दिल्यास त्यावर काय उपाय आहेत ?

३) कृषी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य या कायद्यानुसार हमीभावाचे काय ?

४) शेतकरी शेतमालाची किंमत ठरविण्याच्या दृष्टीने कमी सौदाशक्तीच्या बळावर या तरतुदीचा कसा फायदा होऊ शकेल ?

५) व्यापाऱ्यांनी मालाची साठेबाजी केल्यास सर्वसामान्य ग्राहकाचे हित कसे जोपासल्या जाईल ?

६) खरेदी-विक्रीची नविन व्यवस्था उभी राहणार असल्याने कृषी उत्पन्न बाजार समितीशी कशाप्रकारे साधर्म्य साधल्या जाईल ?

७) शेतकऱ्यांना न्यायालयाकडे न्याय मागण्याचा मार्ग बंद केल्याने त्यांचा शेतकऱ्यांच्या सौदाशक्तीवर कसा परिणाम होईल ?

८) यामुळे कृषी विपनामध्ये अधिक नफेखोरी निर्माण होईल काय ?

९) व्यापाऱ्यांवर कोणते नियंत्रण असेल ?

१०) किमान हमीभावाची शाश्वती काय ?

नविन कृषी कायद्याच्या अनुषंगाने जे बदल देशाच्या कृषी व्यवस्थेमध्ये होऊ घातलेले आहेत. त्या अनुषंगाने होणारे वादविवाद, विरोध, नविन प्रश्न आणि शंका निर्माण करित आहेत. हे कायदे रद्द करण्याची मागणी होत आहे. आणि सरकार नविन कृषी कायद्यांच्या बाजूने ठाम आहे. या कायद्याच्या अनुषंगाने निर्माण विवाद आणि शेतकऱ्यांच्या तक्रारीवर देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयाने १२ जानेवारी २०२१ रोजी एका समितीची स्थापना करण्याचे निर्देश दिले. असे असतांना, शेतकरी, व्यापारी आणि ग्राहक यांच्यापुढे भविष्यात काय येईल हे काळच ठरवेल. हे नक्की !

संदर्भ :-

१) विकिपीडीया - २०२० Indian Agriculture acts,

२) खांदेवाले श्रीनिवास, खेती बचाव - किसान बचाव आंदेलन, नागपूर.

३) मिश्र-पूरी, भारतीय अर्थव्यवस्था - हिमालय पब्लीकेशन हाऊस प्रा.लि. मुंबई - २०१८

४) कविमंडन विजय, कृषी आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र - मंगेश प्रकाशन, नागपूर- २०१२

48

नवीन कृषी कायदे व ग्रामीण विपणन

प्रा. के. एस चव्हाण
के.के.वाघ महाविद्यालय पिंपळगाव बसवंत, ता. निफाड, जि– नाशिक

****

भारतातील कोटयावधी जनतेची उपजिविका प्रामुख्याने शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे भारतीय अर्थव्यवस्था ज्याप्रमाणे शेती क्षेत्रातील उत्पन्नावर अधिकाधिक प्रमाणात अवलबूंन आहे. त्याचप्रमाणे बहुसंख्य लोकांची उपजिविका शेतीतील उत्पन्न शेतमालाच्या किमंतीवर त्यापासुन मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलबूंन आहे.

भारतातील सुमारे ६ लक्ष खेडयातील कोटयावधी शेतीव्यावसायीक अन्नधान्ये किंवा अन्य व्यापारी पिके आपआपल्या शेतात पिकवित आपल्या गरजापुर्ण होवुन ही शिल्लक राहणाऱ्या उत्पादनाचे विविध बाजारांमध्ये विक्री करतात. शेतकऱ्याच्या शेतमाल विक्री बददलचा निर्णय हा अनेक घटकावर अवलंबून असतो त्यामुळे या ठिकाणी विक्रीव्यवस्थेचे स्वरूप.

शेतकरी आपला शेतमाल गावामध्ये किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी विकतो तेथे घाऊक व्यापारी किंवा त्यांचे एजंट शेतमालाची मोठया प्रमाणांत खरेदी करतात त्यानंतर ते आवश्यकतेनुसार व बाजार किमंतीनुसार किरकोळ व्यापाऱ्यांना विकतात. किरकोळ व्यापारी ग्रहकांना तो माल विकतात या सर्व गोष्टी ताबडतोब होतात असे नाही. त्यामुळे ज्या त्या पातळीवील विक्रेता शेतमालाची साठवणूक– वाहतूक या सर्व गोष्टी करत असतो. शेतमालाच्या उत्पादनापासून तो माल अंतिम ग्राहकापर्यंत पोहोविण्यासाठी अत्यंत विस्तृत यंत्रणा सतत कार्यरत असते.

शेतमालाचा उत्पादक व शेतमालाच्या अंति

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No - CCLXXVII (277) - B

Impact of COVID-19 on Indian Economy

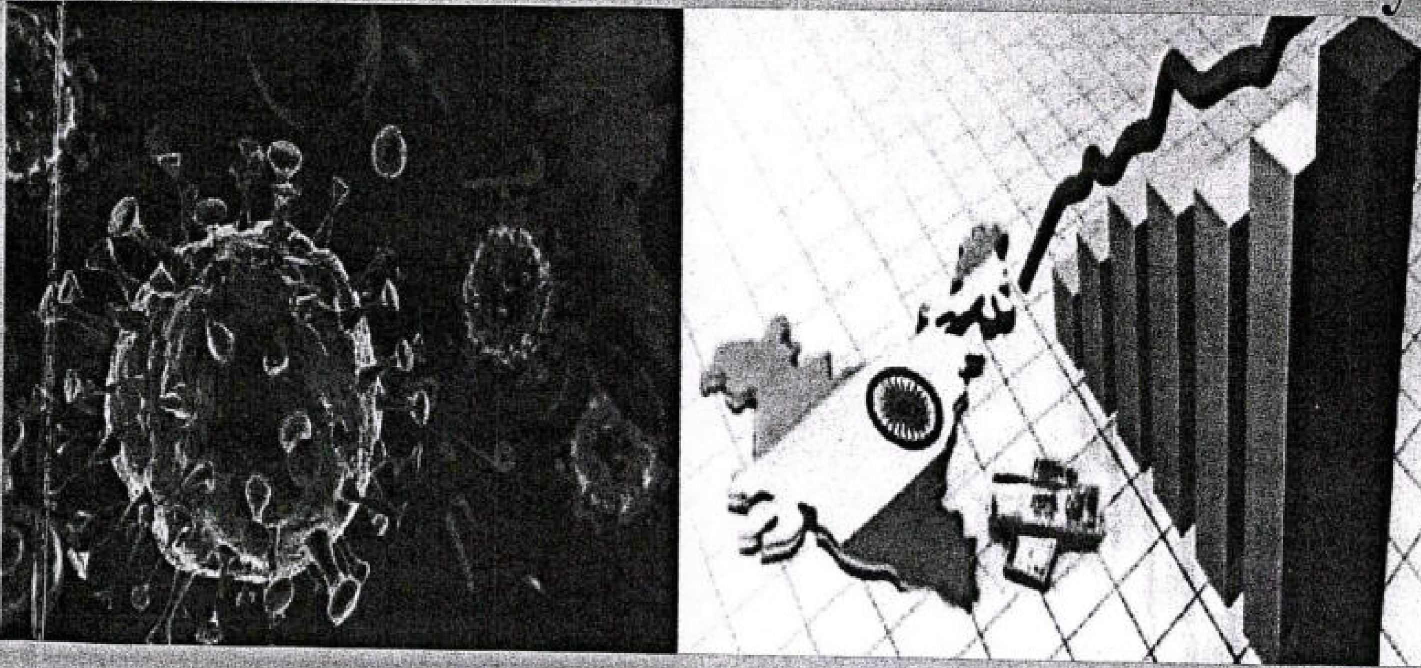

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S.R.& D. T. Institute Amravati

Executive Editor
Dr. A. N. Gharde
Principal
Arts, Commerce & Science
College,Maregaon Dist.Yavatmal

Editor
Dr.Pravin Kulkarni
Dept. Of Commerce
Arts, Commerce & Science
College,Maregaon Dist.Yavatma

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

ISSN : 2278-9308
March, 2021

INDEX- B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. P. N. Ladhe	1
2	Impact of Covid 19 on Tourism Sector in India	Ku. J.M.Bhagat	5
3	'Impact of the Corona Epidemic on Migrant Workers'	Dr. Gajanan G. Bharati	8
4	Impact of COVID -19 Lockdown on Indian Economy	Dr.Sachin Kadu	12
5	A Study Impact of COVID-19 on India's Trade	Prof. Rahul G. Mahure	14
6	Impact Of Gst On Indian Economy	Dr.Hanumant A. Bhosale	17
7	After Covid 19 Improve the Higher Education Quality In IndiaProf.	Dr. Raju P. Gawai	20
8	Agricultural Finance System In Buldana District	Ganesh Shivaji Keruche	24
9	After Covid-19- Emerging Trends in E-Commerce	I/C. Prin.Dr.S.W. Mamalkar	27
10	Finance Investment F.D.I. In India.	Dr. Ashish P. Mohata	30
11	Covid-19: Impact Of Agriculture In India.	Vinit Mahure	33
12	Impact of Covid-19 on Education	Dr.Dinesh A. Gundawar	39
13	Effects Of Covid-19 On Indian Economy	Sunil Borchate	42
14	Impact of Covid-19 on Living standard of Migrant Labor in India.	Kailas D. Landge	45
15	Impact Of Covid-19 On The Indian Economy	Dr A. R. Chavan	51
16	Impact of Covid-19 on Entertainment Sector (including media sector) in India	Prof. Swapnil S. Fokmare	59
17	Study On Impact Of Covid-19 On Industrial Sector	Pratima Dinesh Shravagi /Dr. Anil Gambhirrao Sonawane	61
18	A study on uses of library resources and services In naac accredited engineering colleges in maharashtra	Mr.A.L.Bhalerao /Asst. Prof. Sameer More	65
19	E-wallet the new cashless economy.	Sangeeta Patel	69
20	Impact Of Covid-19 On Digital Payments In India An Overview	Dr.Sonawale Amol Gowardhan	74
21	E-Commerce Marketing & Digital Platforms	Dr. D. R. Panzade	79
22	Effect Of Specific Jump Exercise On Leg Strength And Power Of Different Age Group Students	Dr. Chandrashekhar B. Kadu	84

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVII) B
ISSN : 2278-9308
March, 2021

'Impact of the Corona Epidemic on Migrant Workers'

Dr. Gajanan G. Bharati
Asst. Prof., P.G. Department of Economics
Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati

Preface: -

The outbreak of the corona virus in November 2019 in the Chinese city of Wuhan caused a huge stir and China faced the epidemic with great fanfare. Many cities were locked down but the slightest idea of the situation did not apply to the world, but global travel, migration and trade continued by China as a result of which the corona infection spread rapidly around the world.The number of infected people in the United States and Europe increased dramatically and the ordeal began. Noticing the situation, many countries in the world except the US resorted to more or less lockdown and tried to limit the number of corona infections, but by then the situation was out of hand.

The first case of corona infection in India was detected in the state of Kerala on January 30, 2020 and the number of infections was gradually increasing in the country. As soon as this crisis was noticed, Hon. As Prime Minister Modi announced the first lockdown in the country on March 24, 2020, the economy slowed down, affecting industry, trade and agriculture, as well as production, income, distribution and consumption, with workers suffering the most.Of course, the developed world has also been hit by the Corona epidemic. In fact, compared to the country's healthcare facilities, Indian facilities are inferior and the population is over 135 crore. There are over 80 lakh daily wage earners, while the number of unemployed youth is slightly higher. The real concern is that the government does not have an effective solution to this.

Corona infection and labor status in India and Maharashtra:

Corona transition has been accelerating in India since February 2020, including in **1 Maharashtra.** As on May 18, 2020, the number of people infected with corona in Maharashtra was 35058. The number of free people in Corona was 8437. The death toll was 1,249. During the same period, the number of people infected with corona in India was 101,139. The number of people released from Corona was 39,147. The death toll was 3,163.

Considering other states in the country, Maharashtra has the highest number of coron victims. Maharashtra has become a hotspot state in the country. The transition rate is high, especiall in Mumbai. As a solution to this, a lockdown was decided in the country, the first blow of which fel on the workers. The closure of industry and business in the country left the workers unemployed, an the question of their income, subsistence, became serious. As there was no alternative, millions c laborers from other states came to Maharashtra to travel to their hometown.the majority of th laborers set out on foot for several miles, while some traveled in disguised vehicles or in whatev vehicle they could find, but during this journey they became extremely hungry and starving.

In the heat of the day, the laborers with their families and children were wandering barefo towards the village, but no one noticed them. The government tried its best to alleviate the situati but failed. Government lockdowns led to travel bans, shutting down bus and train services, a finding workers stranded. It is true that the laborer left his place of work at the expense of the ro laborer to get out of this predicament, but later many fell victim to accidents. Because the only opti chosen by the government was for citizens to stay at home to avoid mass transition. However, t decision only added to the problems of the workers. Nearly six months of severe lockdowns ha pushed the economy into a deep recession. The government had failed on many fronts.

ISSN : 2278-9308
March, 2021

Corona infected hotspot 5 cities (June 18, 2020)

Sr. No.	City	Percentage of Total corona infected person in the Country	Percentage of Total corona infected person in the State
1	Mumbai	18. 10	54. 73
2	Delhi	12. 22	12. 22
3	Chennai	9. 65	71
4	Ahmedabad	5.5	71
5	Thane	5. 40	16. 34

Source: - UTC Media

The table above shows the 5 major cities in the country affected by Corona.

2 **Mumbai** was recorded as the most corona affected city. As on June 18, 2020, compared to the total number of corona infected people in the country, the number of infected people in various cities was highest at 18.10 per cent in Mumbai. The lowest number of affected people was 5.40 per cent in Thane city. The proportion of infected persons in Mumbai was 54.43 per cent of the total infected persons in the state. The number of affected people in Thane city was 16.34 percent.Compared to the total number of corona infected people in the country, the number of corona infected people in Delhi was 12.22 percent. Compared to the state, the number of infected people was 12.22 percent. The same situation prevailed in Chennai at 9.65 per cent and 71 per cent respectively.In Ahmedabad, 5.5 per cent and 71 per cent of patients were infected. From this, the percentage of infected people in different cities with the total number of corona infected patients in the country is clear.

Government Policy:

As soon as the lockdown started, the first government administration started working. Under this, it was decided to provide adequate health facilities, proper care of Corona patients, maintain law and order, and provide 5 kg of wheat and 1 kg of rice to the poor and laborers per month till the lockdown. The grain provided in such a crisis will be enough for one person, but the family problem remains. The people of the country supported the government during the crisis of lockdown. There was applause, lights, but in this way the workers' problems were not solved. Industry and business in the country came to a standstill, the workers and the poor had no work, no means of income, so they were facing the problem of nutrition, rent and accommodation. Wherever there were more such laborers in the city, she came to the streets. They chose the path of gathering, marching. If the government had handled all these situations at the right time, the crisis would have been averted. But that did not happen.It is unfortunate that the issues of the workers have not been properly addressed. Like the laborers in the city from which these laborers left, the industry was also hit. Their problems became more serious as they could not find work even in the villages where they went. Of course, if there was a shortage of labor in the industry here, then unemployment increased in the villages and towns where these laborers went. Especially in the last 5-7 years, the employment growth in the country has been very low. Add to that the corona crisis.

3 Of course the fire is in a state of oil spill.

At present, every policy of the government is proving ineffective. The country's economy is fragile and government revenues are declining. In order to boost the economy, the government approved the sale of liquor in the first week of May. Which will increase government revenue and increase costs for corona control. Also, to strengthen the economy,

Hon. On May 12, 2020, Prime Minister Modiji announced a package of Rs 20 lakh crore. Only if the government package is invested in the necessary work at the right time, will it benefit the economy, including small businesses, businesses and labor. But if that doesn't happen, the problem of labor will remain.

ISSN : 2278-9308
March, 2021

The number of laborers who went out to return to their hometowns from Mumbai alone was 18.5 lakh laborers registered with the government. This shows the speed with which the workers are fleeing from the workplace. According to government figures, the number of migrant workers in the country is 4.5 crore. Besides, the number of government schemes that benefit senior citizens in the country is 15 crore. Of these, 1.5 crore are pensioners and the remaining 13.5 crore are benefiting from the scheme. When the country's public debt figure was checked, it was G. D. P. Is around 68 percent. This figure continues to affect the economy.

Industrial Status and Labor: -

On May 22, 2020, the RBI announced its quarterly monetary policy, in which it cut the repo rate by 0.40 per cent to boost the economy.

The objective of this policy is to facilitate the supply of credit to small and large enterprises. The aim was to increase supply and demand by boosting income and production. But it was not as simple as it may seem because it takes a long time. Apart from this, the desire to restart closed industries is not strong among private entrepreneurs at present, but recently the government has been very indifferent towards government industries. In fact, in such cases, the government needs to provide incentives and financial assistance to the government industry. There is a need to boost employment and production by implementing employment supplementary schemes. But the real tragedy is that nothing like that happened.

4 It should not be forgotten that the contribution of public industry is higher in the promotion of social welfare, while the contribution of private industry is negligible.

If a communicable disease like corona causes economic losses to the industry, private entrepreneurs will place special emphasis on reducing the number of workers by using innovation as an alternative. Of course, by using more capital or human beings like robots, they will continue their business even in times of crisis and increase production efficiently and in the long run, which will adversely affect employment growth. In the crisis of Covid-19, production will be taken as per the demand. Purchasing power is required to increase the demand which depends on the income of the individual and the income depends on employment.There is a need to focus more on employment growth. Such measures will achieve maximum social benefits and economic development.For this, there is an urgent need to give more impetus to large, medium, small and cottage industries, especially rural industries. Because of the large number of migrant laborers from urban to rural areas in the lockdown, there is a great need to provide them with jobs. After announcing the financial package, it seems that the government is committed to it.Fortunately hunger and chaos did not ensue. Because the people supported the government with restraint and courage, keeping in view the welfare of the society.Of course, all the problems of the workers will not be solved till the employment increases. Fortunately hunger and chaos did not ensue. Because the people supported the government with restraint and courage, keeping in view the welfare of the society. Otherwise, if law and order had been compromised, social and economic health would have deteriorated further.

Service Sector : -

The lockdown had an adverse effect on the service sector as well as agriculture and industry. All services except health services, financial services, police services, transportation and grocery services were shut down which adversely affected the society and the economy. Overall, the agriculture, industrial and service sectors collapsed, resulting in a negative GDP decline of 4.5 per cent. Restoring the overall chaotic public life and economic situation was a major hurdle for the government. This was an unprecedented crisis not only in India but in

5 the whole world. The Corona epidemic was the biggest crisis since the Great Depression of 1929-30.

The government started the process of easing the lockdown from 18 May 2020 to improve the economy by controlling the corona. Under that, many areas will be opened on certain terms and

conditions, discounts in the containment zone, taxis, autos, private buses, public buses, railways, etc. Although there are some discounts for essential commodities in domestic trade, a complete ban on world trade has increased the trade deficit and the shortage of foreign exchange.

Conclusion : -

The government's lax policy has led to a rapid increase in the number of people infected with corona in the country and in some major states. In the end, the plight of the workers today is the result of the Corona epidemic and the government's policy towards the workers. The government did not take adequate steps at the right time, so the workers had to face many serious problems. Although the prevailing situation is slowly receding, there is an urgent need for effective vaccination and an all-encompassing development strategy for corona liberation, both for the general public and the economy, including migrant workers.

References: -

1) NilanjanaBhowmick - They treat us like stray dogs : Migrant workers flee India's cities – (www.nationalgeography.com) 27th may 2020.
2) EllinaSamantroy – 'Violence in Times of Covid-19, Lack of legal protection for women informal workers (Economic and Political Weekly, Aug. 2020)
3) SeemaChishti – Explained : How many migrant workers displaced ? Arrange of estimates (The Indian Express, Dt. 8th Jun 2020)
4) MayuraJanwalkar – Unexpert mentions Indian migrant crisis in report (The Indian Express, Dt. 19th Sept.,2020)

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

ियतकालि

(त्रैमासिक)

अर्थसंवाद

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

भारतीय सौर श्रावण – आश्विन १९४२

जुलै-सप्टेंबर २०२० / खंड ४४, अंक २

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।
www.marthpari.org
(स्थापना वर्ष - १९७७)

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये।
शोधचर्चाविवादार्थ संवादोऽयं प्रवर्तित:।।

अर्थसंवाद

(तज्ज्ञ परिक्षित नियतकालीक)

Reg.No. 31918/77 / ISSN 0973-8452

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२०/ खंड ४४ / अंक २

प्रमुख संपादक
राहुल शं. म्होपरे
(देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर)

सहाय्यक संपादक
चंद्रकांत जाधव
(य.च.वारणा महाविद्यालय,वारणा नगर)

सल्लागार मंडळ
(२०१८-२१)
जनार्दन काकडे
राजू शिंदे
अजय दरेकर
मोहन सदामते

संपादकीय पत्रव्यवहार
राहुल शं. म्होपरे
विद्यापीठ क्वार्टर नं. डी-३४,
सायबरसमोर,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर
पिन : ४१६ ००४
भ्रमणध्वनी : ९९२३८७९०२०

लेखातील मते लेखकांचीच

अ नु क्र म णि का

१. ज्ञानदेव तळुले
भूमिअधिग्रहणाची राजकीय अर्थव्यवस्था: एक संक्षिप्त टिपण १०३

२. पी. एस. कांबळे
कोविड -१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :
एक समग्र दृष्टिकोण ११६

३. आर.एस.देशपांडे
प्राध्यापक बोरकर : राजस्व या क्षेत्रातील एक निष्णात सैद्धान्तिक
अर्थशास्त्रज्ञ १२९

४. अविनाश कुलकर्णी
जागतिकीकरणाचा बदलता प्रवाह १४४

५. रसूल कोरबू
भारतातील सहकारी संस्थांचा विकास १५४

६. गजानन गं. भारती
केंद्र व राज्य शासनाच्या जलधोरणाची मीमांसा १६३

७. रवींद्र बा. शेंडे
चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास :
पाहणी अभ्यास १७०

८. संतोष दास्ताने
भारतातील उद्योजकता विकास : सामाजिक संदर्भ १७९

९. अनिलकुमार वावरे : पुस्तक परिचय
'करोना बंध' उलगडताना...! १९१

१०. शि. ना. माने : अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
'Shell Company' १९७

११. जे. एफ. पाटील : अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
अरिष्ट गृहीतक, राजस्व दुरांतरण १९९

केंद्र व राज्य शासनाच्या जलधोरणाची मीमांसा

गजानन गं. भारती †

प्रस्तावना

जलधोरणात पाण्याचे नियोजन, संवर्धन व वितरण महत्त्वाचे ठरते. मूलत: सृष्टीवरील सर्व क्रिया-प्रक्रिया पाण्याशी संबंधित आहेत. जसे पिण्याचे पाणी, सिंचन, औद्योगिक उत्पादन, वीजनिर्मिती, बांधकाम, वनसंवर्धन, जैवविविधता अर्थात सजीवसृष्टी व विकासासाठी पाण्याची नितांत गरज आहे.

अलीकडे मान्सूनची अनिश्चितता पाहता भूपृष्ठीय जल असो वा भूजल ते दिवसागणिक घटत चालले आहे. त्याचा सजीवसृष्टीसह विकास कार्यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. ही वस्तुस्थिती पाहता देशाच्या आणि महाराष्ट्राच्या जलधोरणाकडे विशेष लक्ष देण्याची व त्याची समीक्षा करण्याची खरी गरज आहे. मात्र या धोरणाचा अंमल व समीक्षेची प्रक्रिया केवळ शासन वा शासकीय अधिकाऱ्यांच्या अखत्यारीत ठेवून चालणार नाही तर त्यासाठी अत्यंत सधन आणि अर्थपूर्ण असा लोकसहभाग असणे गरजेचे आहे. तसेच या धोरणाच्या समीक्षेत व फेर आखणीत जलस्त्रोतावरच्या सामूहिक हक्कांना अधोरेखित करणे, जुन्या जलधोरणातील पाणी वापराचा दोषपूर्ण प्राधान्यक्रम बदलणे आणि नवीन जलधोरणाची कार्यक्षम अंमलबजावणी करणे. सर्व ठिकाणच्या पाण्याचा मूळ जलस्त्रोत पाऊस अर्थात मान्सूनच आहे. परंतु हाच मान्सून अनिश्चित असेल तर कोणतेही धोरण कुचकामी ठरेल यात शंका नाही. पाणीप्रश्न कमी-अधिक प्रमाणात सर्वव्यापक आणि सदासर्वकाळ अस्तित्वात असतोच, त्यावर मात करणे किंवा विशेष अनुकूलता लक्षात घेऊन धोरण आखणे लाभदायी ठरते.

राष्ट्रीय धोरणे प्रत्यक्षात येण्यास व प्रचलित होण्यास वेळ लागतो, अर्थात धोरण कोणतेही असो त्यासाठी योग्य आराखडा, नियोजन, अंमलबजावणीची प्रक्रिया, आर्थिक पैलू आणि कालावधी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, ही बाब शासकीय धोरणालाही लागू पडते. पाणी हे निसर्गदत्त संसाधन असून मानवाला विनामूल्य मिळालेली भेट आहे. पण मानव जेव्हा हीच बाब विसरतो तेव्हा त्याला त्याचे परिणाम भोगावेच लागतात. खरे तर मानवी जीवनामध्ये प्राणवायुनंतर पाण्याचाच क्रम लागतो, असेच पाण्याचे आर्थिक विकासातील महत्त्व लक्षात घेऊन देशात

† सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.
आजीव सभासद क्र. : १३८४, भ्रमणध्वनी : ९७६४९९१५९७, ई-मेल : ggbharati67@gmail.com

स्वातंत्र्यानंतर जलधोरणाकडे विशेष लक्ष पुरवण्याचे कार्य शासनाने दिल्याचे स्पष्ट होते.

भारताची पहिली भूजलनीती

भारत सरकारने पहिले राष्ट्रीय जलधोरण ९ सप्टेंबर १९८७ ला जाहीर केले. त्यावर विविधांगी चर्चा करून अंतिमत: एप्रिल २००२ मध्ये सुधारित प्रतिमानाच्या रूपाने स्वीकारले. या जलधोरणात प्रारंभी पाणी हे अत्यंत महत्त्वाचे नैसर्गिक संसाधन असून राष्ट्रीय संपत्तीच्या स्वरूपात त्याचे नियोजन, विकास व व्यवस्थापन राष्ट्रीय हित लक्षात घेता झालेच पाहिजे असे स्पष्ट केले. या धोरणानुसार पाणी वापराचे प्राधान्य क्रम पुढीलप्रमाणे ठरले. १) पिण्यासाठी २) शेतीसिंचन ३) विद्युत ४) पर्यावरण रक्षण ५) उद्योगधंदे ६) जलवाहतूक व इतर. या अंतर्गत भूजलविषयी काही तरतुदी निश्चित केल्या गेल्या. त्या पुढीलप्रमाणे अ) विशिष्ट काळात भूजलसंग्रह, त्याच्या वाढीची शक्यता व पाण्याची गुणवत्ता तपासणे. ब) भूजल उपसा त्यात होणाऱ्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा कमी व्हावा. क) भूजल वापरात सामाजिक न्यायाचे पालन व्हावे, तसेच भूपृष्ठीय पाणी व भूजल यांचा संयुक्तिक वापर सुनिश्चित होईल, अशी खबरदारी जलप्रकल्पाच्या आखणीपासून ते अंमलापर्यंत घेतली जाईल. ड) समुद्रकिनाऱ्या लगतच्या भूजल साठ्यातून अतिरिक्त उपसा होऊन या साठ्यात समुद्राचे खारे पाणी शिरणार नाही, याची काळजी घेतली जाईल.

वास्तविक हे धोरण सामान्य असून भूजलाची मालकी व नियंत्रणाबाबत यात विशेष व स्पष्ट भूमिका दिलेली नाही, म्हणून ते प्रत्यक्षात आणणे कठीण आहे. सद्यस्थितीत केंद्र सरकार भूजल व्यवस्थापन व नियंत्रणाबाबत ठोस निर्णय घेत नाही, याचे कारण हा विषय राज्याच्या अधीन असून राज्यशासनानेच ठोस पावले उचलावीत असे गृहीत आहे.

राष्ट्रीय जलधोरण व जलअभियान

या धोरणाच्या अंमलबजावणी व देखभालीसाठी 'राष्ट्रीय जल बोर्डाची' स्थापना केली आणि २००९ मध्ये या मंडळाने हवामान बदलाला अनुसरून जलधोरणात बदलाची शिफारस केली. तत्पूर्वी २००८ मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय हवामान बदल कृती योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय जल अभियान सुरू केले. या अभियानाची उद्दिष्ट्ये-

१) जलसंवर्धनाला विशेष प्राधान्य देणे, पाण्याचा अपव्यय थांबविणे व पाण्याचे न्याय वाटप करणे.

२) हवामान बदलाची जलसपंत्तीवर झालेल्या परिणामाची अद्ययावत माहिती संकलित करणे.

३) जलसंवर्धन, जलभरण व संधारणासाठी लोकसहभाग आणि शासनाच्या कार्यामध्ये समन्वय साधणे.

४) जलउपयोजन कार्यक्षमता २० प्रतिशत वाढविणे व संवेदन क्षेत्राची विशेष काळजी घेणे.

या अभियानात हिमालय हिमखंडाचे घटते प्रमाण, अवर्षण व महापुराचे वाढते प्रमाण, भूजलदर्जा व त्याच्या पातळीतील घट, तसेच पाऊस व बाष्पीभवनाच्या बदलाचा भूजलावरील परिणाम आणि वाढत्या सागर पातळीमुळे किनारी प्रदेशात वाढलेले खाऱ्या पाण्याचे प्रमाण या बाबींकडे विशेष लक्ष देण्यात आले.

राष्ट्रीय स्तरावरून पाणी प्रश्न निकाली काढण्यासाठी सर्व पैलूचा विचार करून शासनाने अनेक योजना आणल्या व त्यासाठी सतत प्रयत्न केलेले आहेत. जसे की दुष्काळ व महापूर नियंत्रणार्थ, नदी जोड योजना, कालवे कंठमणी योजना, आंतरखोरे जोडणी योजना इत्यादी, तसेच जलविकास व नियोजनासाठी काही निकष दिलेले आहेत. ज्यामध्ये पाणी वापराचा अधिकार अबाधित राखणे, राष्ट्रीय

पाणी मंडळ अधिक कार्यक्षम बनविणे, आंतरराज्य व शेजारी राष्ट्राशी जे पाणी वाटप करार झाले आहेत ते अबाधित ठेवून भावी वाटाघाटी निश्चित करणे, या शिवाय शासनास देशात विशिष्ट भूस्तर रचनेमुळे धरणे बांधणे व जलसंग्रह निर्माण करणे कठीण असते, अशातच आर्थिक व इतरही मर्यादा येतात. अशावेळी लहान, मध्यम व मोठे जलसाठे निर्माण करता येतील अशा जागेचा शोध घेणे, सिंचन, विद्युत, जलवाहतूक व पूरनियंत्रण अशा विविध उद्योगांसाठी नव्या प्रकल्पाची निर्मिती करणे. पाण्याची भविष्यातील मागणी व गरज लक्षात घेऊन आंतरखोरे व आंतरराज्य पाणी हस्तांतरण धोरण ठरविणे. पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन व वनक्षेत्र विस्तारासाठी निधी उभारणे व जनजागृती करणे. उद्योग व नागरी वापरासाठी पाण्याला अग्रक्रम देतानाच प्रदूषण नियंत्रणासाठी धोरण आखणे अशा योजना व प्रकल्पामुळे जे लोक भूमिहीन होतील, घरेदारे व गावे सोडावे लागतील त्यांचे त्वरित पुर्नवसन करून पर्याप्त जागा व सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी कार्य पार पाडावी लागतात. अर्थात, व्याप्तीने मोठ्या आणि गुंतागुंतीच्या धोरणात प्रत्येक टप्प्यात यश मिळेलच असे नाही.

महाराष्ट्र राज्याचे जलधोरण

राज्य शासनाने जुलै २००३ मध्ये जलधोरणाची रूपरेषा आखली. ज्यामध्ये कलम ३.३ नुसार विपुल पाणी असलेल्या खोऱ्यातून कमी पाणी असलेल्या खोऱ्याकडे पाणी आणण्याची तरतूद केली. पुढे २००६ मध्ये सुधारित जलधोरण जाहीर केले आणि डॉ. माधवराव चितळे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महाराष्ट्र जलसिंचन' आयोगाने पुढील खोऱ्यांचा पाठपुरावा करावा अशी शिफारस केली. वैतरणा-उत्तर कोकण, ऊर्ध्वकृष्णा, दमण गंगा, पार, मध्य वैनगंगा, ऊर्ध्व गोदावरी, उर्वरित भीमा, गोदावरी निम्नस्रोत या उपक्रमाला सहाय्यक व पूरक विकासाची जोड द्यावी व मुक्तपणे समुद्रात वाहून जाणाऱ्या जलसंपत्तीला नियोजनबद्ध अडवून तिचा पर्याप्त वापर करावा. त्या दृष्टीने महाराष्ट्र पाणी परिषदेने टोपोशिट्सचा (वनविभागाच्या क्षेत्रनिहाय नकाशाच्या प्रती) सखोल अभ्यास करून योग्य असे १३ प्रस्ताव बनविले. यानुसार काम केल्यास अल्पकालीन १७० व दीर्घकालीन २०० अब्ज घनफूट पाणी उपलब्ध होऊ शकेल. त्यासाठी पर्याप्त जलसाठे आणि उपसासिंचन योजना तयार करून त्यातूनच वीजनिर्मिती करावी अशी रूपरेषा २००३ च्या धोरणात होती. तसेच मुंबईच्या पाण्याची व्यवस्था, कोकणातील पाणी नियोजन, विदर्भ व मराठवाड्याचा पाणी प्रश्न, तापी खोरे व उत्तर महाराष्ट्र असा विभागनिहाय स्वतंत्र विचार केला गेला.

या धोरणात पाणलोटक्षेत्र विकास, पाणी अडविणे व जिरविणे, पाणी वापरातील काटकसर, ठिंबक सिंचनावर भर या बाबी पूर्णक्षमतेने करण्याचे ठरले. शिवाय सांडपाण्याचा पुनर्वापर, त्याचे शुद्धीकरण, त्यासाठी कठोर कायदे, सिंचन प्रकल्प जलव्यवस्थांचा कार्यक्षमतेने वापर, किमान पाणी लागणारे पिके, त्यासाठी संशोधनावर भर, जलवाटपात लोकसहभागाला प्राधान्य अशा तरतुदी आहेत. मोठी धरणे, नद्या जोडणी, जल विद्युत प्रकल्प अशी मोठी कामे केवळ शासनच पूर्ण करू शकते म्हणून जलधोरणात या बाबींना केवळ प्राधान्य देऊन चालत नाही, तर त्याची योग्य वेळेत प्रामाणिकपणे कार्यक्षम अंमलबजावणी होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ.कि.मी. असून भारतीय क्षेत्रफळाच्या ९.३ प्रतिशत आहे. यापैकी ५८ प्रतिशत लागवडीखाली असते, या लागवड क्षेत्राच्या ६१ प्रतिशत क्षेत्र अवर्षणग्रस्त असून केवळ १८ प्रतिशत क्षेत्राला सिंचन सुविधा उपलब्ध होते. अर्थात ८८

प्रतिशत क्षेत्र निव्वळ पावसाच्या पाण्यावर विसंबून आहे. राज्यात देशाची तुलना करता सर्वाधिक धरणे असतानाही सिंचनाची आणि पिण्याच्या पाण्याची उन्हाळ्यामध्ये बोंबाबोंब असते. राज्यात जंगलव्याप्त क्षेत्र केवळ १७ प्रतिशत आहे. जे किमान ३३ प्रतिशत असणे गरजेचे आहे. जंगलव्याप्त क्षेत्र कमी असल्याने पर्यावरणीय समतोल ढासळतो आणि विविध विकास कामावर त्याचा विपरित परिणाम होतो.

राज्यात आजही ६४ लाख शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. म्हणून जलधोरणात सिंचन व्यवस्थेबरोबरच वाढत्या लोकसंख्येची पिण्याच्या पाण्याची वाढती गरज व अन्य बाबीसाठीची गरज विचारात घ्यावीच लागते. म्हणून पिण्याच्या पाण्याला प्राधान्य दिले गेले. जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११ कोटीच्या वर असून यापैकी ५५ प्रतिशत ग्रामीण तर ४५ प्रतिशत लोक नागरी भागात वास्तव्यास आहेत.

राज्याच्या जलधोरणात विविध क्षेत्रासाठी तरतूद

राज्याच्या जलधोरणात पहिला क्रम पिण्याच्या पाण्याला व घरगुती वापराला आहे. मात्र दुसरा क्रम शेतीऐवजी उद्योगाला दिला गेला. उलट भारताच्या जलधोरणात (२००२) शेतीला दुसरा प्राधान्यक्रम आहे. मात्र कृषिप्रधान महाराष्ट्राच्या जलधोरणात शेतीला तिसरा प्राधान्यक्रम का देण्यात आला, ज्यामुळे शेतीला दुय्यम स्थान मिळून शेतीसाठी राखीव असलेले पाणी उद्योगाकडे वळविले जात आहे आणि शेती पाण्यावाचून भकास होत आहे. वाटेल तिथे शेत जमिनी संपादन करून हजारो हेक्टरवर 'सेझ' प्रकल्प, ॲम्बी व्हॅली, लवासा सिटी यासारखे चंगळ प्रकल्प उभारले जात आहेत. या सर्वांना चैनीसाठी जादा पाणी पुरवताना मात्र पिण्याचे व शेतीचे पाणी पळविले जात आहे. ज्याचा विपरित परिणाम शेती, समाजजीवन आणि जलधोरणाच्या उद्देशावर होत आहे. राज्यात कृषीत्तर सर्व उद्योगामध्ये जेवढी रोजगार संख्या आहे त्यापेक्षा कैकपटींनी जास्त रोजगार शेतीमध्ये लोकांना मिळतो. हे वास्तव शासन व नियोजनकर्ते का विसरतात. या उलट राष्ट्रीय जलधोरणात वास्तव बाब लक्षात घेऊनच शेतीला व स्थानिक संसाधनावर आधारित ग्रामीण उपजीविकांना पाणी वाटपात प्राधान्य दिलेले आहे. इतरही अनेक राज्यांनी त्याचेच अनुकरण केलेले आहे. परंतु महाराष्ट्रात पाणी वाटपाबाबत शेतीवर अन्यायच झालेला आहे. ही बाब चिंतनीय असून शेती आणि शेतकऱ्यांची दैनावस्था पाहता धोरणाअंतर्गत बदलाची नितांत गरज आहे.

राज्याच्या जलधोरणात चौथा प्राधान्यक्रम पर्यावरणीय व पर्यटनासाठी दिलेला आहे. वस्तूत पर्यटन जलक्रीडा आदी मनोरंजनात्मक उपक्रमात पर्यावरणाची काही ना काही हानीच होत असते. तरीही या दोन भिन्न बाबींचे मूल्यमापन एकाच मापदंडाने करणे चुकीचे आहे. पाणी विकासाच्या व वाटपाच्या प्रक्रियेत सर्वसामान्य लोकांचा, स्त्रियांचा व शेतकऱ्यांचा प्राधान्याने सहभाग असायलाच हवा. याशिवाय जलधोरणाची एक बाजू म्हणजे धरणाचे कालवे व चाऱ्यांच्या देखभालीची जबाबदारी पाणी वापरकर्त्यांच्या संस्थानवर सोडून मोकळे होते. हे धोरण पाणी पुरवठादारांना (कंत्राटदार) व्यापारी तत्त्वावर घाऊक दराने पाण्याचे हक्क प्रदान करते. तसेच त्यांनी आपले हक्क इतर कोणत्याही प्रकारच्या वापरासाठी इतरांकडे हस्तांतरित करण्याची वा विकण्याची बेजबाबदार तरतूदही करते. अर्थात, पाणी वापरासाठी घालून दिलेला प्राधान्यक्रम काहीही असो पण या धोरणानुसार हक्कधारकांना आपापले हक्क स्वत:च्या मर्जीप्रमाणे कोणासही विकता येतात. उदा. प्रथम प्राधान्यक्रमाने पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठीचे पाणी या हक्कदारांना चौथ्या प्राधान्यक्रमाच्या मनोरंजनपर वापरासाठीही विकता

येते. तसेच गावकऱ्यांना जास्त पैशाची लालूच दाखवून शीतपेय तयार करणारी एखादी कंपनी त्या गावचे पाणी सहज विकत घेऊ शकते आणि मग सामान्य जनतेची फसवणूक होते. अशा अनेक विपरित तरतुदी असलेल्या या जलधोरणाने महाराष्ट्रात २००३ साली नव्या प्रस्तावित पाणी बाजाराचा भक्कम पाया भरला गेला.

वास्तविक पाण्यास विक्रीयोग्य आर्थिक वस्तू मानणे हेच मूलतः चुकीचे आहे. कारण पाणी हे अनमोल प्राणरक्षक निसर्गदत्त संसाधन आहे. अशा पाण्याचे बाजार हक्क प्रदान करणे व खरेदी-विक्रीला अनुमती देणे म्हणजे निसर्गप्रदत्त जलसंसाधनावर धनिकांची मक्तेदारी निर्माण करणे होय. ज्यामुळे गरिबांचे शोषण व सजीवसृष्टीला हानिकारक ठरेल, याशिवाय राज्यसंस्थेने पाणी विकास व वाटपाच्या जबाबदारीतून अंग काढून घेणे म्हणजे खाजगी उद्योजकाचे नफा-तत्त्व पाण्यालाही लागू होईल आणि सामाजिक गरज टाळून पाणी वितरण अन्यायकारक होईल. गरजेऐवजी मागणीधारीत पुरवठा व्यवस्था आणल्यास विक्रयप्रधान बाजारपेठेत भ्रामक मागणी वाढविली जाईल त्यामुळे एकूणच पाणी विकास व वाटप व्यवस्था अन्यायकारक, दिशाहीन व अकार्यक्षम होईल. खरेतर जनहित लक्षात घेता सार्वजनिक क्षेत्राच्या अकार्यक्षमतेवर खाजगीकरण हा उपाय होऊच शकत नाही. वास्तवात खाजगीक्षेत्र बहुधा सार्वजनिक संपत्तीचाच वापर करीत असते. (उदा. जमीन, अनुदाने, करसवलती, परती, मोफत वीज, पाणी) परंतु या प्रसंगी केलेल्या चुकांचे उत्तरदायित्व मात्र ते नाकारतात.

२००३ मध्ये अनेक लोक संघटनांनी हे सर्व मुद्दे मांडून असा आग्रह धरला होता की, नैसर्गिक संसाधनाबाबत कोणतेही धोरण किंवा कायदे आणताना त्यांच्या मसुद्यावर व्यापक चर्चा करावी आणि लाभधारकांची व सर्वसामान्य लोकांची मते घ्यावीत, परंतु या आक्षेप व आग्रहाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करून त्यावेळी महाराष्ट्रात हे जलधोरण लागू केले गेले. या जलधोरणाअंतर्गत आणि जागतिक वित्तसंस्थांच्या दबावात २००५ साली राज्य विधिमंडळाने 'जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम-२००५' हा कायदा पारित केला. त्यानुसार नियोजनापासून अंमलबजावणीपर्यंतचे सर्व अधिकार या प्राधिकरणास प्राप्त झाले. त्याची आजपर्यंतची वाटचाल नफा तत्त्वावरील पाणी बाजाराला उदार चालना देणारी असल्याने सर्वसामान्य पाणी वापरकर्ते चिंता व्यक्त करीत आहेत.

या धोरणांतर्गत काही महत्त्वाचे दोष

१) धोरणाची आखणी ज्या निकषावर झाली ते निकष पूर्ण झाले नाहीत.
२) गरजू व सर्वसामान्य लोकांचे हित जोपासण्यास हे धोरण अपयशी ठरले.
३) मोठे शेतकरी, उद्योगपती व ठेकेदारांचे हित जपणारे धोरण.
४) पाण्याला विक्रीयोग्य वस्तू म्हणून मान्यता प्रदान करणारे धोरण.
५) पाणी टंचाईचा सामना करण्यात असमर्थ.
६) प्रकल्प रखडणे व दिरंगाईमुळे अपेक्षित लाभ न मिळता केवळ खर्चात वाढ.
७) प्रकल्पाचा लाभ केवळ आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांना व लोकांना झाला.
८) या योजना व प्रकल्पामुळे जे शेतकरी भूमिहीन झाले वा घरेदारे सोडावी लागली त्यापैकी अनेकांना पुनर्वसनाचा लाभ मिळाला नाही.
९) पाणी वाटपाचे अनेक प्रश्न कायम वादात राहिले.
१०) प्रादेशिक पाणी अनुशेष प्रश्न अजूनही कायम आहे.

वास्तविक पाण्याची सर्वांगीण गरज लक्षात घेता पाण्याशी संबंधित समस्येची मूलभूत कारणे शोधून, त्यांचा सखोल अभ्यास करून त्यावर पर्याप्त

उपाययोजना करणारे, वर्तमानपिढी तसेच भविष्यकालीन पिढीसह विकासाला पोषक ठरणारे दीर्घकालीन असे सर्वसमावेशक जलधोरण आखणे व त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे तरच पाण्याशी संबंधित सर्व प्रश्न मिटतील आणि सामाजिक लाभाची फलश्रृती मिळेल.

नवे सुधारित जलधोरण

महाराष्ट्रात २००३ नंतर २०१२ मध्ये नवे जलधोरण जाहीर केले. हे राष्ट्रीय जलधोरण २०१२ शी सुसंगत आहे. ज्यामध्ये सुसंगतता, लवचिकता आणि व्यापकतेवर अधिकभर देण्यात आला. २००३ च्या जलधोरणात वाढते शहरीकरण, औद्योगिकरण आणि सिंचनाचा गांभीर्याने विचार केला गेला नाही. त्यामुळे ज्या समस्या निर्माण झाल्या त्याचा आढावा २०११ मध्ये घेण्यात आला व त्यावर उपाय म्हणून २०१२ चे नवे जलधोरण जाहीर केले.

या धोरणात पाण्याचा प्रभावी वापर, पाण्याची बचत, सर्वांना पाणी तसेच घरगुती पाणी वापरात पाळीव जनावरांच्या पाण्याचा विचार आणि समावेश केला गेला. एकूणच २००३ च्या धोरणात ज्या त्रुटी राहिल्या होत्या त्यामुळे विविध विकासकार्यात आणि योजनांमध्ये अडथळे येत होते ते दूर करणे गरजेचे होते. विशेषत: राज्यासमोरील जी आव्हाने होती त्यामध्ये (१) पाण्याची मागणी - पुरवठ्यात मोठी तूट होती. (२) अनिश्चित पाण्याची उपलब्धता.(३) काही भागात पाणी वापरावर अधिक मर्यादा होती. (४) अलीकडे पूर व अवर्षण समस्येत वाढ. (५) निर्मित सिंचनक्षमता व प्रत्यक्ष वापरात मोठी तूट. (६) चिंताजनक भूजल पातळीतील घट. (७) नागरी भागात वाढता पाण्याचा अपव्यय. (८) पाण्याची खालावलेली गुणवत्ता. (९) मानवी चुका व निसर्गातील हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक जलसाठे धोक्यात आले. (१०) मानवी स्वार्थापोटी नद्या, नाले, ओहोळ, अतिक्रमणाच्या कचाट्यात आली. इत्यादी आव्हाने शासनास पेलावी लागणार. ही बाब वाटते एवढी सोपी नव्हती म्हणून जलधोरणात योग्य ते बदल करणे गरजेचे होते. त्यानुसार शासनस्तरावर राज्यात काही सुधारणा केल्या गेल्या. मात्र अलीकडे पुन्हा केंद्र सरकारने राज्याला नवे जलधोरण जाहीर करण्याचे सुचविले. म्हणून शासनाच्या राज्य जलसंपदा विभागाने ५ सप्टेंबर २०१९ ला सुधारित जलधोरण जाहीर केले. २० पानांच्या या नवीन जलधोरणात एकात्मिक जलव्यवस्थापन, जलगुणवत्ता व्यवस्थापन, कृषी पाणी वापराचे व्यवस्थापन, औद्योगिक पाणी वापर, गोड्या पाण्यातील मत्स्यशेती, पर्यटनाचे पाणी, जहाज किंवा विमान चालन, पाणलोट क्षेत्र विकास, आदी प्रमुख मुद्यांचा विचार केला गेला. राज्यात लागवड योग्य क्षेत्र २२५ लक्ष हेक्टर असून त्यापैकी १२६ लक्ष हेक्टर क्षेत्र (५६ प्रतिशत) सिंचनाखाली आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. त्याकरिता उद्योगातील गोड्या पाण्याचे प्रमाण मर्यादित करून त्याचा वापर शेतीक्षेत्रात वाढविण्याचे ठरले. तसेच परंपरागत खुल्या सिंचन व्यवस्थेला त्यागून बंद नलिकेतून पाणी पुरविणे, जास्तीत जास्त ठिकाणी सूक्ष्मसिंचनाचा वापर करणे, केळी व उसाखालील क्षेत्रात संपूर्णपणे सूक्ष्मसिंचनाद्वारे पाणी पुरविणे, तुटीच्या किंवा दुष्काळी खोऱ्यामध्ये, इतर खोऱ्यामधून पाणी वळविणे इत्यादी बाबींवर भर देण्यात आला आहे. पाणी वापराच्या संदर्भात पिण्याच्या पाण्याचा वापर हा त्या-त्या रहिवाशी क्षेत्रानुसार वेगवेगळा ठेवणे आणि त्या भागातील जनावरांसाठी आवश्यक पाण्यालाही या धोरणात विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे.

थोडक्यात, नवे जलधोरण २००३ च्या जलधोरणापेक्षा अधिक सक्षम व सरस आहे. तसेच उद्योगाच्या तुलनेत या धोरणात शेतीकडे विशेष लक्ष पुरविले आहे.

नवीन जलधोरणाची वैशिष्ट्ये

१) सिंचनक्षेत्र वाढीसाठी पाण्याच्या बचतीबरोबरच पीक पद्धती बदलणार.

२) सूक्ष्मसिंचनाला अधिकाधिक प्रोत्साहन देऊन स्वयंचलित सिंचन व्यवस्था उभारणीला प्राधान्य.

३) बाष्पीभवन व उत्सर्जन कमी करण्यासाठीच्या किफायतशीर यंत्रणा उभारण्यावर भर.

४) कार्पोरेट क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या समन्वयातून जलसंपत्ती संवर्धन निधी उभारणार.

समारोप

जागतिक कोणत्याही देशात पाणी वापराचे प्रमाण केवळ पिण्यासाठी व स्वच्छतेसाठी लागणाऱ्या पाण्याच्या मात्रेवरून ठरत नाही तर देशातील नागरिकांच्या उपभोगासाठीच्या वस्तू आणि सोयीसुविधा यांच्या निर्मितीसाठी किती पाणी खर्च होते यावरून ठरते. अशा पद्धतीचा उपभोग ज्या देशात वाढता असतो तिथे पाण्याची टंचाई भासू लागते. ही बाब जलधोरणात प्रतिबिंबित असावी लागते. कारण भारत हा अवघ्या जगात सर्वाधिक पाणी वापरणारा देश आहे. उदा. भारत - १३ प्रतिशत, चीन - १२ प्रतिशत, अमेरिका- ९ प्रतिशत. यावरून देशात पाण्याला प्रचंड मागणी आहे. त्यासाठी आज प्रभावी जलधोरणाची गरज आहे.

देशात घटते वनांचे प्रमाण, जमीन खोदाई, खाणकाम, पायाभूत सोयींचा विकास, पाण्याचा अतिरिक्त उपसा, जमिनीचे क्षारीकरण, रासायनिक शेतीची वाढ, पर्यावरण असंतुलन, कारखान्याचे दूषित सांडपाणी, स्वच्छतेचा अभाव यामुळे देशात प्रचंड जलप्रदूषण वाढत आहे. म्हणून शुद्ध पाण्याची स्थिती गंभीर बनत आहे. यावर नियंत्रणासाठी सर्वव्यापक धोरणाची व कठोर कायद्याच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणींची गरज आहे ती या नव्या धोरणात अपेक्षित आहे. एकूणच २००३ पासून चालत आलेल्या जलधोरणाला अखेर मूठमाती देऊन, जुन्या धोरणातील सर्व त्रुटी व दोष कमी करण्याच्या हेतूने व्यापक व सर्व समावेशक धोरण आखले गेले. नव्या धोरणात महापूर आणि अवर्षणाची समस्या हाताळण्याबरोबरच पाण्याची उत्पादकता वाढविण्याचे ध्येय या जलधोरणात समाविष्ट करण्यात आले. याशिवाय राज्याच्या २०१९ च्या जलधोरणानुसार जे जलआराखडे तयार होतील, त्यामध्ये काही बदल करावयाचा असेल किंवा काम करावयाचे असेल तर त्यासाठी महाराष्ट्र जलमंडळ व राज्य जलपरिषदेची मान्यता किंवा परवानगी लागेल. अशा नव्या स्वरूपात आणि सुधारित जलधोरण जाहीर झाले असले तरी त्याची यशस्विता येणाऱ्या काळात त्याच्या वास्तव अंमलबजावणी आणि सामाजिक लाभावरूनच ठरेल. समजा, जर असे झाले नाही तर अस्तित्वातील पाण्याच्या समस्येची जटिलता अधिकच गुंतागुंतीची आणि गंभीर बनेल यात दुमत नाही. एकूणच नव्या जलधोरणाची रूपरेषा आणि त्या अंतर्गत असलेल्या उपाययोजना भावी आव्हाने पेलण्यास सहज यशस्वी होईल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भ सूची

१) धाराशिवकर मुकुंद : दुष्काळ भेडसावतोय, मनोविकास प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे (२०१२).

२) दिवाण विजय : लेख - 'कहाणी पाण्याची सक्तीच्या अधिग्रहणाची', समाज प्रबोधन पत्रिका, समाज प्रबोधन संस्थेचे प्रकाशन, बेळगांव. (२००९).

३) राजपूत करमसिंह : महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, साई ज्योती प्रकाशन, कसारपुरा, नागपूर. (२०१७)

४) दैनिक सकाळ, प्रादेशिक २५ जाने. २००८.

५) https ://pib.gov.in

६) https : //wrd.maharashtra.gov.in

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AJANTA

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021
Marathi Part - I / II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399 www.sjifactor.com

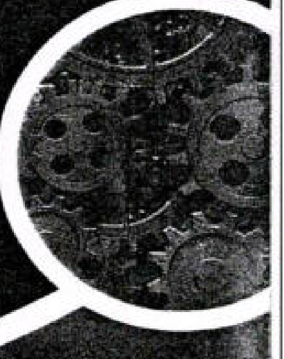

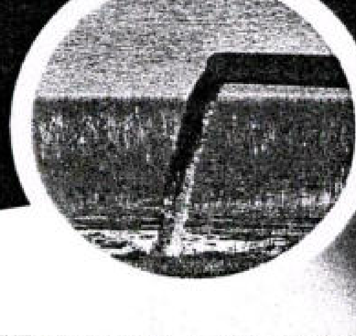

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

MARATHI PART - I / II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाराष्ट्रातील आधारभूत संरचनानांचे विभागवार विश्लेषण **बेलुरे विशाल चंद्रशेखर**	१-६
२	भारतीय परिप्रेक्षात लेनिनचा क्रांतिकारी साम्यवाद **डॉ. तक्षशील एन. सुटे**	७-१२
३	माध्यामिक शाळेतील विध्यार्थ्यांना विज्ञान व तंत्रज्ञान या विषयातील रासायनिक समिकरणे सोडवण्यात येणाऱ्या अडचणीवरील उपाययोजना **सुकुमार श्रेणिक नवले** **प्रा. डॉ. उज्वला पी. भंडगे**	१३-१६
४	प्रवास वर्णनाच्या माध्यमातून मीना सुधाकर प्रभू यांचे मन - १९९९ ते २००६ कालखंडातील प्रकाशित साहित्य **नागनाथ पंढरीनाथ जायभाये**	१७-२०
५	शारीरिक शिक्षणात महिलांचा सहभाग **प्रा. दत्ता रामकिशन मुंडे**	२१-२३
६	आधुनिक संस्कृत साहित्यप्रकार **डॉ. कल्पना आठल्ये**	२४-३०
७	आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धेत सहभागी बॉल बॅडमिंटन खेळाडुंच्या शारीरिक तंदुरूस्तीचा अभ्यास **प्रा. विनायक एन. काळे**	३१-३६
८	औरंगाबाद जिल्ह्यातील १८ वर्षाखालील वयोगटातील मुले-मुलीच्या खो-खो खेळाचा दर्जा, सराव व प्रशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास **विकास मोहनराव सुर्यवंशी** **प्रा. डॉ. श्री. संजय चंद्रशेखर**	३७-४७
९	छत्रपती शाहू महाराजांची आरक्षण विषयक भुमिका **श्री. तुषार कांबळे**	४८-५१
१०	"इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना उदगामी अध्यापन पद्धतीच्या साह्याने केलेल्या अध्यापनाचा त्यांच्या अध्ययनावर होणाऱ्या परिणामकारकतेचा" अभ्यास **डॉ. सर्जेराव पांडुरंग चव्हाण**	५२-५७

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
११	स्वातंत्र्य समराचे मराठवाड्यावर पडलेले पडसाद **शुभम प्रकाश मनगटे**	५८-६२
१२	कोरोनामुळे ग्रामीण रोजगारावर झालेले परिणाम व उपाययोजना **डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे**	६३-६८
१३	ललित साहित्यातील निर्मितीप्रक्रिया : कळ, नामुष्कीचे स्वगत आणि गौतमची गोष्ट च्या संदर्भात **डॉ. कैलास प्रभाकर जोशी**	६९-७३

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१२. कोरोनामुळे ग्रामीण रोजगारावर झालेले परिणाम व उपाययोजना

डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्वपूर्ण व चर्चेचा विषय म्हणजे कोविड १९ या विषयाने जगातील बहुसंख्य देशामध्ये भितीचे वातावरण तयार झाल्याचे आपणास दिसून येत आहे. कोरोना व्हायरस म्हणजे विषाणूमधील अशी एक मोठी जमात की ज्यामुळे मानव किंवा प्राणी आजारी पडतात. मानवाला या विषाणूचा संसर्ग झाल्यास सर्दी पासून ते श्वसन मार्गात संसर्ग होण्याचा मोठ्या प्रमाणात धोका असतो. या कोरोना व्हायरसला कोविड असे सुध्दा म्हणतात. जगामध्ये सर्वात आधी चीन या देशातील 'वुहान' या शहरात कोरोनाचा पहिला रूग्ण आढळून आला. त्याचप्रमाणे भारतामध्ये कोरोनाचा पहिला रुग्ण हा केरळची राजधानी तिरूअनंतपुरम येथे आढळुन आला होता तसेच महाराष्ट्रात ९ मार्च २०२० रोजी पुणे येथे आढळुन आला असून कोरोनामुळे पहिला बळी हा महाराष्ट्रामध्ये १७ मार्च २०२० रोजी झाला होता. आज या महासंकटने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर होणारे सर्व व्यवहार व व्यापार काही प्रमाणात ठप्प झाले आहे. या व्यतिरिक्त कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेला देशव्यापी लॉकडाऊन त्यामुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग ठप्प झाले आहेत् या लॉकडाऊनचा अल्पकालीन आणि दिर्घकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा अडथला ठरणाऱ्या संभाव्य घटकाचा विचार केला तरी भारतीय अर्थक्षेत्रातील अनर्थ दिसून येतो.

कोरोना संकटातून उसंत मिळाल्यानंतर शेतकरी शेतमजूर व कामगार यांचा जिवनात अनेक आर्थिक आव्हाने उभी ठाकणार आहेत.लॉकडाउनचा टाळेबंदीमुळे हवालदिल झालेल्या ज्या स्तलांतरित मजुरांनी घराकडे धाव घेतली होती. आणि जे या संकटातून सुखरूप घरी पोहोचले ते कामगार मजूर आता कामासाठी लगेच शहरात परतण्याची शक्यता तरी तुर्तास शक्य नाही.त्यापैकी अनेकजण शहरात रोजगारासाठी परत येण्यास उत्सुकच नसतील अशा कामगार वर्गाची संख्या मोठी असू शकते. त्यामुळे मदत आणि पुनर्वसन या दोन्ही उपाययोजनेची आवश्यकता भासणार आहे.

भारत हा एक विकसनशील देश असुन शेती हा देशातील प्रधान व्यवसाय आहे. भारतातील साधारणपणे ५८.२०% लोकसंख्या रोजगारासाठी व उपजिवेकेसाठी शेती व शेतीपुरक व्यवसायावर अवलंबुन असलेली दिसून येते परंतु या कोरोना काळात लॉकडाउन होते.त्यामूळे शेती व शेतीपूरक व्यवसाय डबघाइस गेले भारत हा खेड्यांनी मिळून बनलेला देश आहे.सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकुण लोकसंख्येपैकी ६८.६४% लोक हे ग्रामीण भागात राहत असल्याचे दिसून येते.

लॉकडाउनचा कालावधीत वाढ झाल्याने भारतातील सर्वात मोठा सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातून कामगार बांधकाम व इतर क्षेत्रात काम करण्यासाठी जात होते ते क्षेत्र सुध्दा व बांधकाम क्षेत्र सुध्दा या लॉकडॉउनमुळे बंद झाले त्यामुळे तो कामगार वर्ग ग्रामीण भागात काम करायला तयार आहेत त्यामुळे त्याचा परिणाम हा स्थानिक रोजगारावर सुध्दा पडलेला आहे कृषी क्षेत्रामध्ये दळणवळणाची साधने तसेच कारखाना सुध्दा बंद असल्यामुळे बियाचा तुटवडा,खताचा तुटवडा त्यामुळे भाव जास्त त्यामुळे शेतकरी वर्ग त्रस्त झाला होता. तसेच स्थानिक मजुरात वाढ झाल्यामुळे मजुरी दरात कपात झालेली आहे. जो मजूर वर्ग शहरातून ग्रामीण भागात आला होता तो शहरात जाण्यास घाबरत आहे.त्याच्या मनात भिती आहे कि पुन्हा लॉकडॉउन झाले तर आपली आर्थिक कोंडी होइल या भितीने त्याच्या मनात अगोदर सारखा आत्मविश्वास राहिला नाही. कोरोनाच्या काळात ग्रतिमण भागातील सलुन व्यवसाय,कापड उद्योग,बांधकाम उद्योग,इत्यादि उद्योग बंद पडल्याने बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. त्याचप्रमाणे कोरोनामुळे ग्रामिण रोजगारावर कोणते परीणाम झाले ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. बेकारी

महाराष्ट्र राज्यामध्ये कोरोना विषाणूचे संक्रमण रोखण्याकरीता लावण्यात आलेल्या लॉकडॉउनमुळे राज्यातील बेकारीचे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे आपणास दिसून येत आहे. महाराष्ट्रामध्ये बेकारीच्या प्रमाणाची आकडेवारी Central for Monetaring Indian Economy(CMIE) ने जाहिर केली आहे.त्यांच्या अहवालानुसार ३ मे पर्यंत राज्यातील बेकारी ही २९.६% झाल्याचे स्पष्ट केले आहे.या बेकारी संदर्भात Indian Express ने दिलेल्या वृत्तात मार्च पर्यंत ही आकडेवारी ६.७४%होती त्याचप्रमाणे शहरातील बेकारीचे प्रमाण हे सर्वाधिक म्हणजे २९.२२% असून जे 'रेड झोन'परिसर आहेत तेथे बेकारी अधिक असून मे महिन्यात सरासरी ग्रामिण बेकारीत वाढ होत असून तो २६.९९% इतको होतो महाराष्ट्रातील बेकारीचे प्रमाण २ एप्रिल रोजी शहरातील बेरोजगारी २१.४५% तर ग्रामिण भागातील बेकारी २०.८८% इतकी होती (CEIE)च्या अहवालानुसार देशातील सुमारे २० लाख लोकांना रोजगार गमवावा लागला असून त्यात छोट्या मोठ्या उद्योगात काम करणारे श्रमिक, फेरीवाले, रस्त्यावर विक्री करणारे,रिक्षा चालक,नाश्ता,चहा,कॉफी,हॉटेल,सलून,स्टेशनरी,कापड उद्योग, या व्यवसायावर अवलंबुन असणाऱ्या कामगारावर बेरोजगार होण्याची स्थिती या कोरोना व्हायरस १९ मुळे आल्याचे आपणास दिसुन येत आहे.

२. कृषी क्षेत्राचा फटका

महाराष्ट्रतील प्रमुख व्यवसाय हा शेती असुन महाराष्ट्रातील शेतीवर अवलंबून असलेल्याचे प्रमाण हे ६८% जवळपास आहेत. महाराष्ट्रामध्ये कोरोनाची सुरूवात हि ९ मार्च पासून सुरू झालेली होती. या मार्च महिन्यामध्ये प्रामुख्याने फेब्रुवारीमध्ये शेतकऱ्यांचे कपाशी व तूर हे ग्रामिण भागातील पिके विक्रीकरीता बाजारात येतात अशावेळी महाराष्ट्रामध्ये कठोर लॉकडाउन सुरु झाल्याने शेतकऱ्यांना हा माल विक्रीसाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती APMC मध्ये घेउन जाणे दळणवळणाच्या साधना अभावी शक्य नव्हते. तो माल स्थानिक पातळीवर विकावा लागला त्यामुळे हमी भाव असल्यापेक्षा

१४ ते १६% कमी भावाने तो विकावा लागला.याउलट महाराष्ट्रामध्ये जून-जुलै हा कालावधी पेरणीस सुरवात करण्याचा असतो. शेतकऱ्यांना आवश्यक असलेले बि-बियाणे,खते,औषधी हे मालवाहतूक काही प्रमाणात कमी असल्यामुळे वेळेवर उपलब्ध होत नव्हते जर उपलब्ध झाले तरी ते १५ ते २०% या चढत्या दराने विकत घ्यावे लागत होते. अशाप्रकारे कोविड १९ चा प्रतिकूल परिणाम कृषी क्षेत्रावर झाल्याचे दिसून येते.

३. बांधकाम क्षेत्रावर संकट

साधारणतः महाराष्ट्रातील ग्रामिण भागात फेब्रुवारी ते जून या महिन्यात मोठ्या प्रमाणात बांधकाम क्षेत्राचे काम सुरू असते. परंतू मार्च महिन्यापासून कोरोनाच्या अस्मानी संकटापासून या क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम सुरू झाले. ज्यांच्या घराचे बांधकाम सूरू होते त्यांना या कोरोनाचा मोठ्या प्रमाणात फटका बसल्याचे आपणांस अहवालातून दिसून येते.

उदाः मार्चपूर्वी सिमेंट बोरीचे भाव हे ३१० रू. इतके होते. परंतु एप्रिल ते जून मध्ये हे भाव ४०० रू. इतके ग्रामीण भागात तर शहरी भागात ३५०रू.इतके वाढले. तसेच रेतीचे भाव हे ६५०० वरून ९५०० ते १०००० इतके झाले लोखंड ४२०० रू. ४९०० क्विंटल झाले अशा प्रमाणात भाव वाढ झाल्याचे दिसून आले त्यांची कारणे म्हणजे कारखाने पुर्णतः हा बंद तसेच दळणवळण बंदी अशी कारणे दिसून येतात. त्यामुळे व महागाईमुळे मागणी ५३% पर्यंत कमी होउन बांधकाम क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम घडवून आले व यावर अवलंबून असणारे कामगार बेरोजगार झाले.

४. स्थानिक लघुउद्योग बंद

राज्यात उन्हाळ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लहान, मध्यम, कुटिर उद्योग अस्तित्वात येत असतात त्यामध्ये आपणास पहावयाचे असल्यास उन्हाळ्यापासुन बचाव करण्याकरीता शीत पेयाचे दुकान तसेच कुटिर उद्योगाद्वारे विवाह, शुभप्रसंगी आवश्यक असणारे साहित्य, पापड, कुरड्या, शेवड्या, फुले, कुंभार व्यवसायातील काही वस्तू यांची सरासरी मोठ्या प्रमाणात मागणी ही जानेवारी ते जून या महिन्यात मोठ्या प्रमाणात असते. परंतु नेमके याच दरम्यान कोरोनामूळे लॉकडाउन अस्तित्वात आल्याने यासारख्या विवाह व शुभ प्रसंगावर सार्वजनिक बंदी असल्यामुळे यावर आधारित असलेले हे उद्योग पूर्णतः बंद पडल्याचे आपणास दिसून येत आहे.

५. वस्तुच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणात घट

एकीकडे लॉकडाउनमुळे कारखाने, उद्योगधंदे काही प्रमाणात बंद असल्यामुळे लोकांचे रोजगार गेले तर दुसरीकडे कारखान्यामधून कमी मजुरामुळे उत्पादन कमी होत आहे त्यात दळणवळणाच्या साधनाच्या भावदरात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे त्यामुळे स्थानिक बाजारातील विक्रेत्याकडून मोठ्या प्रमाणात वस्तूची मागणी कमी झालेली असून ही घट मागील वर्षाचा जून ते ऑक्टोबर दरम्यानचा प्रमाणात ३२% आहे त्याचप्रमाणे लॉकडाउनमुळे अनेकांचे रोजगार गेल्याने वस्तू बद्दल असलेली ग्राहकाची मागणी मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे.

"अ व्यक्तीचा खर्च हा ब व्यक्तीचे उत्पन्न असते" अशाप्रकारे अ व्यक्तीने खर्च कमी केल्यामुळे ब व्यक्तीचे उत्पन्न कमी झाले आहे. या सर्व कारणामुळे ग्रामिण रोजगारावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे.

६. मजुरी दरात घसरण

देशव्यापी लॉकडाउनमुळे देशभरातील उद्योगधंदे, कंपनी, रेल्वे स्टेशनवर असणारे खाजगी हमाल, खाजगी वाहन चालक, शहरातील अनेक व्यवसायावर अवलंबून असणारे इतर कामगार हे लॉकडाउनमुळे मूळगावी परतल्यामूळे स्थानिक गावात उपलब्ध असणाऱ्या कामासाठी मजूर मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असल्यामुळे मजुरी दरात काही प्रमाणात घट झालेली आहे ज्या कामाकरिता सादर साधारणतः ३०० रू. मजूरी मिळत होती ती आता २०० ते २५० रू. मजुरी मिळत आहे मजूरी दर कमी झाल्यामुळे मजूरांची क्रयशक्ती सुध्दा कमी झालेली आहे. त्यांचा परिणाम ग्रामिण भागातील रोजगारावर झालेला आहे.

कोरोनामुळे ग्रामिण भागातील रोजगारावर झालेल्या प्रतिकूल परिणामावर

काही उपाययोजना पुढिलप्रमाणे

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामांना प्राधान्य द्यावे

देशव्यापी लॉकडॉउनमुळे तसेच कोरोनाचे संक्रमण थांबविण्यासाठी देशातील संपुर्ण खाजगी क्षेत्रासह सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग पुर्णतः बंद केल्यामुळे त्या क्षेत्रातील कामगारावर बेरोजगारीची वेळ आलेली आहे त्याचप्रमाणे उत्पादनाच्या तुलनेत मागणी नसल्यामुळे कामगाराची मागणी देखील नाही. अशावेळी शासनाच्या मालकीची कामे म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील बांधकाम, रोजगार हमी योजना, सरकारी उद्योग, सुत गिरणी, अशाप्रकारे सार्वजनिक क्षेत्रातील कामांना प्राधान्य देउन रोजगार निर्मिती करावी अशाप्रकारे राज्यातील बेकारी कमी होउन रोजगार सुध्दा उपलब्ध होइल.

२. RBI ने उद्योग क्षेत्रांना कमी दराने कर्ज पुरवठा करणे

देशामध्ये निर्माण झालेल्या कोरोना सारख्या अस्मानी संकटामुळे देशातील संपुर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात घसरण होउन देशाचे Gross Domestic Product(GDP) मोठ्या प्रमाणात कमी झालेला आहे. त्याचे मोठे कारण म्हणजे देशातील उद्योगधंदे पुर्णतः बंद असल्यामुळे तसेच ज्या उद्योगाने कर्ज घेवून उद्योग सुरू केले त्यांचा कर्ज हप्त्यांमधे काही प्रमाणात सूट द्यावी तसेच बंद पडलेल्या उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा करून उद्योगधंदे सुरू करण्यात यावे.

३. PMO कडून जाहीर केलेल्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची योग्य अंबलबजावणी करणे

मागील काही महिन्यापासून देश कोरोना या महामारीशी लढत असतांना जागतिक अर्थव्यवस्थेची पुरती दमछाक झाली आहे. अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी विकसीत देशांनी मोठ-मोठी आर्थिक पॅकेज घोषित केले आहेत. या देशानुसार भारताने सुध्दा २० लाख कोटीचे आर्थिक पॅकेज घोषित केले व हे पॅकेज जगभरातील देशांनी आतापर्यंत जाहीर केलेल्या कोरोना रिलीफ पॅकेजपैकी तिसरे मोठे पॅकेज ठरले आहे.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदीनी अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी (आत्मनिर्भर अभियान) २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली हे पॅकेज भारतीय GDP च्या १०% इतके आहे. केंद्र सरकारच्या २० लाख कोटीच्या पॅकेज मध्ये गरीब आणि ज्येष्ठ नागरीकांना मोफत धान्य वाटपासाठी प्रधानमंत्री कल्याण योजनेसाठी मार्च महिन्यात जाहीर केलेल्या १.७ लाख कोटीच्या पॅकेजचा समावेश यात आहे. तसेच बाजारात रोकड तरलता उपलब्ध करण्यासाठी RBI ने जाहीर

केलेले ६.५ लाख कोटीच्या पॅकेजचा समावेश आहे. त्यामुळे २० लाख कोटीच्या घोषणाने अर्थव्यवस्थेसाठी आता किमान १२ लाख कोटीचा अतिरिक्त निधी उपलब्ध होणार आहे मोदी यांनी जाहीर केलेल्या २० लाख कोटीचे आर्थिक पॅकेज हे जगभरातील आतापर्यंत जाहीर केलेल्या कोरोना रिलीफ पॅकेजपैकी तिसरे मोठे पॅकेज ठरले आहे.

हे आर्थिक पॅकेज आत्मनिर्भर भारत अभियानात एक महत्वाचा भाग म्हणून काम करेल असा विश्वास मोदी यांनी व्यक्त केला. अलिकडील सरकारने कोरोना संकटाशी संबंधित ज्या आर्थिक घोषणा केल्या होत्या. व RBI ने जे निर्णय घेतले होते आणि ज्या आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली ते सर्व एकत्रित केले तर जवळपास २० लाख कोटीचे पॅकेज आहे. या सर्वांच्या माध्यमातून देशाचा विविध वर्गांना व अर्थव्यवस्थेतील सर्व साखळ्यांना २० लाख कोटी रुपयाचा आधार मिळणार आहे. आत्मनिर्भर भारताचा हा संकल्प पूर्ण करण्यासाठी या पॅकेजमध्ये भूमी, श्रम, रोकड, सुलभता, आणि कायदे या सर्वांवर भर देण्यात आला आहे. अशी ग्वाही पी.एम.ओ. ने दिली आहे. हे आर्थिक पॅकेज आमचे कुटीर उद्योग, गृह उद्योग, लघु उद्योग आणि मध्यम उद्योग तसेच MSME अशा सर्वांसाठी आहे. जे कोट्यावधी लोकांचा उपजिवीकेचे साधन आहे. जे स्वयंपुर्ण भारताचा आपल्या संकल्पना यांचाभक्कम आधार आहे. त्यामुळे या आर्थिक पॅकेजची योग्य अंबलबजावणी केली गेली पाहिजे.

४. कोरोनाबाबत नियम शिथिल करून बंद असलेले क्षेत्र काही प्रमाणात सुरु केले जावे

कोरोनाचा प्रभाव कमी होत गेल्यामुळे काही उद्योग सुरू केले गेले आहेत. परंतु आज पण काही उद्योग सुरु व्हायचे आहेत ते पुढीलप्रमाणे

उदा. रेल्वे सेवा सुरू करावी ज्यामुळे राज्या-राज्यातील वस्तूची दळणवळण करता यावी जेणे करून उद्योगाची उभारणी केली जाईल, पर्यटन क्षेत्राला परवानगी दयावी. देशातील मोठ्या व महत्वपूर्ण असलेल्या पर्यटन विभागाला काही प्रमाणात काही नियम टाकून सूरू करण्याची परवानगी द्यावी. जेनेकरून पर्यटनामुळे स्थानिक रोजगार मोठ्या प्रमाणात उभारून येइल.

त्याचप्रमाणे सलून व्यवसाय, सिनेमागृहे इत्यादी प्रकारचे काही व्यवसाय काही प्रमाणात नियम टाकून जर सूरू केले गेले तर काही प्रमाणात ग्रामिण अर्थव्यवस्थेची चाके फिरून ग्रामिण भागात जो बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. तो सूटेल अशा प्रकारे आपणांस कोरोनामूळे ग्रामिण रोजगारावर झालेल्या परिणामासाठी उपाय सुचविता येइल.

५. कोरोनामुळे अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामावर घटनात्मक संस्थांनी केलेले वक्तव्य

RBI:- कोरोनामुळे १०० बर्षातील सर्वात वाईट आरोग्य, व आर्थिक संकट शक्तिकांत दास (गव्हर्नर)

IMF:- भारतीय अर्थव्यवस्थेला लॉकडाउनचा जबर फटका बसला असून २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये ४.५% घसरण होउन २०२१ मध्ये ही अर्थव्यवस्था ६% पर्यंत जाईल.

जागतिक बँक :- कोरोनामुळे अत्यंत गरीब होउ शकतात १० कोटीपेक्षा अधिक लोक.

FO:- अन्न व कृषी संघटना यांच्यानुसार कुपोषण व उपासमार यापासून संरक्षण तसेच अन्न पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास जागतिक अन्न संकट निर्माण होणार.

CSO:- कोरोनाच्या प्रादुर्भावचा अर्थव्यवस्थेवर आघात होउन त्याचा परिणाम हा कर्मचारी यांचा क्रयशक्ती आणि मागणीवर होउन देशातील एकुण मागणीत ३१.२% घट झाली आहे.

CMIE:- Center for Monetaring Indian Economy या संस्थेने केलेल्या निरक्षणातून बेरोजगारी दर हा फेब्रुवारी मध्ये ७.५% मार्च मध्ये ८.७% तर एप्रिल मध्ये २३.४% वाढल्याचा अंदाज व्यक्त केला.

सारांश

या संशोधनाच्या माध्यमातून कोरोना १९ चा जो प्रतिकुल परिणाम देशासह राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे त्यामधुन बाहेर पडण्याकरिता राज्यातील कामगार, व्यापारी, कारखाने उद्योगधंदे यांचा सकारात्मक विचार करून अर्थव्यवस्थेला कशा प्रकारे चालना देता येइल तसेच केंद्र सरकार ने जाहिर केलेल्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजचा पूर्णपणे योग्य वापर केला जावा तसेच योग्य आर्थिक धोरण ठरवून त्याची काटेकोरपणे अंबलबजावणी करण्यात यावी.

संदर्भसूची

१. संकेतस्थळाच्या आधारे
www.youtube.com,www.financeministrt.com,
www.google.com,www.wikipedia.com

२. वर्तमानपत्राच्या आधारे लोकसत्ता, व्यापार विषयक लेख,कृषी दर्शन, लोकमत

३. मासिके लोकराज्य, के. सागर प्रकाशन चालू घडामोडी.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

ISSUE No- (CCLXVII) 267

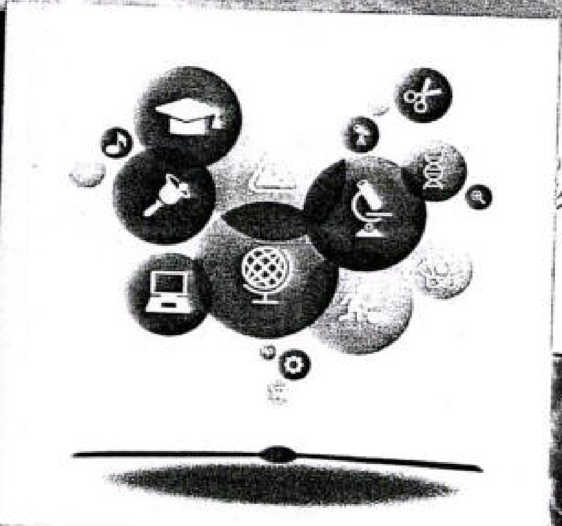

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 267 (CCLXVII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	वैज्ञानिक तत्त्वज्ञानाचा महामेरु :संत गाडगेबाबा	प्रा.डॉ.गजानन एस. फुटाणे	1
2	कृषी कायदे २०२० बाबत चर्चात्मक अभ्यास	डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे	4
3	बाजारवाद व उदारीकरण	डॉ.राजेश पी. कांबळे	11
4	इको व्हिलेज आणि प्रदुषण	डॉ. अर्चना शिवाजी वाघमारे /डॉ. राम प्रल्हाद ताटे	17
5	''जीवनस्वप्न'' एक समीक्षणात्मक रुप	डॉ.सी.एस.राणे	20
6	वर्तमानपत्रे : ग्रंथालयातील एक उपयुक्त वाचन प्रकार	डॉ. रंजना व्यवहारे	25
7	सर्वोदय समाज: स्वरुप आणि तत्वे एक ऐतिहासिक दृष्टया विवेचनात्मक अभ्यास	डॉ. ठाकुरसिंग थावरा राठोड	28
8	स्त्री सशक्तीकरण काळाची गरज	रश्मी महाजन (वानोडे) / डॉ. किर्ती सदार मॅडम	32
9	मध्ययुगीन ऐलिचपूर राज्यातील सूफी सम्प्रदाय	डॉ. गजेन्द्र बी. ढवळे	36
10	लॉकडाऊन काळातील घरगुती महिला हिंसाचार	प्रा. डॉ. रश्मी प्रविण गजरे	39
11	हरित क्रांतीचा उद्‌गाता : वसंतराव नाईक	प्रा.डॉ.मनोज गं.राठोड	42
12	नागपूर शहर का इतिहास	प्रा. रवि आर. साखरे	45
13	महात्मा फुले यांचे कामगार लढयातील योगदान	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	47
14	सोंडुर राज्याचे संस्थापक सिध्दोजीराव घोरपडे यांचे कोल्हापूर छत्रपती घराण्याशी संबंध: ऐतिहासिक विश्लेषण	डॉ नितीन उल्हासराव सराफ	50
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचार	प्रा. डॉ. सुधिर देशमुख	53
16	शारीरिक शिक्षण व क्रीडाक्षेत्र : व्यावसायिक संधी	प्रा. मनोज कवडू शिंगणे	55
17	जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही	डॉ.अरविंद सोमनाथे	61
18	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती व शेतकऱ्या विषयीचे कार्य	प्रा.डॉ.सुजाता आर.नाईक	66

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 267 (CCLXVII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

कृषी कायदे २०२० बाबत चर्चात्मक अभ्यास

डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे
एम.ए.अर्थशास्त्र, एम.कॉम, एम.फिल, पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,अमरावती.

भारतीय कृषी क्षेत्रामध्ये महत्वपुर्ण व चर्चेचा विषय ठरलेला कृषी विधेयक २०२० या संदर्भात देशातील पंजाब, हरियाणा, उत्तरप्रदेश राज्यासह देशातील इतरही काही राज्यामधे शेतकरी वर्ग मोठ्या प्रमाणात आंदोलन, मोर्चे, संप करत आहे. त्याबाबत पाहत असतांना या भारत सरकारने खालीलप्रमाणे तीन कायदे केलेले आहेत.

१) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा २०२०
२) शेतकरी (सशक्तिकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०
३) अत्यावश्यक वस्तु (दुरुस्ती) कायदा २०२०

वरील तीन विधेयकाबाबत ५ जुन रोजी पंतप्रधान व केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यानुसार वटहूकूम काढून तो राष्ट्रपतींकडे पाठविला त्याचप्रमाणे दि. १७ ऑगस्ट २०२० , ९ सप्टेंबर २०२० व ११ सप्टेंबर २०२० रोजी ते लोकसभेस चर्चेस ठेऊन मंजुर केले त्याचप्रमाणे १९ व २० सप्टेंबर २०२० दरम्यान ते राज्यसभेत सादर करून आवाजी मतदानाने मंजुर केले. आणि २७-०९-२०२० व २८-०९-२०२० मा. राष्ट्रपती महोदयांनी तपासून व सही करून या वठहूकुमास मान्यता दिली. व त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. देशाचा GDP मधील हिस्सा जरी घटत असला तरी आजही सर्वाधिक रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र म्हणुन कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. अशावेळी कृषी संदर्भात सरकारचा कोणताही निर्णय त्या क्षेत्रावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम घडवून आणू शकतो.

केंद्र सरकारने देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे करण्याचे लक्ष्य ठेवले. व त्याकरिता अनेक नवनवीन योजना आणि निर्णय घेण्यात आले. संसदेने सप्टेंबरमध्ये घाई-घाईत पारित करण्यात आलेले आणि नंतर कायद्यात रूपांतर झालेले तीन नविन कृषी कायदे सरकारचा याच धोरणाचा एक भाग आहे. भारत सरकारच्या मते या नविन कृषी कायद्यामुळे देशातील शेतकऱ्याच्या जिवनात राहणीमानात व उत्पन्नात आमुलाग्र बदल घडवून येईल. अस असेल तर मग या कायद्याला शेतकऱ्याचा एवढा विरोध का होत आहे? तसेच देशातील शेतकरी या कृषी कायद्याविरोधात एवढे का आक्रमक झाले आहे? पंजाब, हरीयाणा, उत्तरप्रदेश राज्यातील शेतकऱ्याच्या आंदोलनाचे वारे आता दिल्लीसह देशभर पसरले आहे. देशातील विशेषतः पंजाब हरियाणा या राज्यातील शेतकऱ्यांना हे पाऊल का उचलावे लागले. या करीता कृषी कायदा २०२० हे विस्तृतपणे समजून घेणे आवश्यक आहे.:

:: शेतकरी उत्पादने व्यापार आणि वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा २०२० ::

या कायद्यात दोन मुख्य बाबी आहेत एक म्हणजे शेतकरी आता आपल्या मालाची देशभरात कुठेही विक्री करू शकणार आहे. महाराष्ट्रातील शेतकरी मध्यप्रदेश, राजस्थान, केरळ, उत्तर प्रदेश अशा विविध राज्यात जेथे शेतमालांना जास्त भाव असणार तेथे विक्री करु शकतो. परंतु या अगोदरपण अशा प्रकारची विक्री करता येत होती परंतु आता त्याला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहेत. त्याचप्रमाणे दुसरी गोष्ट म्हणजे ज्यांच्याकडे PAN कार्ड आहेत असे खाजगी बाजार समित्या स्थापन करायला या कायद्याने कायदेशीरपणे मान्यता दिली आहे.

या अगोदर भारतात १९५५ साली शेतकऱ्यांचा शेतमाल विकत घेण्याकरिता कृषी उत्पन्न बाजार समिती (APMC) कायदा स्थापन केला गेला होता. या कायद्यानुसार आजतागायत देशभरात ७००० कृषी बाजार समित्या अस्तित्वात आहेत. शेतकरी या ठिकाणी आपल्या मालाची विक्री करू शकतो, परंतू या बाजार समित्यामध्ये अनेक प्रकारच्या त्रुटी आहेत. बाजार समित्या (APMC) म्हणजे शेतकऱ्यांच्या शोषण करणाऱ्या समित्या अशा प्रकारचे चित्र दिसून येते. किंवा तेथील दलाल शेतकऱ्याच्या मालाची पडलेल्या भावात किंमत ठरवतात. व जास्त किमतीने त्याची विक्री करतात परंतु आता या कायद्याने राज्य सरकारकडून लावले जाणारे सर्व प्रकारचे बाजार शुल्क, सेस किंवा इतर प्रकारचे कर रद्द करण्यात आले आहेत. आता (APMC) बाहेर विक्री करतांना कोणताही कर

विक्री करतांना कोणताही कर शेतकऱ्यांना भरावा लागणार नाही म्हणजे शेतकऱ्यांची होणारी लुट व दलाली बंद होईल तसेच वरील कायद्याचे खालिलप्रमाणे गुण किंवा दोष यांचे विवेचन आपणास करता येईल.

गुण :-

१) आंतरराज्यीय विक्री करण्यास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त :-

शेतकरी त्यांचा शेतमाल आता कुठेही म्हणजेच आंतरजिल्हा तसेच आंतरराज्यीय भागात आपल्या मालाची विक्री करू शकतो. परंतू या अगोदरपण तशाच प्रकारची विक्री करता येत होती. परंतु आता त्याला कायदेशीर स्वरुप प्राप्त झाले आहे. याचा फायदा शेतकऱ्यांना भाववाढी संदर्भात होऊ शकतो.

२) PAN कार्डधारक कोणतीही व्यक्ती माल विकत घेवू शकणार :-

१९५५ च्या कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्याद्वारे शेतकऱ्यांना शेतमाल हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये विकावा लागत होता. तो विकत असतांना विविध प्रकारचे कर, सेस कर, दलालाचे कमिशन, हमाली ईत्यादी प्रकारचा कर किंवा खर्चांना सामोरे जावे लागत असे. आता या कायद्याने PAN कार्डधारक खाजगी व्यक्तींना संधी मिळाल्यामुळे दलाल, अडते तसेच मनमानी कारभारांना आता चाब बसला आहे. तसेच शेतकरी उत्पन्न बाजार समिती बाहेर विक्री करू शकत असल्या कारणाने भावदर मिळणार आहे.

३) शेतकऱ्यांची बाजार समिती मधील पिळवणूक थांबणार :-

शेतकऱ्यांनी बाजार समितीमध्ये विक्री करीता आणलेला शेतमाल विक्री करतांना अडते, दलाल, हमाल हे मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्याचा माल हा दर पाडून घेत होते किंवा अचानक कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील होणारा खरेदी विक्री व्यवहार बंद पाडायचे त्यामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत होती. काही शेतकरी खाजगी वाहनाने माल विक्री करीता आणत असत परंतु व्यवहार बंद केल्यामुळे त्यांना परत दुसऱ्या दिवशी यावे लागत असे त्यामुळे खाजगी वाहनाचे अतिरीक्त भाडे द्यावे लागत असत. अशा प्रकारची APMC मध्ये शेतकऱ्याची पिळवणूक होत होती. ती आता या कायद्याद्वारे समाप्त होणार आहे.

दोष :-

१) आंतरराज्यीय परवानगी असली ती धोकादायक:-

आपण पाहीले या कायद्यानुसार आंतरजिल्हा तसेच आंतरराज्यीय शेतमाल विक्रीस कायद्याने परवानगी जरी मिळाली असेल तरी ती धोकादायक आहे. असे आपणास दिसून येते.

उदा. जर महाराष्ट्रात सोयाबिन पीकाचे भाव ४००० रु. क्विंटल प्रमाणे असेल आणि मध्यप्रदेश राज्यात ४२०० रू. क्विंटल प्रमाणे उत्तरप्रदेश ४५०० रू. तसेच गुजरात राज्यात ४७०० रू. क्विंटल या दराप्रमाणे असतील परंतु महाराष्ट्रातील मोठ्या शेतकऱ्यांना ठीक आहे परंतु लहान शेतकरी हा शेतमाल त्या राज्यात घेउन गेले तर त्याचा फायदा होईल परंतु वाहतूकीकरीता लागणारे खाजगी वाहन त्याचे भाडे त्याचप्रमाणे शेतमाल त्या राज्यात घेऊन गेले परंतु नंबर लागण्यास दोन दिवस वेळ असेल तर खाजगी वाहनाचे दोन दिवसाचे भाडे यासारख्या गोष्टी शेतकऱ्यास हानिकारक ठरतील.

२) राज्यांनी बंदी घातली तर :-

राज्यातील शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालांना भाव मिळावा याकरिता आंतरराज्यीय भागातून येणारा कृषी मालावर स्थनिक राज्यांनी भागात बंदी केली तर या कायद्याचे महत्व राहणार नाही. कारण कृषी हा राज्याचा विषय असल्यामुळे तो राज्यांचा अधिकार आहे.

उदा. शिवराज सिंह चव्हाण (मुख्यमंत्री मध्यप्रदेश) यांनी मागे एक वक्तव्य केले की आम्ही ईतर राज्यांना आमच्या राज्यात माल विक्री बंदी आणू.

अशाप्रकारे हा कायदा तरी केंद्र सरकारने आणला असेल तरी तो राज्याचा अधिकार आहे त्यामुळे हा कायदा निरर्थक ठरतो.

३) कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे महत्व कमी :-

१९५५ च्या कायद्यानुसार राज्यात अस्तित्वात आलेल्या कृषी उत्पन्न बाजार समिती APMC आज राज्यभर ७००० जवळपास आहेत या तीनही कायद्याद्वारे या समितीचे महत्व कमी होणार आहे असे निदर्शनावरून आपनास दिसून येत आहे कारण PAN कार्डधारक व्यक्ती शेतकऱ्याचा माल APMC बाहेर विकत घेवू शकतो. त्यामुळे शासकीय परवाना असलेले दलाल, हमाल, अडते याचे महत्व कमी होवून कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही नामशेष होणार असे दिसून येत आहे.

४) सरकारी कर कमी होईल :-

राज्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील अडते, दलाल यांना शासनाने नोंदनीकृत परवाना दिलेला होता त्यामुळे बाजार समिती मधून होणारा खरेदी-विक्रीचा व्यवहार किती रूपयाचा असेल त्यानुसार ते अडते शासनाला कर देत होते त्याच्या माध्यमातून कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये विकासात्मक बाबी निर्माण होत होत्या.

उदा.भुषण गावंडे या शेतकऱ्यांनी कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील आशिष झकर्डे या अडत्या सोबत १,००,००० रूपयाचा हरबरा खरेदी-विक्री हा व्यवहार केला असता त्या अडत्याला APMC कायद्यानुसार १% सेस कर म्हणजे १००० रूपये शासकीय तिजोरीत जमा करावा लागत असे परंतु आज या कायद्याने शायकीय तिजोरीत जमा होणारा कर काही प्रमाणात कमी होईल.

अशा प्रकारे शेतकरी उत्पादने व्यापार आणि वाणिज्य कायद्याचे सुक्ष्म पध्दतीने निरीक्षण करून गुण दोष सांगता येतात.

:: शेतकरी (सशक्तिकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०::

कृषी कायद्यातील दुसऱ्या कायदा अर्थातच (कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग) या संदर्भात आहे. या कायद्याद्वारे शेतकरी आपला माल थेट उद्योजक, व्यापारी वर्गाला करू शकतात यात आता कोणत्याच दलाल किंवा मध्यस्थाची गरज पडणार नाही. थेट उद्योजक माल खरेदी करतील म्हणजेच विक्रेता ते ग्राहक असा हा कायदा.

उदा : यवतमाळ जिल्ह्यात कपाशी चांगली पिकते तर उद्योजक तेथील शेतकराच्या मालाची करारानुसार खरेदी करणार परंतु हा करार पिक येण्यापुर्वी अस्तित्वात येणार आहे. तसेच पिकांचा भाव सुध्दा अगोदरच ठरणार आहे. त्याचप्रमाणे मध्यस्थी संपल्यामुळे शेतकऱ्यांना जास्त भाव मिळणार आहे. परंतु करारानुसार जे दर ठरले गेले त्यानुसारच तो माल विकावा लागणार आहे. यामध्ये कपाशी दर ५५०० रू. क्विंटल प्रमाणे ठरला असणार तर भविष्यात कपाशी पिकाचे भाव ६००० रू. क्विंटल झाले तर शेतकऱ्यांना त्या दराने विकता येणार नाही. या ठिकाणी शेतकऱ्याचे स्वातंत्र हिरावून गेले. याउलट जर भाव कमी होवून ५००० रू. क्विंटल झाले तर तो उद्योजक करारानुसार होईल का याची स्पष्ट हमी नाही तसेच आधारभुत किंमत MSP दराने होईल का याची पण कोणत्याच प्रकारची खात्री या कायद्यात दिसुन येत नाही MSP ठरवावी याकरीता मोठ्या प्रमाणात संप, मोर्चे, आंदोलने करीत आहे.

त्याचप्रमाणे तक्रार फक्त उपविभागीय अधिकारी (sub divisional officer) यांच्या कडेच करता येईल परंतु नंतर अपिलीय तक्रार करण्यास कुठेच जाता येणार नाही आणि तक्रार करण्याचा कालावधी २० ईतकाच ठरविला आहे.

अशाप्रकारे हा कायदा आपणास दिसून येतो. तसेच या कायद्याचे गुण दोष पुढिलप्रमाणे:-

१) शेतकऱ्यांना भावाची हमी:-

या कायद्यानुसार शेतकऱ्याला त्याचा शेतमालाबाबत एक निश्चित हमी प्राप्त होते त्याचप्रमाणे मध्यस्थी पूर्णतः बंद झाल्यामुळे त्याला बाजारभावापेक्षा जास्तीचा भाव मिळतो. अशाप्रकारे हा कायदा शेतकऱ्याच्या हिताचा असल्याचा आपणास दिसून येत आहे.

२) कोणते पिक घ्यायचे हे ठरविता येते:-

उद्योजक तथा व्यापारी यांच्यासोबत करार करतांना व्यापारी वर्गाला कोणत्या पिकाची गरज आहे हे कराराच्या माध्यमातून ठरते त्यामुळे शेतकऱ्याचा इतर पिकाबाबतचा त्रास कमी होते व एकाच पिकाकडे लक्ष देता येते. एकच पीक असल्यामुळे शेतकऱ्याचा मानसिक त्रास सुध्दा कमी होते. त्यामुळे त्याला उत्पादन वाढविण्यास मदत होईल.

३) उत्पादनाची जागेवरुन खरेदी :-

या कायद्याद्वारे शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेला शेतमाल उद्योजक तथा व्यापारी जागेवरुन घेत असल्यामुळे मजुराचा त्याचप्रमाणे खाजगी वाहनाने बाजारात घेऊन जायचे भाडे ईत्यादी आर्थिक बाबी वाचवून शेतकऱ्याचा उत्पादनात तसेच आर्थिक बाबीत वाढ झाली आहे.

४) बाजार दरापेक्षा जास्तीचे दर :-

बाजारात अस्तित्वात असलेल्या दरापेक्षा उद्योजक करार करतांना शेतकऱ्यांना जास्तीचा दर देऊन उत्पादनाची खरेदी करत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा होत.

उदा. तुरीचा बाजार दर ५२०० क्विंटलप्रमाणे असेल तर उद्योजक थेट शेतकऱ्यापासुन ५५०० या दराने विकत होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना क्विंटल मागे ३०० रुपयाचे आधिक्य निर्माण होते. अशा प्रकारचे या कायद्याचे गुण सांगता येतात.

दोष :-

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 267 (CCLXVII)
ISSN : 2278-9308 December, 2020

१) हा कायदा जरी मोठ्या शेतकऱ्यासाठी हितकारक असला तरी पण तो लहान शेतकऱ्यासाठी अन्यायकारक ठरतो.

२) या कायद्यामध्ये आधारभूत किंमत (MSP) ठरलेली नाही.

३) या कायद्यामुळे करार करतांना भावदर ठरल्यामुळे जर भविष्यात करारापेक्षा दर वाढले तर ते वाढवून मिळणार नाहीत.

४) या कायद्याविरोधात उपविभागीय अधिकारी (SOD) यांच्याकडे तक्रार दाखल करता येत असली तरी ती अपिलीय तक्रार दाखल करता येत असली तरी ती अपिलीय तक्रार कोठेच करता येणार नाही.

५) तक्रार कालावधी हा फक्त २० दिवसाचा ईतका कमी दिला आहे.

६) पिके कोणते घ्यायची याचे स्वातंत्र शेतकऱ्यांना नाही.

७) शेतकऱ्यांनी करारानुसार पिके घेतली परंतु नैसर्गिक संकटामुळे उत्पादन होऊ शकले नाही. तर काय उपाययोजना असतील याबाबत काही स्पष्टता नाही.

अशाप्रकारे या कायद्याचे गुण दोष सांगता येतात.

:: अत्यावश्यक दूरुस्ती कायदा २०२० ::

१९५५ च्या आवश्यक वस्तु साठेबंदी कायद्यानुसार उद्योजक तथा व्यापारी वर्गांना वस्तूचा साठा करण्याची परवानगी नव्हती कारण काही वस्तूंना जिवनावश्यक वस्तुच्या यादीत टाकण्यात आले होते. जर अशा प्रकारची साठवणूक केल्या गेली तर कारवाई केल्या जात होती. कारण त्यांना गोदामात वस्तूचा साठा किती प्रमाणात असावा अशी एक कायद्यानुसार नियमावली बनवुन देण्यात आली होती. आवश्यकतेपेक्षा जास्त साठा आढळल्यास त्याच्यावर कारवाईच्या स्वरूपात परवाना रद्द करणे, माल जप्त करणे तसेच कृत्रीम टंचाई निर्माण केल्या बाबत व महागाई वाढविण्यास कारणीभुत या आधारे अटक केली जात होती. त्यामुळे व्यापारी वर्ग साठवणूक करण्यास घाबरत होता.त्यामुळे वस्तूची किंमत देखील नियंत्रणात राहायची परंतु आता नविन कायद्यानुसार यामध्ये काय बदल झालेत ते पाहूया.

अत्यावश्यक वस्त (दुरूस्ती) कायदा २०२० नुसार तृणधान्ये, कांदे, दाळी, बटाटे अशा प्रकारच्या जिवनावश्यक वस्तूंना या बाबीत काढून टाकले त्यामुळे आता व्यापारी उद्योजन या सारख्या वस्तूंचा अमर्यादित साठा करू शकतो. तशा प्रकारचे त्याला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंतू युद्ध किंवा नैसर्गिक संकटे या दरम्यान वस्तुचे साठवणूक करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे. त्यामुळे सामान्य स्थितीमध्ये व्यापारी वर्ग मोठ्या प्रमाणात वस्तूची साठवण करून वस्तूची कृत्रीम टंचाई निर्माण करेल त्यामुळे वस्तुची कृत्रीम टंचाई केल्यामुळे वस्तूच्या किमती महाग होतील. त्यामुळे या कायद्यानुसार कृत्रीम टंचाई निर्माण केल्यामुळे व्यापारी व उद्योगावर कोणत्याच प्रकारची कार्यवाही करता येणार नाही. तसेच यावर्षी जास्त प्रमाणात वस्तूचा साठा केल्यामुळे पुढील वर्षी केल्यामुळे पुढीलवर्षी व्यापारी वर्ग शेतकऱ्यांचा माल हा कमी किमतीने घेईल. कारण त्याच्या जवळ मागील वर्षीचा माल हा साठवण म्हणून असणार आहे त्यामुळे शेतकऱ्याच्या उत्पादनास भाव जास्त प्रमाणात मिळणार नाही.

अशाप्रकारे आपणास या कायद्याबाबत सांगता येते त्यामुळे या कायद्याचे दोष खालीलप्रमाणे पाहूया.

दोष :-

१) भाववाढीस कारणीभुत :-

या कायद्याद्वारे सरकारने साठवणूक करण्याची परवानगी दिली असल्यामुळे आता कुठल्याही व्यापारी आता कितीही प्रमाणात साठवणूक करू शकतो. त्यामुळे जेव्हा बाजारातील माल कमी होईल तेव्हा हा कृत्रीम टंचाई निर्माण करून भाववाढ करेल. उदा. शेतकऱ्याकडील सर्व कांदा ही ५००० रू. क्विंटल प्रमाणे खरेदी करून साठवणूक करेल आणि जेव्हा बाजारातील हा कांदा संपेल तेव्हा हाच ५००० रूपयांना खरेदी केलेला कांदा १०००० ते १२००० क्विंटल दराने बाजारात विकेल तेव्हा सरकारला साठवणूक केल्याबद्दल व्यापारावर कारवाई करता येणार नाही.

२) शेतमाल दर कमी करण्यास कारण्यास कारणीभूतः-

या कायद्याद्वारे आपणास असे सांगता येईल समजा २०२०-२०२१ या वर्षी आलु या पिकाचे ६००० क्विंटल प्रमाणे व्यापारांनी खरेदी करून साठवणूक करून ठेवली आहे नंतर २०२१-२२ या वर्षी आलु ४००० रुपये क्विंटल प्रमाणे खरेदी करण्याचे ठरवले कारण त्यामुळे त्या शेतमालाचे दर कमी होण्यास मदत होईल हा एक दोष आपण सांगु शकतो.

३) युध्द व नैसर्गिक संकटात साठा करता येणार नाही हे पुर्णतः चुकीचेः-

आपण पाहत आहोत युध्द व नैसर्गिक संकट म्हणजे भूकंप, रोगराई, महापूर, दुष्काळ या बाबी दरवर्षी घडत नसतात या गोष्टीचा योग्य परिणाम घडवून येणार नाही असे दिसून येते हे केवळ केंद्र सरकारच्या माध्यमातून शेतकरी यांना विचलीत करण्याचे प्रकार आहेत.

४) तृणधान्ये आलु, कांदा, ईत्यादी बाबींचा जिवनाश्यक दर्जा काढला:-

मानवी जिवनात दररोज उपयोगी असणारे वरील तृणधान्ये, आलु, कांदा, यासारख्या जिवनाश्यक असणारा गोष्टी कायद्यामुळे त्याची साठवण करता येणार आहे. त्यामुळे २०रु. किलो याप्रमाणे मिळणारा कांदा हा भविष्यात ६० ते ८० रुपये किलोने विकत घ्यावा लागणार आहे.

अशाप्रकारे या कायद्याचे दोष आपणास सांगता येतात.

:: कृषी कायदे २०२० बाबत काही ठळक बाबी ::

अ) शेतकऱ्यांच्या काय आहेत मागण्या:-

१) तिन्ही कृषी कायदे मागे घ्यावे.

२) हमी भावापेक्षा कमी दराने खरेदी होणे यावर गुन्हा ठरवा.

३) किमान हमी भावाचा कायदा करा.

४) ३% ग्रामिण पायाभुत सुविधा निधी पून्हा सुरू करावे.

५) राज्याचा वैधानिक अधिकाराचा सन्मान करा.

६) कृषी क्षेत्रात भांडवलदारांना मनाई करा.

ब) काय आहे सरकारचे म्हणणे :-

१) शेतकऱ्यांना त्याचा माल देशात कुठेही विकता येईल.

२) या कायद्यामुळे कृषी क्षेत्रात आमुलाग्र बदल होतील.

३) तिन्ही कायदे मागे न घेता त्यामध्ये दूरूस्ती करू.

४) हमी भावाची कधीच कायद्यात तरतुद नव्हती मग आता का करावी.

५) कृषी कायद्यामुळे खाजगी गुंतवणूक वाढेल.

क) शेतकरी आंदोलनाची वैशिष्टे :-

१) हे आंदोलन २६ नोव्हेंबर पासून कृषी कायदा विरोधात सूरू झाले.

२) आतापर्यंत देशातील १८ राजकीय पक्ष व इतर संघटनेचा जाहीर पाठिंबा.

३) शेतकऱ्याचा सरकारवर आरोप सरकार वेळ काढूपणा करीत असल्यामुळे ८ डिसेंबर रोजी देशव्यापी बंद.

४) सरकार सोबत आंदोलनापुर्वी ३ तर आंदलोनापासुन ४ बैठका निष्फळ झाल्यात.

ड) कायद्याविराधातला युक्तीवाद :-

१) या तिन्ही कृषी कायद्याचा वैधतेला सुप्रिम कोर्टात आव्हान.

२) कृषी कायदे करण्यापुर्वी घटनादुरूस्ती का केली नाही?

३) कृषी बाजार व शेतजमिनी संबंधी कायदा करणाऱ्या संसदेला अधिकार आहे का?

४) संघराज्याचा नावाखाली कृषी या राज्याचा विषयात केंद्रचा हस्तक्षेप का?

ई) कारवाई स्वरूप :-

१) उपविभागीय अधिकारी यांच्याकडे तक्रार नोंदणी करावी लागेल.

२) दोघाचे म्हणणे ऐकुण ३० दिवसात निकाल द्यायचा आहे.

३) कंपनीने शेतकऱ्यांचे पैसे दिले नसतील तर मुळ रक्कम व त्यावरील व्याज किंवा मुळ रकमेचा दिडपट (१०० ला १५०) असा दंड कंपनीला मिळेल.

४) कंपनीचे किंवा उद्योजकांचे देणे शेतकऱ्यांकडे निघाले तर केवळ देणे लागणारी रक्कम द्यावी. दंड व्याज नाही.

:: राजीनामा ::

हरसिमत कौर

शिरोमणी अकाली दल च्या नेत्या आणि अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्री हरसिमत कौर बादल यांनी कृषी विधेयकाच्या विरोधात केंद्रिय मंत्रीपदेचा राजिनामा दिला.

:: आंदोलनाचे प्रमुख चेहरे ::

१) जोगिंदर सिंह उगराहा (भारतीय किसान युनियनचे प्रमुख)

२) लबीर सिंह राजेवाल (भारतीय किसान युनियनचे थिंक टँक)

३) जगमोहन सिंह (भारतीय किसान युनियनचे नेते)

४) डॉ. दर्शन पाल (कृषी संघटनाचे समन्वयक)

५) सरवन सिंह पंधेर (सचिव किसान मजदुर संघर्ष समिती)

सारांश:-

केंद्र सरकारने जरी कृषी क्षेत्रामध्ये बदल घडविण्याकरीता वरील प्रमाणे तीनही कायदे केले असले तरी ,

कायदा क्र. १ नुसार कृषी उत्पन्न बाजार समिती (APMC) यांचे महत्व कमी होईल व काही प्रमाणात शेतकऱ्याची होणारी पिळवणुक थांबेल असे आढळुन येत आहे.

कायदा क्र. २ नुसार शेतकरी ते उद्योजक व्यवहार होत असल्यामुळे मोठ्या शेतकऱ्यांना हितकारक व लहान शेती असणाऱ्यांना अन्यायकारक ठरू शकते.

कायदा क्र.३ नुसार जिवनावश्यक काही वस्तु साठवणूक करण्यास मान्यता दिली असल्यामुळे भविष्यात हा कायदा भाववाढीस कारणीभूत ठरु शकतो.

सूचना:- वरील तीन कायद्याची प्रभावीपणे शेतकरी व शेतमालास अहितकारक नको व्हायला याची प्रभावीपणे अंबलबजावणी करणे.

:: कृषी कायदा बाबत केलेले काही वक्तव्य ::

१) I have resigned from union cabinet in protest against antiformer ordinances and legislation proud to stand with formers as their daughter and sister.

हरसिमत कौर बादल
१७ सप्टेंबर २०२०

२) राज्यसभेत मंजुर झालेला कायदा हा शेतकऱ्यांना कार्पोरेट कंपन्याच्या दावणीला बांधणारा असून केंद्र सरकारने हा कायदा संमत करून चुकोचे केले आहे.

राजु शेट्टी माजी खासदार

३) नव्या कृषी कायद्याचा उद्योगपतीनाचा जास्त फायदा.

कौशिक बासु
जागतिक बँकेचे माजी अर्थतज्ञ

४) शेती आणि त्या संबंधित कायदे हा राज्याच्या अखत्यारित येणारा विषय आहे.

उल्हास बापट
कायदेतज्ञ

५) कृषी हा विषय जरी राज्याचा असला तरी भारतीय राज्यघटनेचा ७ व्या परिशिष्टानुसार राष्ट्रीय हित लक्षात घेवून केंद्र सरकार कृषी क्षेत्रात कायदे बनवू शकतो.

नरेंद्र सिंग तोमर
कृषीमंत्री
भारत सरकार

संदर्भसूची :-

अ) मासिके:-

१) लोकराज्य (महाराष्ट्र शासन)

२) चालू घडामोडी (आनंद पाटील प्रकाशन)

ब) वर्तमान पत्रे:-

१) कृषी घटक (लोकसत्ता)
२) संपादकीय विचार (लोकमत)
३) कृषी दर्शन (सकाळ)
४) व्यापार विषयक (देशोन्नती)

क) संकेतस्थळ:-

१) www.youtube.com
२) www.agreeministry.com
३) www.google.com
४) www.wikipedia.com

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 267 (CCLXVII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

बाजारवाद व उदारीकरण

डॉ. राजेश पी. कांबळे

अंर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी जि. चंद्रपूर

प्रारूप - बीसवीं सदी के आधुनिक भारत का इतिहास जब लिखा जाएगा, तो उसमें दो तारीखें महत्वपूर्ण मानी जाएगी। पहली है 15 अगस्त 1947, जब लंबे संघर्ष के बाद भारत अंग्रेजों की गुलामी से आजाद हुआ। दूसरी है मई 1991, जब आजाद भारत की सरकारों ने वापस देश को गुलाम और परावलंबी बनाने की नीतियों को अख्तियार करना शुरु किया। कहने को तो राजनीतिक रुप से देश आजाद रहा, किंतु उसकी नीतिया, योजनाए और कार्य विदेशी निर्देशों पर, विदेशी हितों के लिए संचालित होने लगे। बहुत तेजी से भारत की नीतियों, आर्थिक प्रशासनिक ढांचे और नियम कानूनों में बदलाव होने लगे। बाजारवाद और उदारीकरण इन दो शब्दों ने भारतीय समाज और मीडिया, दोनों को प्रभावित किया है। 1991 के बाद सिर्फ मीडिया ही नहीं पूरा समाज बदला है, उसके मूल्य, सिद्धांत, जीवनशैली में क्रांतिकारी परिर्वतन परिलक्षित हुए हैं। 1991 के संकट के समय भारत का विदेशी मुद्रा भंडार खाली हो गया था और भारत का सोना लंदन में गिरवी रखना पड़ा था। यह संकट दूर हुआ और भारत के विदेशी मुद्रा भंडार में काफी बढोतरी हुई। भारत के निर्यात भी काफी बढ़े हैं। यदि विदेशी पूंजी निवेश को उपलब्धि माने, तो इस अवधि में वह भी काफी बढ़ा है। भारतीय कंपनियं अब दुनिया के अन्य देशों में जा रही है और वहां की कंपनियों को खरीद रही हैं, यानी वे भी बहुराष्ट्रीयं बन रही हं। दुनिया के चोटी के अमीरों की सूची में भारतीय नाम भी दिखाई देते हैं।

बीज शब्द - बाजारवाद, उदारीकरण , महंगाई, गरीबी, भूखमरी , खेती, शिक्षा , सेवाओं की लूट

बाजारवाद - 1991 के बाद सिर्फ मीडिया ही नहीं पूरा समाज बदला हैं। उस समय के प्रधानमंत्री श्री पीवी नरसिंह राव और तत्कालीन वित्तमंत्री श्री मनमोहन सिंह ने इसकी शुरुआत की तबसे हर सरकार ने कमोबेश इन्हीं मूल्यों को पोषित किया। एक समय तो ऐसा भी आया जब श्री अटल बिहारी वाजपेयी के प्रधानमंत्रित्व काल उदारीकरण का दूसरा दौर शुरू हुआ तो स्वयं नरसिंह राव जी ने टिप्पणी की "हमने तो खिड़कियां खोली थीं, आपने तो दरवाजे भी उखाड़ दिए।" यानी उदारीकरण- मुक्त बाजार व्यवस्था को लेकर हमारे समाज में हिचकिचाहटें हर तरफ थी। एक तरफ वामपंथी, समाजवादी, पारंपरिक गांधीवादी इसके विरुद्ध लिख और बोल रहे थे, तो राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ भी अपने भारतीय मजूदर संघ एवं स्वदेशी जागरण मंच जैसे संगठनों के माध्यम से इस पूरी प्रक्रिया को प्रश्नांकित कर रहा था। 1991 से 2019 तक गंगा में बहुत पानी बह चुका है और सरकारें, समाज व मीडिया तीनों 'मुक्त बाजार' के साथ रहना सीख गए हैं। यानी पीछे लौटने का रास्ता बंद है। बावजूद इसके यह बहस अपनी जगह कायम है कि हमारे मीडिया को ज्यादा सरोकारी, ज्यादा जनधर्मी, ज्यादा मानवीय और ज्यादा संवेदनशील कैसे बनाया जाए। व्यवसाय की नैतिकता को किस तरह से सिद्धांतों और आदर्शों के साथ जोड़ा जा सके। यह साधारण नहीं है कि अनेक संगठन आज भी मूल्य आधारित मीडिया की बहस से जुड़े हुए हैं।

उदारीकरण - देश के जागरुक लोग, संगठन और जनआंदोलन का विरोध करते रहे और इनके खतरनाक परिणामों की चेतावनी देते रहे। दूसरी ओर इन नीतियों के समर्थक कहते रहे कि देश की प्रगति और विकास के लिए यही एक

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 285

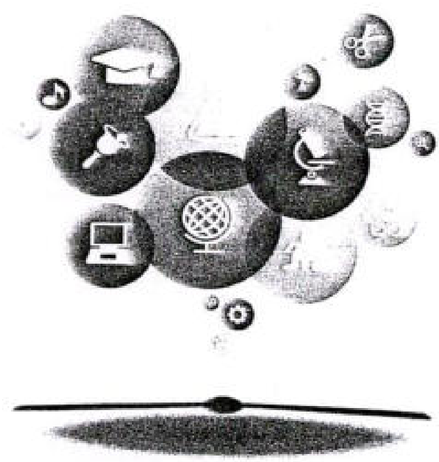

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Coll
Chandur Bazar Dist. Amravat

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Dr. B.R Ambedkar Towards The Empowerment Of Indian Women **Dr.Datta Uttamrao Kuntewad**	1
2	Dr. Ambedkar's Educational Philosophy for the Emancipation of Downtrodden Society in India **Dr. Tukaram Bobade**	6
3	A study Ambedkar's Perspective Of Hindu Social System And His Notion Of Social Justice **Mr. Chandrakant B. Dhumale**	11
4	Dr. B. R. Ambedkar's Contribution to Federalism Enshrined in the Constitution of India **Prof. Rahul G. Mahure**	17
5	Single Parenting : A Psychological Perspective **Dr. Neha Hirurkar**	22
6	A Study of Speed between Athletes and Non-Athletes of Nagpur District of Maharashtra State **Pankaj Patil/ Dr. V. S. Pawar**	25
7	A Comparative Study of selected Health Related Physical Fitness between National and State level Atyapatya Players **Ankush A. Ghate /Dr. V. S. Pawar**	27
8	Catastrophic Events and Incidents in the Poetry of K. N. Daruwalla **Dr. Satish G. Joshi**	31
9	Sports Injury And First-Aid Techniques **Dr.Subhash M. Shekokar**	35
10	Study of Human Psychology and Lifestyle for Healthcare during Corona Virus **Dr. S. M. Bhowate**	40
11	दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. विष्णू नामदेव लांडे**	45
12	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान **डॉ.व्ही.बी. चांदजकर**	48
13	सामाजिक जडणघडणीत डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान **डॉ.पंढरी डोईफोडे**	50
14	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतराची चळवळ **प्रा.सुदर्शन उद्धवराव स्वामी**	53
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य **डॉ.आर.व्ही. मोरे**	57
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे परराष्ट्र धोरणविषयक विचार **प्रा. डॉ. विलास आबा गायकवाड**	61
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार **डॉ. गजानन कुबडे**	65
18	डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय संविधानातील यशापयश **डॉ. अनंता सूर**	69
19	समावेशी विकास में कृषि क्षेत्र **डॉ. संजय जे. कोठारी**	76
20	महाराष्ट्रातील खरीप पिकांचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. अंकुश नारायणराव बारमाटे**	82
21	समाजातील अंधश्रद्धा, त्याची कारणे, प्रक्रिया व अंधश्रद्धेचा पगडा कमी करण्याचे उपाय : एक मानसशास्त्रीय अध्ययन **प्रा.अरुणा तसरे**	87

22	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावरील प्रभाव एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा.एस.व्ही. येवतीकर**	90
23	महाराष्ट्रातील शेतीची उत्पादकता : एक मुल्यमापन **प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे**	93
24	कोरोना महामारी का भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव **डॉ.अर्चना बी. जैन**	97
25	कोवीड –१९ मुळे भारतातील मजूरांच्या झालेल्या स्थलांतराचा परिणाम एक भौगोलीक अध्ययन **प्रा.डॉ.शशिकांत पुं.दुपारे**	101
26	भारताच्या निवडणूक आयोगाची भूमिका आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. प्रमोद तालन**	104
27	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि लोकसहभाग **प्रा. डॉ. पंकज नंदेश्वर**	106
28	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महिलांच्या रोजगारीमुळे निर्माण झालेली आर्थिक स्थिती–एक तुलनात्मक अध्ययन **डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस**	108
29	महाराष्ट्राच्या तिसऱ्या महिला धोरणाची फलश्रुती : एक आढावा **डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे**	115
30	२१ व्या शतकामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराची मौलिकता. **सहा. प्रा. कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख**	119
31	ललीत साहित्याचा प्रबोधनाच्या अंगाने आढावा **प्रा.प्रतिभा कृष्णराव आवंडकर**	121
32	भावसंगीतातील एक सांगीतिक दुवा (दशरथ पुजारी आणि सुमन कल्याणपुर) **सौ अनघा अमित धायगुडे/डॉ.शीतल मोरे**	124
33	Agricultural Marketing: Opportunities & Implications, Special Reference to Vidarbha Region. **Mr. Nitin Wakodikar**	131
34	Changing Literacy Pattern Of Tribal Population In Yavatmal District **Deepak Udayraj Ambore**	135
35	The Vedic approach to Sustainable development **Dr.Sonal Agrawal**	141
36	भटक्या– विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सांस्कृतिक संघर्ष रूपे **डॉ.श्रीकृष्ण वामन पदमणे**	144
37	हिंगोली जिल्ह्यातील सोयाबीन पीक उत्पादकता–एक भौगोलिक अभ्यास **डॉ. उमेशचंद्र बा. मडावी / गजानन अंबादास पाचपुते**	150
38	सेंद्रिय पद्धतीने कृषी आणि कृषिपूरक उत्पादकता आर्थिक उन्नती एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे**	156
39	ओजस्वी काव्य 'कलश' निर्माता :–शाहीर अमर शेख **प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने**	162
40	व्यवसाय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधी आणि कर्जाचा चिकित्सक अभ्यास. **सहा.प्रा. प्रवीण तु.जाधव**	166

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 285 (CCLXXXV)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

सेंद्रिय पद्धतीने कृषी आणि कृषिपूरक उत्पादकता आर्थिक उन्नती एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे
एम. ए. अर्थशास्त्र, एम. कॉम, एम. फिल, पीएच.डी. सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

सेंद्रीय शेती म्हणजे नैसर्गिक साधनाचा वापर करून औषध, खते तयार करणे व पारंपरिक बियाणाचा वापर करुन केलेली विषमुक्त म्हणजेच रसायनाचा वापर टाकून केलेली शेती म्हणजे सेंद्रिय शेती होय. शाश्वत शेतीला सेंद्रीय शेती, नैसर्गिक शेती पर्यावरणीय शेती असेही म्हणतात. शाश्वत शेतीत पर्यावरण संतुलनाला जास्त महत्व दिले जाते म्हणून तिला पर्यावरणीय शेती म्हणतात. त्याचप्रमाणे सेंद्रिय शेती म्हणजेच परंपरागत शेती होय. शेती करतांना रसायनाचा वापर न करता केवळ शेतातील पिकांचे अवशेष,शेण,गोमुत्र व नैसर्गिक साधनांचा वापर करून सेंद्रिय शेती केली जाते. हरितक्रांतीच्या अगोदर शेतामध्ये केवळ शेणखत वापरत असत. बियाणे सरळवाण म्हणजेच कोणत्याही प्रकारची प्रक्रिया न केलेले वापरत. यामुळे पिकांची गुणवत्ता वाढत असे.जमिनीमध्ये योग्य प्रमाणात राहिल्यामुळे जमिनीची सुपीकता वाढून पिकाची वाढ योग्य होवून उच्च प्रतीच्या व आराग्यास पोषक असणाऱ्या उत्पादनाची निर्मिती होत होती. सेंद्रीय पध्दतीने शेती हरितक्रांतीपर्यंत झाली. हरितक्रांतीमध्ये रासायनिक खताचा अवलंब भारतात होऊ लागला. सुरवातीच्या काळात शेतमालात मोठया प्रमाणावर उत्पन्न मिळू लागले. मात्र जमीन कठीण होऊ लागली. १९६० च्या काळात जमिनी लाकडी नांगराने नांगरत असत. ती नंतरच्या काळात लोखंडी नांगराने नांगरावी लागे. त्यानंतर ट्रॅक्टरने शेती केली जावू लागली. त्यामागे लवकर शेतीची मशागत करणे व लोखंडी नांगराने नांगरली जावु शकत नाही. म्हणजेच मृत होत चालली आहे.

महात्मा गांधी म्हणतात, " शेती हा लोकांच्या उपजीवीकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे." शेती टिकविण्यासाठी सेंद्रिय पध्दतीचा वापर केल्यास रासायनिक खतांवर व औषधांवर होणारा खर्च वाचू शकतो. कारण सेंद्रिय शेती पध्दतीनुसार पारंपरिक बी बियाने वापरणे, जमिनीची धूप थांबविणे त्यासाठी योग्य ठिकाणी बांध घालणे, मशागत करणे, शेण गोमूत्राचा वापर करणे यामुळे वाफ्यात पाणी टिकुन राहते. बैलाच्या मशागतीने जमिनीची नांगरणी उत्तम झाल्यामुळे पिकांची वाढ चांगल्या प्रकारे होते. तर रासायनिक खतांचे दर दिवसेंदीवस वाढत चालले आहेत. रासायनिक खतांचा वापर केल्याने जमिनीची नांगरणी उत्तम झाल्यामुळे पिकांची वाढ चांगल्यां प्रकारे होते. तर रासायनिक खतांचे दर दिवसेंदिवस वाढत चालले आहेत. रासायनिक खतांचा वापर केल्याने जमिनीचा कस कमी होऊ लागला आहे. त्यावर उपाय म्हणजेच सेंद्रिय शेती होय.

बहुतांश राज्ये जास्त उत्पन्न मिळावे म्हणून रसायनांचा अति वापर करित आहे. परिणामे कॅन्सर सारख्या दुर्धर आजाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. डॉ. रश्मी सांधि (संशोधन आय. आय. टी. कानपूर) यांनी सांगितले की, रासायनिक शेतीतुन मिळालेल्या उत्पादनाचे सेवन केल्याने आईच्या दुधामध्ये रासायनिक औषधाचे अंश मिळाले आहे.

➢ सेंद्रिय अन्नाच्या बाजारपेठा :-

युनायटेड स्टेट्स, द. युरोपियन युनियन,(जर्मनी, फ्रांस, ईटली, बेल्जियम, युनायटेड किंग्डम) आणि जपान सेंद्रिय पध्दतीची शेती करून पिकवलेल्या अन्नधान्याच्या मुख्य बाजारपेठा आहेत. सेंद्रिय शेती करून उत्पादनाची निर्मिती करणारे आशियातील प्रमुख देश आहेत. चीन, युक्रेन, भारत, इंडोनेशिया आणि इस्त्राईल सेंद्रिय बाजारपेठा स्थिर गतीने वाढत असतांना त्यासंबंधी प्रमाणिकरण (सर्टिफिकेशन) आणि नियमावली अधिकाअधिक कठोर आणि अनिवार्य होत आहे. सर्वसाधारणप्रमाणे उत्पादनाशी थेट संबंध असलेल्या कोणत्याही व्यवसायाला उदा. बियाणांचे पुरवठादार, शेतकरी, अन्न प्रक्रीयादार, रिटेलर्स आणि रेस्टॉरेंन्ट्सना प्रमाणपत्र मिळू

शकते. प्रत्येक देशानुसार त्यासाठी असलेल्या आवश्यकतेनुसार बदल होतो आणि सर्वसाधारणपणे त्यामध्ये पिकविणे, साठविणे, प्रक्रिया करणे, पॅकेजिंग करणे आणि वाहतुक करणे ईत्यादी बाबतच्या उत्पादन मानकींचा समावेश असतो. सिक्किम सरकारने २०१७ पर्यंत संपुर्ण राज्य सेंद्रिय शेताखाली आणण्याचे ध्येय ठरविले आहे. सेंद्रिय शेती सध्या सूमारे ११० देशामध्ये केली जाते. व तिचा हिस्सा वाढत आहे.

➢ **सेंद्रिय शेतीची तत्वे :-**

आरोग्याचे तत्व :- हवा,माती,धान्याची रोपे,पशु,पक्षी,मनुष्यप्राणी व निसर्गचक्र यांचे आरोग्य वाढविणे हा सेंद्रिय शेतीचा उद्देश आहे. सेंद्रिय शेतीचा अवलंब केल्यास रोगप्रतिकार शक्ती वाढून मानवाचे आरोग्य वाढते.

१. **पर्यावरणीय तत्व** :- सेंद्रिय शेती ही निसर्गाच्या जीवनचक्रावर अवलंबुन व अनूरूप हवी. ती जीवसृष्टीला धरून चालणारी हवी यामुळे कोणतेही प्रदुषण होत नाही.

२. **निष्पक्षतेचे तत्व** :- सेंद्रिय शेती ही निसर्गचक्रातील परस्परांच्या संबंधात कोणत्याही एका बाजुस कलणारी नसावी निष्पक्षतेची खात्री देणारी असावी.

३. सर्व घटकाचे संगोपन सुयोग्यरित्या व्हावयास हवे. परिणामी त्या व पुढच्या पिढीतील सर्वांचे आरोग्य व कल्याण योग्य रितीने राखले जाईल.

➢ **सेंद्रिय शेतीची वैशिष्टे :-**

१. मातीचा आरोग्य स्तर कायम ठेवण्यास मदत.

२. पिके व आजुबाजूस असणाऱ्या वनस्पती यांच्यामधील पोषक तत्वांच्या व सभोवतालच्या सेंद्रिय पदार्थाचा पूर्नवापर.

३. निसर्गाचे संतुलन कायम राखण्यासाठी अनैसर्गिक वस्तु निसर्गाची अनोळखी जीवांचा (किटकनाशके रासायनिक पदार्थ, जी. एम. ओ. इत्यादी) उपयोग न करणे.

४. उत्पादनात वैविध्य

५. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या जीवांना नैसर्गिक जीवन जगण्याचा हक्क देते. पर्यावरण संरक्षणात महत्वाची भुमिका.

६. अन्न सूरक्षेची खात्री व जीवनमान उंचावण्यास मदत.

७. आर्थिक उत्पादनात वाढ व खर्चात घट याव्दारे आर्थिक नियोजन.

८. एकमेकांशी निगडीत पध्दती.

९. सेंद्रिय शेतीमध्ये पारंपरीक पध्दतीचा उपयोग केला जातो.

१०.सेंद्रिय शेतीमध्ये पाळीव प्राण्यांचाही उपयोग केला जातो.

➢ **सेंद्रिय खतांचे प्रकार:-**

वनस्पती व प्राणी यांच्या अवशेषापासून जे खत तयार होते त्याला सेंद्रिय खतांमध्ये महत्वाची खते म्हणजे शेणखत, कंपोस्ट, हिरवळीची खते, माशांचे खत, खाटिक धान्याचे खत, हाडांचे खत तेलबियांचे पेंड इत्यादी.

१. शेणखत :- गाई-म्हशींचे शेण, मुत्र, गोठ्यातील पालापाचोळा ईत्यादी घटकापासून तयार होणाऱ्या खताला शेणखत म्हणतात. त्यामध्ये नत्र,स्फुरद व पालाश असते. शेणाचा महत्वाचा उपयोग बायोगॅसमध्ये उर्जा निर्मितीसाठी होतो. आणि शिल्लक राहिलेले पातळ शेण पिकांच्या वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव्य म्हणून वापरता येते.

२. कंपोस्ट खत:- शेतातील गवत, पिकांचे कापनीनंतर उरलेले अवशेष, भुसा, उसाचे पाचट, कापसाचे धसकट इ. सेंद्रिय पदार्थाचे सूक्ष्मजीव जंतुमुळे विघटन होऊन त्यातील कार्बन नत्राचे प्रमाण कमी होते व चांगला कुजलेला पदार्थ तयार होतो याला कंपोस्ट खत म्हणतात. यामध्ये नत्र, स्फुरद आणि पालाश असते.

३. हिरवळीची खते :- लवकर वाढणाऱ्या पिकांची निवड करून पेरणी करून पीक फूलोऱ्यावर येण्याच्या आधी ते नांगराच्या साह्याने जमिनीचा पोत सुधारतो व ती सुपिक बनते. अशा खतांचा हिरवळीची खत म्हणतात. गाडलेल्या पिकांना कुजण्यासाठी दीड ते दोन महिन्यांचा कालावधी लागतो. ताग, ध्यैंच्या, मूग, चवळी, गवार, शेवरी, बरसिम ग्लिरीनिडीया तागापासून नत्राचा पुरवठा ५ ते ६ आठवड्यात होतो. मुगाचा पालापाचोळा जमिनीत गाडल्यामुळे गव्हाच्या उत्पादनात चांगली वाढ होते.

४. गांडुळ खत :- या खतात गांडुळाची विष्टा नैसर्गिकरीत्या कुजलेले पदार्थ, गांडूळाची अंडीपुंज, बाल्यावस्था आणि अनेक उपयुक्त जीवाणूंच्या समावेश असलेल्या खताला गांडूळ खत म्हणतात.

५. माशाचे खत :- समुद्रकिनारी वाया गेलेल्या माशापासून तसेच माशाचे तेल काढल्यानंतर उरलेल्या अवशेषापासून जे खत तयार होते ते ह्यात नत्र, स्फुरद आणि पालाश यांचे प्रमाण भरपुर असते.

६. खाटिकखान्याचे खत :- खाटिकखान्यात जनावरांचे रक्त व अवशेषांपासून जे खत बनविन्यात येते त्याला खाटिकखान्याचे खत म्हनतात यात नत्र आणि स्फूरद चांगल्या प्रमाणात असते.

➢ **सेंद्रिय पदार्थामुळे होणारे फायदे:-**

१. नत्र पुरवठा :- जमिनीत सेंद्रिय खत टाकल्यास नत्राचा पूरवठा होतो हे नत्र झाडांच्या वेगवेगळ्या अवस्थात उपलब्ध होऊन झाडे चांगली वाढतात. शेणखताव्यतिरीक्त कोंबड्यांपासून मिळणारे खत कोंबळीची विष्ठा रेशिम उद्योगातील टाकाऊ पदार्थ नत्राचा अधिक पूरवठा करतात.

२. जमिनीची पाणि धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते :- जमिनीला ०.५ ते १.० % सेंद्रिय पदार्थ दिल्यास पाणि धरून ठेवण्याची शक्ती दुप्पट होते (एक एकरात ८ टन कूजलेले शेणखत घातल्यास त्या जमिनीत सेंद्रिय पदार्थ ०.५% वाढतात.) जमिनीतील सेंद्रिय खताचा वापर झाडांद्वारे केला जातो. जमिनीची धुप होण्याच्या प्रक्रियेत सेंद्रिय पदार्थ नाहीसे होत जातात. वरचेवर सेंद्रिय पदार्थ जमिनाला धूप होण्याच्या प्रक्रियेत सेंद्रिय पदार्थ नाहीसे होत जातात. वरचेवर सेंद्रिय पदार्थ जमिनीला पूरविल्यास जमिनीची उत्पादन क्षमता व पाणि धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते.

३. स्फूरद व पालाशः- सेंद्रिय खतांमुळे झाडांना विविध अवस्थेत स्फूरद व पालाश उपलब्ध होऊन झाडांमध्ये मूळांद्वारे शोषले जातात.

४. जमिनीचा सामू:- सेंद्रिय पदार्थाने जमिनीचा सामु बदलण्यास अडथळा येवून जमिन आम्ल, विम्ल व क्षारयुक्त होत नाही.

५. कॅटायन एक्सचेंज कपॅसिटी (CEC):- कॅटायन एक्सचेंज कपॅसीटी म्हणजे क्षारांच्या कणांची अदलाबदल करण्याची जमिनीची शक्ती सेंद्रिय खतांमुळे झाडांना निरनिराळ्या क्षारांचे शोषण करता येते व झाडांना संतूलित पोषकद्रव्ये मिळतात.

६. कर्बाचा पुरवठा :- कर्ब किंवा कार्बन सेंद्रिय पदार्थात असल्याने जमिनीतील असंख्य जिवाणंना त्याचा उपयोग त्यांच्या वाढीसाठी होतो. हे जिवाणू झाडांना जमिनीतून अन्नद्रव्य उपलब्ध करून देतात.

७. सेंद्रिय खताचा परिणाम :- सेंद्रिय खतांमुळे मातीवर सावली होऊन तापमान वाढत नाही. सेंद्रिय पदार्थ माती धरून ठेवतात. उष्ण तापमानात जमिनीला थंड करणे व कमी तापमानात जमिन गरम ठेवणे सेंद्रिय खतामूळे जमिनीतील असंख्य जिवाणूंची वाढ होते. त्यात रोग निर्माण करणारे जीवाणुपन वाढीस लागु शकतात. अशा वेळी ट्रायकोसमा नावाचे जिवाणू जमिनित सोडल्यास रोग निर्माण करणाचा जिवाणुचा नाश होऊ शकतो.

➢ **सेंद्रिय शेतीचे विविध टप्पे :-**

१. शेतातील मातीचे संवर्धन व पोषण :- रसायनांचा वापर बंद सेंद्रिय व जैविक खतांचा वापर करणे. आधी घेतलेल्या पिकांचे उरलेल्या पाने, बुंधे, फांद्या ईत्यादीचा वापर पीक क्रमचक्र व पिकांत विविधता आणणे. अधिक नांगरणी टाळणे व शेतातील मातीस ओल्या किंवा हिरव्या गवताखाली झाकणे.

२. पावसाच्या पाण्याचा व सौर उर्जेचा जास्तीत जास्त उपयोग:-

पाझर तलाव, शेत तळे तयार करणे, उताराच्या शेतीवर पायरी पध्दत यासारख्या पध्दत सारख्या उंचीचे बांध घालणे, सौर उर्जेचा वापर करणे.

३. तापमान अनूकुलन :- शेतीच्या मातीचे तापमान योग्य राखणे व शेतीच्या बांधावर वनस्पती लावणे. जेणे करून जास्त उष्णता निर्माण होणार नाही.

४. नैसर्गिक साखळी, निसर्गचक्राचे पालन :- जैवविविधतेची निर्मिती, किटकनाशके न वापरणे. शेतीचे क्षेत्र, माती, हवामान यास अनूकूल असे पिक घेणे, जैविक नत्राचा स्थिरीकरण (ग्लिरीसीडीया वृक्षांची लागवड.)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 285 (CCLXXXV)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

५. **प्राण्यांचे एकीकरण** :- पाळीव जनावरांच्या शेण व मुत्राचा वापर, पशु उत्पादन, सौर उर्जा, बायोगॅस इत्यादीचा वापर.

६. **स्वावलंन** :- स्वतःस लागणाऱ्या बियाण्यांचे उत्पादन शेणखत गांडूळखत, द्रव खते, वनस्पती अर्क इत्यादीचे स्वतःच उत्पादन करणे.

भारतातील सेंद्रिय उत्पादनांची टक्केवारी

१	चहा	२४ टक्के
२	भात	२४टक्के
३	फळे व भाजीपाला	१७टक्के
४	गहू	१०टक्के
५	कापूस	८टक्के
६	मसाले	५टक्के
७	कॉफी	४टक्के
८	कडधान्य	३टक्के
९	काजु	३टक्के
१०	इतर	२टक्के

➢ **जागतिक शाश्वत विकास परिषद (जा. शा. वि. प.) :-**

हे उर्जा आणि साधनसंपत्ती संस्थानाचे वार्षिक कार्यक्रम आहे. परिषदेच्या २०२० च्या आवृत्तीचा विषय २०३० च्या उद्देशांकडे या दशकाला अर्थपूर्ण बनविणे आहे. जागतिक शाश्वत विकास परिषद नोबेल पारितोषिक विजेत्यांना राजकीय नेत्यांना, व्दिपक्षीय आणि बहूपक्षीय संस्थांमधील निर्णय घेणाऱ्यांना व्यापारी सुत्रधारांना मुत्सद्दी कॉर्पमधील उच्च स्तरीय कार्यकर्त्यांना वैज्ञानिक आणि संशोधकांना माध्यम कर्मचाऱ्यांना आणि नागरी समाजाच्या सदस्यांना शाश्वत विकासाशी संबंधित मुद्यांविषयी जाणुन घेण्यासाठी सामान्य व्यासपीठावर एकत्र आणते.

टिकावू विकास लक्ष्ये स्वीकारल्यानंतर आणि पॅरिस करारावर स्वाक्षरी झाल्यानंतर जागतिक शाश्वत विकास परिषदेचे उद्दिष्ट एका व्यासपिठावर विविध भागधारकांना एकत्रित करून जागतिक समुदायाच्या हितासाठी दीर्घकालीन समाधानाचे प्रदान करण्याचे आणि मानवतेच्या भविष्याशी संबंधित मुद्दयांचा सामना करण्यासाठी विधायक कृती साध्य करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

➢ **जागतिक शाश्वत विकास परिषद २०२० ची वैशिष्टे :-**

१. **शाश्वत कृती संवाद** :-

जा. शा. वि. प. च्या पूर्व घटना : सार्वत्रिक महत्व असलेल्या समस्यांकडे लक्ष देण्याच्या नामांकित संस्थेच्या सहकार्याने आतिथ्य केलेले कार्यक्रम नवी दिल्लीतील जा. शा. वि. प. च्या व्यासपिठावर चर्चा परत आणल्या गेल्या.

२. **प्रादेशिक संवाद** :- ओळखल्या गेलेल्या कथा वस्तूंबद्दल भारतीय शहरांमध्ये पूर्व कार्यक्रमाची मालिका आयोजित केली जाईल. प्रादेशिक संवादाची ही मालिका वेगवेगळ्या प्रदेशातील गंभीर समस्या शोधून काढण्यासाठी आणि त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करते.

३. **कॉर्पोरेट कॉन्क्लेट** :- इनोव्हेटिव्ह फायनासिंगव्दारे फास्ट ट्रॅकिंग — या वास्तवाअंतर्गत उद्योग करण्यासाठी कल्पनेकच्या विचारांना उद्युक्त करण्यासाठी व्यासपीठाचे व्यासपीठ.

४. **IFAI दिल्ली २०२०**:- जागतिक तंत्रज्ञानाला मेस्सी मुराचेन इंडिया (एम. एम. आय.) यांच्या संयूक्त विद्यमाने कचरा व्यवस्थापन जल व्यवस्थापन या क्षेत्रातील तंत्रज्ञानवरील प्रदर्शन.

५. **शाश्वत विकास नेतृत्व पुरस्कार** :- शाश्वत विकासाच्या क्षेत्रातील योगदानाबद्दल त्यांचा सत्कार करून २००५ पासून प्रख्यात जागतिक नेत्याला दरवर्षी पुरस्कार दिला जातो.

पॅनेलरीस :- परिषदेच्या एकूण कथावस्तूशी संबंधित आयातीच्या निवडक थीम भोवती डिझाइन केलेले पॅनेल चर्चा स्पीकर्समध्ये पॉलिसी मेकर्स, जेष्ठ व्यापारी नेते आणि शिक्षणतज्ञांचा समावेश आहे.

६. **युवा स्वयंसेवक कार्यक्रम** :- शाश्वत आणि हवामान बदलाच्या मुद्दयांविषयी पदवी स्तरावर तरूण विद्यार्थ्यांना संवेदनशील बनविणे.

➢ शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय अभियान :-

नॅशनल मिशन फॉर सस्टेनेबल ऍग्रीकल्चर (NMSA) हे अभियान कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. हे अभियान विशेषतः पर्जन्य आधारित भागांसाठी एकात्मिक शेती पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर माती / जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापन आणि साधनसंपत्तीचे संवर्धन या उद्देशाने आयोजित करण्यात आले आहे.

➢ अभियानाची उद्दिष्ट्ये :-

१. शेती अधिक उत्पादनक्षम, शाश्वत फायदेशीर आणि हवामानाशी जुळवून होणारी करण्यासाठी स्थानाशी अनूकुल एकात्मिक संमिश्र शेती पध्दतीचा प्रसार.

२. माती आणि मातीच्या ओलावा संवर्धन करण्याचे योग्य उपाय करून नैसर्गिक साधनसंपत्ती वाचविणे.

३. जमिनीचा कस/सुपिकता दाखवणाऱ्या नकाशांच्या आधारे मातीतील मॅक्रो आणि मायक्रो पोषक द्रव्यांच्या चाचणीवर तसेच खते इत्यादींचा योग्य वापरावर आधारित मातीच्या व्यापक आरोग्य व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब करणे.

४. पाण्याच्या कार्यक्षम व्यवस्थापनाव्दारे जलसंपदेचा योग्य वापर करून शेतीचा विस्तार वाढविणे, पाण्याच्या प्रत्येक थेंबामागे जास्तित जास्त पिक घेणे.

५. नॅशनल मिशन ऑन ॲग्रिकल्चर एक्सटेंशन ॲन्ड टेक्नॉलॉजी नॅशनल फुड सिक्युरीटी मिशन नॅशनल एनिशिएटिव्ह फॉर क्लायमेट रेसिलिअंट ॲग्रिकल्चर (NICRA) यासारख्या इतर चालु अभियानाच्या सहयोगाने शेतकरी आणि हितसंबंधी लोकांची हवामानातील बदलाशी जुळवून घेनारी आणि त्यांचे परिणाम सौम्य करण्याची क्षमता विकसीत करणे.

६. महात्मा गांधी नॅशनल रूरल एम्लॉयमेंट गॅरंटी स्कीम (MGNREGS) इंटीग्रेटेट वॉटरशेड मॅनेजमेंट प्रोग्रॅम (IWMP), PKVY इत्यादी उपक्रम अभियानाव्दारे उपलब्ध उपलब्ध झालेले स्त्रोत वापरून तसेच (NAPCC) च्या माध्यमातून सूधारून घेतलेले पर्जन्य आधारित शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी निष्फळ ब्लॉकमध्ये मार्गदर्शक मॉडेल्स हाती घेणे. आणि

७. नॅशनल ॲक्शन प्लान ऑन क्लायमेट चेंज आणि (NAPCC)च्या अंतर्गत नॅशनल मिशन फॉर सस्टेनेबल ॲग्रिकल्चर अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शासन विभागात तसेच अंर्तविभागीय समन्वय प्रस्थापित करणे.

➢ अभियानाचे धोरण :-

निवडक कॅम्पस मधिल हवामान घटकांना अनूकूल जमिनीच्या क्षमतेनूसार एकात्मिक विकासाचा प्रसार सुनिश्चित करण्यासाठी पर्जन्य आधारित तंत्रज्ञान आत्मसात करून कार्यक्रमबध्द मार्गदर्शक हस्तक्षेप करणे जो वंचित क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर पोहोचेल. तसेच MGNREGS, IWMP, RKVY, राष्ट्रिय अन्न सूरक्षा अभियान (NFSM) मिशन फॉर इंटिग्रेटेड डेव्हलेपमेंट ऑफ हॉर्टिकल्चर (NMAEGT) इत्यादी संस्थांमधील समन्वय आणि प्रयत्नांच्या एकीकरणाव्दारे स्थानिक पातळीशी निगडित विशेष योजना बनविणे.

➢ अभियानाचा हस्तक्षेप :-

NMSA ने हाती घेतलेले चार मुख्य कार्यक्रम;

१. **पर्जन्य आधारित क्षेत्र विकास** :- RAD, क्षेत्रावर आधारित विकास आणि शेती प्रणालीसह नैसर्गिक स्त्रोतांच्या संवर्धनाची पध्दत वापरते. ह्या घटकाची जुळणी, वॉटरशेड अधिक फ्रेमवर्क सुत्राने म्हणजेच मुलभुत नैसर्गिक स्त्रोतांची क्षमता वापरणे. वॉटरशेड विकासाव्दारे निर्मित उपलब्ध साधन संपत्ती

ISSN : 2278-9308
April, 2021

MGNREGS,NWDPRA,RVP and FPR,RKVY,IWMP इत्यादीखाली हाती घेतलेले माती संवर्धन उपक्रम ह्यातून झाली आहे.

२. **माती आरोग्य व्यवस्थापन** :- स्थान आणि पिकाशी निगडीत अवशेष व्यवस्थापनांसह मातीच्या शाश्वत आरोग्य व्यवस्थापनाचा प्रसार करणे, मॅक्रो व मायक्रो पोषण व्यवस्थापनासह जमिनिच्या सुपिकतेचे नकाशे तयार करून व त्याचा वापर करून सेंद्रिय शेती पध्दतीचा प्रसार जमिनिच्या क्षमतेनूसार तिचा उपयोग, जमिनीची धूप कमी करणे आणि निकृष्ट होण्यापासून वाचविणे हे — चे ध्येय आहे.

३. **हवामानातील बदल आणि शाश्वत शेती**:- देखरेख प्रतिकृती आणि नेटवर्किंग(CCSAMMN) स्थानिक शेतकी हवामानासाठी योग्य शाश्वत व्यवस्थापन आणि एकात्मीक शेतीप्रणालीसाठी तिच्या दोन्ही दिशांनी जमिनधारक शेतकरी ते वैज्ञानिक संस्था आणि उलट प्रसार आणि त्यांच्याशी जूळवुन घेण्यासंबंधी मार्गदर्शन हवामानातील बदलाची तीव्रता कमी करण्याबाबत संशोधन क्लायमेट स्मार्ट नमुना प्रकल्पांची माहिती प्रदान करून तिचा प्रसार करेल.

➢ **शाश्वत शेतीचे फायदे** :-

१. पर्यावरणाचे संतुलन राखणे हा शाश्वत शेतीचा महत्वाचा फायदा आहे.
२. शाश्वत शेतीसाठी पीक उत्पादन खर्च कमी असतो.
३. शूध्द पर्यावरण आणि कोणतीही हानिकारक अवशेष नसलेले अन्न उत्पादन शाश्वत शेतीद्वारे दिले जाते.
४. निव्वळ सामाजिक नफा जो असतो तो शाश्वत शेती पध्दतीने वाढतो.
५. प्रतिकुल हवामान व बाजार भावामुळे होणारे नुकसान शाश्वत शेतीमुळे टाळता येते.

➢ **संदर्भसूची**:-

१. Sarvanje Vinayak " सेंद्रिय शेती काळाची गरज "
२. " थिंक महाराष्ट्र" www.thinkmaharashtra.com
३. Sarvanje vinayak " सेंद्रिय शेती काळाची गरज "
४. Eo(Bluetooth spinger Reference Berlin) Heidelberg springer verlag
५. सेंद्रिय शेतीच्या सिक्किम पॅटर्न
संकेतस्थळ :- १. mr.m.wikipedia.org
२. mr.vikaspedia.in / agriculture

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AJANTA

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021
Marathi Part - I / II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399 www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

MARATHI PART - I / II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाराष्ट्रातील आधारभूत संरचनानांचे विभागवार विश्लेषण **बेलुरे विशाल चंद्रशेखर**	१-६
२	भारतीय परिप्रेक्षात लेनिनचा क्रांतिकारी साम्यवाद **डॉ. तक्षशील एन. सुटे**	७-१२
३	माध्यामिक शाळेतील विध्यार्थ्यांना विज्ञान व तंत्रज्ञान या विषयातील रासायनिक समिकरणे सोडवण्यात येणाऱ्या अडचणीवरील उपाययोजना **सुकुमार श्रेणिक नवले** **प्रा. डॉ. उज्वला पी. भंडगे**	१३-१६
४	प्रवास वर्णनाच्या माध्यमातून मीना सुधाकर प्रभू यांचे मन - १९९९ ते २००६ कालखंडातील प्रकाशित साहित्य **नागनाथ पंढरीनाथ जायभाये**	१७-२०
५	शारीरिक शिक्षणात महिलांचा सहभाग **प्रा. दत्ता रामकिशन मुंडे**	२१-२३
६	आधुनिक संस्कृत साहित्यप्रकार **डॉ. कल्पना आठल्ये**	२४-३०
७	आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धेत सहभागी बॉल बॅडमिंटन खेळाडुंच्या शारीरिक तंदुरूस्तीचा अभ्यास **प्रा. विनायक एन. काळे**	३१-३६
८	औरंगाबाद जिल्ह्यातील १८ वर्षाखालील वयोगटातील मुले-मुलीच्या खो-खो खेळाचा दर्जा, सराव व प्रशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास **विकास मोहनराव सुर्यवंशी** **प्रा. डॉ. श्री. संजय चंद्रशेखर**	३७-४७
९	छत्रपती शाहू महाराजांची आरक्षण विषयक भुमिका **श्री. तुषार कांबळे**	४८-५१
१०	''इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना उदगामी अध्यापन पद्धतीच्या साह्याने केलेल्या अध्यापनाचा त्यांच्या अध्ययनावर होणाऱ्या परिणामकारकतेचा'' अभ्यास **डॉ. सर्जेराव पांडुरंग चव्हाण**	५२-५७

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१२. कोरोनामुळे ग्रामीण रोजगारावर झालेले परिणाम व उपाययोजना

डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्वपूर्ण व चर्चेचा विषय म्हणजे कोविड १९ या विषयाने जगातील बहुसंख्य देशामध्ये भितीचे वातावरण तयार झाल्याचे आपणास दिसून येत आहे. कोरोना व्हायरस म्हणजे विषाणूमधील अशी एक मोठी जमात की ज्यामुळे मानव किंवा प्राणी आजारी पडतात. मानवाला या विषाणूचा संसर्ग झाल्यास सर्दी पासून ते श्वसन मार्गात संसर्ग होण्याचा मोठ्या प्रमाणात धोका असतो. या कोरोना व्हायरसला कोविड असे सुध्दा म्हणतात. जगामध्ये सर्वात आधी चीन या देशातील 'वुहान' या शहरात कोरोनाचा पहिला रूग्ण आढळून आला. त्याचप्रमाणे भारतामध्ये कोरोनाचा पहिला रुग्ण हा केरळची राजधानी तिरूअनंतपुरम येथे आढळुन आला होता तसेच महाराष्ट्रात ९ मार्च २०२० रोजी पुणे येथे आढळुन आला असून कोरोनामुळे पहिला बळी हा महाराष्ट्रामध्ये १७ मार्च २०२० रोजी झाला होता. आज या महासंकटने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर होणारे सर्व व्यवहार व व्यापार काही प्रमाणात ठप्प झाले आहे. या व्यतिरिक्त कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेला देशव्यापी लॉकडाऊन त्यामुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग ठप्प झाले आहेत् या लॉकडाऊनचा अल्पकालीन आणि दिर्घकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा अडथला ठरणाऱ्या संभाव्य घटकाचा विचार केला तरी भारतीय अर्थक्षेत्रातील अनर्थ दिसून येतो.

कोरोना संकटातून उसंत मिळाल्यानंतर शेतकरी शेतमजूर व कामगार यांचा जिवनात अनेक आर्थिक आव्हाने उभी ठाकणार आहेत.लॉकडाउनचा टाळेबंदीमुळे हवालदिल झालेल्या ज्या स्तलांतरित मजुरांनी घराकडे धाव घेतली होती. आणि जे या संकटातून सुखरूप घरी पोहोचले ते कामगार मजूर आता कामासाठी लगेच शहरात परतण्याची शक्यता तरी तुर्तास शक्य नाही.त्यापैकी अनेकजण शहरात रोजगारासाठी परत येण्यास उत्सुकच नसतील अशा कामगार वर्गाची संख्या मोठी असू शकते. त्यामुळे मदत आणि पुनर्वसन या दोन्ही उपाययोजनेची आवश्यकता भासणार आहे.

भारत हा एक विकसनशील देश असुन शेती हा देशातील प्रधान व्यवसाय आहे. भारतातील साधारणपणे ५८.२०% लोकसंख्या रोजगारासाठी व उपजिवेकेसाठी शेती व शेतीपुरक व्यवसायावर अवलंबुन असलेली दिसून येते परंतू या कोरोना काळात लॉकडाउन होते.त्यामूळे शेती व शेतीपूरक व्यवसाय डबघाइस गेले भारत हा खेड्यांनी मिळून बनलेला देश आहे.सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकुण लोकसंख्येपैकी ६८.६४% लोक हे ग्रामीण भागात राहत असल्याचे दिसून येते.

लॉकडाउनचा कालावधीत वाढ झाल्याने भारतातील सर्वात मोठा सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातून कामगार बांधकाम व इतर क्षेत्रात काम करण्यासाठी जात होते ते क्षेत्र सुध्दा व बांधकाम क्षेत्र सुध्दा या लॉकडॉउनमुळे बंद झाले त्यामुळे तो कामगार वर्ग ग्रामीण भागात काम करायला तयार आहेत त्यामुळे त्याचा परिणाम हा स्थानिक रोजगारावर सुध्दा पडलेला आहे कृषी क्षेत्रामध्ये दळणवळणाची साधने तसेच कारखाना सुध्दा बंद असल्यामुळे बियाचा तुटवडा,खताचा तुटवडा त्यामुळे भाव जास्त त्यामुळे शेतकरी वर्ग त्रस्त झाला होता. तसेच स्थानिक मजुरात वाढ झाल्यामुळे मजुरी दरात कपात झालेली आहे. जो मजूर वर्ग शहरातून ग्रामीण भागात आला होता तो शहरात जाण्यास घाबरत आहे.त्याच्या मनात भिती आहे कि पुन्हा लॉकडॉउन झाले तर आपली आर्थिक कोंडी होइल या भितीने त्याच्या मनात अगोदर सारखा आत्मविश्वास राहिला नाही. कोरोनाच्या काळात ग्रामिण भागातील सलुन व्यवसाय,कापड उद्योग,बांधकाम उद्योग,इत्यादि उद्योग बंद पडल्याने बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. त्याचप्रमाणे कोरोनामुळे ग्रामिण रोजगारावर कोणते परीणाम झाले ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. बेकारी

महाराष्ट्र राज्यामध्ये कोरोना विषाणूचे संक्रमण रोखण्याकरीता लावण्यात आलेल्या लॉकडॉउनमुळे राज्यातील बेकारीचे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे आपणास दिसून येत आहे. महाराष्ट्रामध्ये बेकारीच्या प्रमाणाची आकडेवारी Central for Monetaring Indian Economy(CMIE) ने जाहिर केली आहे.त्यांच्या अहवालानुसार ३ मे पर्यंत राज्यातील बेकारी ही २९.६% झाल्याचे स्पष्ट केले आहे.या बेकारी संदर्भात Indian Express ने दिलेल्या वृत्तात मार्च पर्यंत ही आकडेवारी ६.७४%होती त्याचप्रमाणे शहरातील बेकारीचे प्रमाण हे सर्वाधिक म्हणजे २१.२२% असून जे 'रेड झोन'परिसर आहेत तेथे बेकारी अधिक असून मे महिन्यात सरासरी ग्रामिण बेकारीत वाढ होत असुन ती २६.११% इतकी होती महाराष्ट्रातील बेकारीचे प्रमाण २ एप्रिल रोजी शहरातील बेरोजगारी २१.४५% तर ग्रामिण भागातील बेकारी २०.८८% इतकी होती (CEIE)च्या अहवालानुसार देशातील सुमारे २० लाख लोकांना रोजगार गमवावा लागला असुन त्यात छोट्या मोठ्या उद्योगात काम करणारे श्रमिक, फेरीवाले, रस्त्यावर विक्री करणारे,रिक्षा चालक,नाश्ता,चहा,कॉफी,हॉटेल,सलून,स्टेशनरी,कापड उद्योग, या व्यवसायावर अवलंबुन असणाऱ्या कामगारावर बेरोजगार होण्याची स्थिती या कोरोना व्हायरस १९ मुळे आल्याचे आपणास दिसुन येत आहे.

२. कृषी क्षेत्राचा फटका

महाराष्ट्रतील प्रमुख व्यवसाय हा शेती असून महाराष्ट्रातील शेतीवर अवलंबून असलेल्याचे प्रमाण हे ६८% जवळपास आहेत. महाराष्ट्रामध्ये कोरोनाची सुरूवात हि ९ मार्च पासून सुरू झालेली होती. या मार्च महिन्यामध्ये प्रामुख्याने फेब्रुवारीमध्ये शेतकऱ्यांचे कपाशी व तूर हे ग्रामिण भागातील पिके विक्रीकरीता बाजारात येतात अशावेळी महाराष्ट्रामध्ये कठोर लॉकडाउन सुरु झाल्याने शेतकऱ्यांना हा माल विक्रीसाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती APMC मध्ये घेउन जाणे दळणवळणाच्या साधना अभावी शक्य नव्हते. तो माल स्थानिक पातळीवर विकावा लागला त्यामुळे हमी भाव असल्यापेक्षा

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

६. मजुरी दरात घसरण

देशव्यापी लॉकडाउनमुळे देशभरातील उद्योगधंदे, कंपनी, रेल्वे स्टेशनवर असणारे खाजगी हमाल, खाजगी वाहन चालक, शहरातील अनेक व्यवसायावर अवलंबून असणारे इतर कामगार हे लॉकडाउनमुळे मूळगावी परतल्यामूळे स्थानिक गावात उपलब्ध असणाऱ्या कामासाठी मजूर मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असल्यामुळे मजुरी दरात काही प्रमाणात घट झालेली आहे. ज्या कामाकरिता सादर साधारणतः ३०० रू. मजूरी मिळत होती ती आता २०० ते २५० रू. मजुरी मिळत आहे मजूरी दर कमी झाल्यामुळे मजूराची क्रयशक्ती सुध्दा कमी झालेली आहे. त्यांचा परिणाम ग्रामिण भागातील रोजगारावर झालेला आहे.

कोरोनामुळे ग्रामिण भागातील रोजगारावर झालेल्या प्रतिकूल परिणामावर

काही उपाययोजना पुढिलप्रमाणे

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामांना प्राधान्य द्यावे

देशव्यापी लॉकडॉउनमुळे तसेच कोरोनाचे संक्रमण थांबविण्यासाठी देशातील संपुर्ण खाजगी क्षेत्रासह सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग पुर्णतः बंद केल्यामुळे त्या क्षेत्रातील कामगारावर बेरोजगारीची वेळ आलेली आहे त्याचप्रमाणे उत्पादनाच्या तुलनेत मागणी नसल्यामुळे कामगाराची मागणी देखील नाही. अशावेळी शासनाच्या मालकीची कामे म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील बांधकाम, रोजगार हमी योजना, सरकारी उद्योग, सुत गिरणी, अशाप्रकारे सार्वजनिक क्षेत्रातील कामांना प्राधान्य देउन रोजगार निर्मिती करावी अशाप्रकारे राज्यातील बेकारी कमी होउन रोजगार सुध्दा उपलब्ध होइल.

२. RBI ने उद्योग क्षेत्रांना कमी दराने कर्ज पुरवठा करणे

देशामध्ये निर्माण झालेल्या कोरोना सारख्या अस्मानी संकटामुळे देशातील संपुर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात घसरण होउन देशाचे Gross Domestic Product(GDP) मोठ्या प्रमाणात कमी झालेला आहे. त्याचे मोठे कारण म्हणजे देशातील उद्योगधंदे पुर्णतः बंद असल्यामुळे तसेच ज्या उद्योगाने कर्ज घेवून उद्योग सुरू केले त्यांचा कर्ज हप्त्यांमधे काही प्रमाणात सूट द्यावी तसेच बंद पडलेल्या उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा करून उद्योगधंदे सुरू करण्यात यावे.

३. PMO कडून जाहीर केलेल्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची योग्य अंबलबजावणी करणे

मागील काही महिन्यापासुन देश कोरोना या महामारीशी लढत असतांना जागतिक अर्थव्यवस्थेची पुरती दमछाक झाली आहे. अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी विकसीत देशांनी मोठ-मोठी आर्थिक पॅकेज घोषित केले आहेत. या देशानुसार भारताने सुध्दा २० लाख कोटीचे आर्थिक पॅकेज घोषित केले व हे पॅकेज जगभरातील देशांनी आतापर्यंत जाहीर केलेल्या कोरोना रिलीफ पॅकेजपैकी तिसरे मोठे पॅकेज ठरले आहे.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी (आत्मनिर्भर अभियान) २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली हे पॅकेज भारतीय GDP च्या १०% इतके आहे. केंद्र सरकारच्या २० लाख कोटीच्या पॅकेज मध्ये गरीब आणि ज्येष्ठ नागरीकांना मोफत धान्य वाटपासाठी प्रधानमंत्री कल्याण योजनेसाठी मार्च महिन्यात जाहीर केलेल्या १.७ लाख कोटीच्या पॅकेजचा समावेश यात आहे. तसेच बाजारात रोकड तरलता उपलब्ध करण्यासाठी RBI ने जाहीर

CSO:- कोरोनाच्या प्रादुर्भावचा अर्थव्यवस्थेवर आघात होउन त्याचा परिणाम हा कर्मचारी यांचा क्रयशक्ती आणि मागणीवर होउन देशातील एकुण मागणीत ३१.२% घट झाली आहे.

CMIE:- Center for Monetaring Indian Economy या संस्थेने केलेल्या निरक्षणातुन बेरोजगारी दर हा फेब्रुवारी मध्ये ७.५% मार्च मध्ये ८.७% तर एप्रिल मध्ये २३.४% वाढल्याचा अंदाज व्यक्त केला.

सारांश

या संशोधनाच्या माध्यमातून कोरोना १९ चा जो प्रतिकुल परिणाम देशासह राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे त्यामधुन बाहेर पडण्याकरिता राज्यातील कामगार, व्यापारी, कारखाने उद्योगधंदे यांचा सकारात्मक विचार करून अर्थव्यवस्थेला कशा प्रकारे चालना देता येइल तसेच केंद्र सरकार ने जाहिर केलेल्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजचा पुर्णपणे योग्य वापर केला जावा तसेच योग्य आर्थिक धोरण ठरवून त्याची काटेकोरपणे अंबलबजावणी करण्यात यावी.

संदर्भसूची

१. संकेतस्थळाच्या आधारे

www.youtube.com, www.financeministrt.com,
www.google.com, www.wikipedia.com

२. वर्तमानपत्राच्या आधारे लोकसत्ता, व्यापार विषयक लेख, कृषी दर्शन, लोकमत

३. मासिके लोकराज्य, के. सागर प्रकाशन चालू घडामोडी.

Shri Vinayaka Bahuuddeshiya Gramin Vikas Sanstha, Digras (Reg. No. 2568)

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College

Kelapur (Pandharkawada), Dist. Yavatmal (M.S.)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

Organizes

One Day Online Interdisciplinary National Conference on 'Covid-19 Pandemic : Transforming Challenges into Opportunities'

In Collaboration with

University Professors' Association

UPA

CERTIFICATE

THIS IS TO CERTIFY THAT Prof. Manoj Vishwasrao Jagtap OF Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati.(M.S.)

HAS PARTICIPATED IN ONLINE INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON COVID-19 PANDEMIC : TRANSFORMING CHALLENGES INTO OPPORTUNITIES' ON 7TH JUNE 2020. HE / SHE HAS CONTRIBUTED / PRESENTED A PAPER ON

Performance Dependant Inequality in double input Supply Chain through retailer's information revelation

Prof. Akash Bele	Dr. Anil Dodewar	Prof. Suyog Mankar	Prof. Naresh K. Mahajan	Dr. Radhesham Choudhari	Dr. Shankar R. Warhate
Editor	Chief-Edior	Faculty of Science Organizing Secretary	Faculty of Arts Organizing Secretary	Faculty of Commerce Organizing Secretary	Principal Organizer

PERFORMANCE DEPENDANT INEQUALITY IN DOUBLE INPUT SUPPLY CHAIN THROUGH RETAILER'S INFORMATION REVELATION

Prof. Manoj Jagtap
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati.(M.S.)

Abstract : *This article investigates a manufacturer's behavior-based price discrimination (BPD) strategies in a dual channel supply chain in the presence of the retailer's information disclosure service. The manufacturer sells a two-period experience product through its own online store and the physical storefronts of retailers. We set up four scenarios of two-period games between the manufacturer's online and offline stores. Customers who are heterogeneous in their channel preferences are located along a Hoteling line of unit length. We focus on the interaction between the manufacturer's BPD strategies and the retailer's information disclosure services. We find that storefronts can provide information disclosure service at the beginning of period 2 while the manufacturer can apply BPD, through which the online store differentiates prices between new and repeat buyers based on the sale history of period 1. The research explores the competition between online and offline retail stores and the interplay between information disclosure and BPD in a dual-channel supply chain. Also, the research has important practical implications. Manufacturers should encourage new purchases in online stores when exercising BPD, if retailers can disclose information offline, especially offering experienced services. Furthermore, manufacturers should induce retailers to reveal the product information by distorting the wholesale price downward.*

Keywords: *Disclosure strategy Behavior-based price discrimination Dual-channel supply chain*

Introduction :

Customer information, especially purchasing history, is important for a business to make decisions. A firm may use this information to recognize customers' purchasing behavior and offer different prices and products to consumers with different purchasing histories, which can be termed behavior-based price discrimination (BPD) (Fudenberg and Villas-Boas, 2006). Many companies would like to provide better deals through coupons, vouchers, or loyalty programs (such as frequent-flier programs) to encourage repeat purchasing behavior (Chen and Pearcy, 2010; Jing, 2011). These returning customers can get a lower price. On the other hand, new customers in certain markets can get better offers. For instance, magazines, newspapers, and wireless services prefer to offer lower prices to nonsubscribers than to existing subscribers (Fudenberg and Villas-Boas, 2006; Jing, 2016). This kind of "customer recognition" is becoming increasingly prevalent with the spread of ecommerce (Fudenberg and Villas-Boas, 2006). With the development of cyber-economic and e-business technologies, online sales in the United States reached $453.46 billion in 2017 (Zaroban, 2018). Although both online and offline stores are able to practice BPD, compared with traditional, offline storefronts, online stores have the advantage of collecting and processing sale-related history information easily, quickly and accurately. Therefore, online stores can implement BPD at a lower cost. Online stores can use this information (including IP addresses, Internet cookies, and user log-ins) to trace and recognize their customers to engage in BPD (Krista and Sanjay, 2016). Although offline channels lack the advantages of online channels when it comes to BPD, they may provide better experiences in service. For example, Designer Shoes Warehouse (DSW) provides an information disclosure service during which consumers are allowed to "touch" and "try", and to be informed of product information (Ghosh and Galbreth, 2013; Guo, 2009). Information disclosure can help customers have more feelings and more detailed information about the product or service, making the purchase decision better informed. It may reduce the information asymmetry between sellers and customers, which may, to some extent, increase the buyer's willingness to complete the purchase (Guo and Zhao, 2009).

Although online stores can also reveal information in certain ways, such as posting product details and customer experiences (Chen and Xie, 2008), the effect of information disclosure cannot match the effect in offline channels. Thus, consumers prefer to shop and

purchase offline for experience products such as cosmetics and fashionable clothes. In this respect, the disclosure behaviors of offline retailers can bring negative influences to online channels. Therefore, online channels and offline channels differ in their capability to adopt BPD and information disclosure, which may lead to conflicts between channels. We consider BPD and information disclosure simultaneously, since they are the weapon of online and offline stores, respectively, that allows them to attract customers at the expense of the other channel. In our paper, evidently online stores and physical (offline) stores will offer different prices for what would appear to be the same good because of BPD and information disclosure.

BPD is utilized both to motivate new customers to purchase, and to reward repeat customers for their loyalty. In addition, since customers cannot accurately predict the true value of a product prior to actually purchasing, the online store can use BPD to increase consumer surplus. Consequently, all members of the supply chain need to adjust their strategies, including pricing decisions. A firm's pricing decision in the channel competition is seen as one of the most pressing challenges faced by retailers today.

Literature Survey :

The literature survey will focus on the various considerations. With the development of e-commerce, more and more manufacturers and retailers are engaging in dual-channel sales. Thus, research on dual-channel supply chains is very popular at present, which mainly focuses on channel structure strategies, pricing strategies, channel conflicts and coordination, etc. Tsay and Agrawal (2004) examine different ways to realize supply chain coordination, such as adjusting wholesale pricing, paying the reseller a commission for diverting customers toward the direct channel, etc. Dan et al. (2012) examines the pricing strategies of the manufacturer and retailer in a centralized and decentralized dual-channel supply chain, taking the impact of retail services into consideration. In a dual-channel supply chain, channel conflict exists and may influence both manufacturers and retailers. It is therefore vital to realize ways to coordinate the two channels.Ryan et al. (2013) propose a modified revenue-sharing contract and gain/loss sharing contract to enable dual-channel supply chain coordination, finding that when the retail channel has a larger market than the online channel, the manufacturer can maintain price discrimination

through these contracts. Therefore, there is much prior research investigated the optimal firm's contracts from a variety of perspectives, i.e., supply chain coordination, reduction of double marginalization et al. (Cachon and Lariviere, 2005). Meanwhile, our paper focuses on the competition between online and physical stores with respect to information disclosure and BPD.

Xiao et al. (2014) investigate the channel structure strategies of manufacturers and the impact of adding direct channels on the pricing strategies and profits of the supply chain members. They find that adding a direct channel may strengthen double marginalization effects and decrease the indirect channel's profitability. In contrast to this literature, Cai (2010) shows that double marginalization decreases because of direct channel competition, and both supplier and retailer can benefit from adding a new channel to the traditional single-channel supply chain.

Representation :

We consider a two-period model which consists of an upstream manufacturer (he), who provides an experience good (service) to consumers through his own e-commerce channel and a downstream physical retailer in a dual-channel supply chain, as illustrated in Fig. 1. Customers are located along a Hoteling line of unit length, and can purchase either from a conventional store (r) or an e-commerce store (e), which are located at the end points 0 and 1, respectively. The manufacturer has a constant marginal production cost, which, for simplicity, is normalized to zero. The manufacturer also sets the wholesale price w for transferring the product to the retailer. The price of the product in period T from channel c is given by pTc, c r e { , }, T {1, 2} . In addition, we use p e R 2 and p e S 2 to represent the prices set by the online store for repeat and new customers, respectively, when BPD is utilised. These two stores determine the retail prices simultaneously. We use v to denote each product's valuation of a consumer, which is either high or low, v H L { , } , with 0 L H < , and v H = (v L =) with probability (1), [0, 1] . Therefore, the mean value of each product is given by v = + H (1)L .

Each consumer has a prior valuation of the product (before purchase) v, and the posterior valuation would be different from purchasing (experiencing) the product via online vs offline channels, considering that the services provided by the online and offline stores is different. Each customer's valuation of products in either channel is i.i.d. Let x [0, 1] denote a consumer's

horizontal preference. A customer located at x obtains a net utility of v p tx Tr if she buys from the offline retailer and v p t x (1) Te if she buys from the manufacturer's online store, where t represents the unit transportation cost of the consumer. Similar demand functions have been employed by Ghosh and Galbreth (2013) and Jing (2016). Each consumer lives for both periods and consumes at most one unit of the product per period (Jing, 2016). In each period, customers trade off their utilities and decide whether to buy, and if so, where to buy. Considering the product's experience attributes, we assume that a consumer can't observe her value of either product before consumption. In other words, the valuation can only be revealed through a purchase or product trial (information disclosure).

Information disclosure strategies without BPD :

Here, we first investigate the channel's optimal information disclosure strategy without BPD, wherein the online store does not exercise the price discrimination between newcomers and previous customers. We first consider the case where the offline store (retailer) does not disclose the product information and then the case when the information is revealed. In the last two subsections, we compare both cases to deduce the optimal information disclosure strategy without BPD. In the rest of the paper, we use the superscript " ij " to denote the policy structure of the dual channels. Specifically, i B U { , } where " B" represents the online store applying BDP and " U " represents it not, and j I U { , } where " I " represents the offline store discloses the product information and " U " represents the offline store does not. For ease of exposition, we drop some of the subscripts ij in the analyzing paragraphs. We use backward induction to solve the problem

Conclusion :

This paper investigates the manufacturer's BPD (behavior-based price discrimination) strategies in a dual-channel supply chain in the presence of the retailer's information disclosure service. The manufacturer sells a two-period experience product through its own online store and a retailer's offline store. The retailer can disclose products' information at the beginning of period 2 while the manufacturer can adopt BPD by which the online store differentiates prices between new and repeat purchase based on sale history in period 1. Although both online and

offline stores can implement BPD and information disclosure, their ability differs from each other due to the different cost they may bear and the different capabilities of collecting or disclosing information (offering experienced service). Therefore, channel conflicts may occur if online channels are more good at recognizing customers—implementing BPD while offline channels have more advantages to provide experienced service—disclosing information. The behavior of adopting BPD online may hurt the retailer's profits to some extent. However, the retailer can reduce the negative impact brought by BPD through information disclosure. The retailer is more willing to release information by accepting a higher wholesale price when BPD is utilized than when it is not. On contrast, the manufacturer can use BPD to alleviate downward distortions of profits brought about by the retailer's information-disclosure behavior. From the entire supply chain's perspective, BPD strategies increase the supply chain's profit in period 2 while reallocating the profit between firms: the manufacturer can use BPD to moderate downward distortions brought by the retailer's information disclosure strategy.

References :

- Alba, J., Lynch, J., Weitz, B., Janiszewski, C., Lutz, R., Sawyer, A., Wood, S., 1997. Interactive home shopping: consumer, retailer, and manufacturer incentives to participate in electronic marketplaces. J. Market. 38–53.
- Cachon, G.P., Lariviere, M.A., 2005. Supply chain coordination with revenue-sharing contracts: strengths and limitations. Manage. Sci. 51 (1), 30–44.
- Cai, G., 2010. Channel selection and coordination in dual-channel supply chains. J. Retail. 86 (1), 22–36.
- Chen, Y., Pearcy, J., 2010. Dynamic pricing: when to entice brand switching and when to reward consumer loyalty. Rand J. Econ. 41 (4), 674–685.
- Chen, Y., Xie, J., 2008. Online consumer review: word-of-mouth as a new element of marketing communication mix. Manage. Sci. 54 (3), 477–491.
- Chulkov, D., Nizovtsev, D., 2016. Are you getting the best deal online? a case study in Ecommerce price discrimination. Summer Internet Proc. 18 (2), 113–117.

- Cuellar, S.S., Brunamonti, M., 2014. Retail channel price discrimination. J. Retail. Consumer Serv. 21 (3), 339–346.
- Dan, B., Xu, G., Liu, C., 2012. Pricing policies in a dual-channel supply chain with retail services. Int. J. Prod. Econ. 139 (1), 312–320.
- analysis of the impact of peerinduced fairness. Manage. Sci. 62 (9), 2705–2721.
- Mehra, A., Bala, R., Sankaranarayanan, R., 2012. Competitive behavior-based price discrimination for software upgrades. Inf. Syst. Res. 23 (1), 60–74.
- Nunes, P.F., Cespedes, F.V., 2003. The customer has escaped. Harvard Bus. Rev. 81 (11), 96–105.
- Ryan, J.K., Sun, D., Zhao, X., 2013. Coordinating a supply chain with a manufacturerowned online channel: a dual channel model under price competition. IEEE Trans. Eng. Manage. 60 (2), 247–259.
- Shankar, V., Smith, A.K., Rangaswamy, A., 2003. Customer satisfaction and loyalty in online and offline environments. Int. J. Res. Mark. 20 (2), 153–175.
- Tang, F.F., Xing, X., 2001. Will the growth of multi-channel retailing diminish the pricing efficiency of the web? J. Retail. 77 (3), 319–333.
- Tsay, A.A., Agrawal, N., 2004. Channel conflict and coordination in the e-commerce age. Product. Operat. Manage. 13 (1), 93–110.
- Xiao, T., Choi, T.-M., Cheng, T.C.E., 2014. Product variety and channel structure strategy for a retailer-Stackelberg supply chain.
- Zhou, J., Zhao, R., 2016. Quality disclosure strategy in a dual-channel supply chain based on free-riding effect. Systems Eng.—Theory Practice 36 (11), 2839–2852.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 44854

Impact Factor* : 6.893

DOI : HTTPS://DOI.ORG/10.32804/CASIRJ

Ref:CASIRJ/2022/A1013993

ISSN 2319 – 9202 (O)

THIS CERTIFIES THAT

MANOJKUMAR VISHWASRAO JAGTAP

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

IMPACT OF (ICT) AT PRESENT ON COMMERCE EDUCATION

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol - 13 , Issue - 2 Feb , 2022

Editor in Chief

www.casirj.com

EBSCO HOST Electronic Journals Service · Academia.edu · Cabell's Directories · Computer Science Directory · Microsoft Academic Search · Google scholar

IMPACT OF (ICT) AT PRESENT ON COMMERCE EDUCATION

Researcher Scholar

Manojkumar Vishwasrao Jagtap

S.G.B.A.U. Amravati.

Supervisor

Dr. Dinesh W. Nichit

Principal

Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgoan

Abstract: Information and Communication Technology can lead to improved student learning and better teaching methods. A report made by the National Institute of Multimedia Education (NIME) in Japan, proved that an increase in student exposure to educational ICT through curriculum integration has a significant and positive impact on student achievement, especially in terms of "Knowledge Comprehension", "Practical skill" and "Presentation skill" in subject areas such as Mathematics, Science, and Social Studies. Through I.C.T, teachers can easily explain complex instructions and ensure students' comprehension. The present study is based on secondary data available from various resources.

Keywords: Better teaching, Education, I.C.T, Advantage, Disadvantage

Introduction: What is the impact of ICT on education? **It improves the effectiveness of education.** It aids literacy movements. It enhances the scope of education by facilitating mobile learning and inclusive education. It facilitates research and scholarly communication. ICT in education **improves engagement and knowledge retention**: When ICT is integrated into lessons, students become more engaged in their work. This is because technology provides different opportunities to make it more fun in terms of teaching the same things in different ways. The education sector is facing many challenges nowadays. We live in a world where frequent changes occur in all sectors. The biggest instance is the corona pandemic. Who knew that this could also happen? Covid-19 has changed the whole world. Due to lockdown, everyone is working from home online. Students, educators, and all are working hard so that learning continues.

This pandemic has brought a new model of learning, which is online for people. Today, from the time we get up in the morning to the time we sleep, we are surrounded by media like newspapers, radio, TV, and computers. So, getting tech-savvy and using information and communication tools is very important in the changing society. If we use and adopt ICT in schools, our education system can prosper, and the country would become a knowledge superpower.

The three challenges that people face in using ICT tools are:

- Access
- Equity
- Quality

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

Explore Innovate Educate

Shri Param Hans Education & Research Foundation Trust

WWW.CASIRJ.COM
www.SPHERT.org

Published by iSaRa Solutions

13. Enhance E-learning and learning management system (LMS)
14. Independent learning platforms for students
15. Teachers can teach better with images, videos and graphics while delivering lessons
16. Educators can create engaging, interesting, and well-designed classroom activities
17. Improve the administration and enhance the quality and efficiency of education
18. Promote and improve the digital culture in schools, colleges, and universities.

Disadvantage of ICT

1) Misleading and misguiding information
2) Risk of cyber attacks and hacks
3) A risk to the traditional book and handwriting methods
4) Implementing computers and the internet for ICT replace the convention education curriculums
5) Managing courses online is difficult
6) Misuse of technology
7) Not accessible everywhere
8) Teachers require experience to handle ICT
9) implementing computers and the internet is expensive
10) Few believe that computers can limit imagination

Shared learning resources: One of the most striking examples of ICT in action in American colleges is the opposite use of video systems to transmit television programmers and information throughout an entire school and even between colleges in the same district. In the Faribault Colleges in Minnesota, this integrated approach to the regional sharing of learning resources is enabling elementary and senior colleges to minimize expenditure by concentrating time and effort into creating centralized services. Students and teachers enjoy the facility to share information wherever they are in the school. Television monitors provide details of timetables, projects and assessments, mealtime menus, and a host of other useful up-to-the-minute information. There are also regular play-outs of short films and videos created by children, and some colleges can use several channels for broadcastpurposes.

Research Objective:

1) To Study the importance of ICT in Education.
2) To Know the advantage & Disadvantages of ICT.
3) To Study the ICT importance after covid 19 on commerce Education.

Review of literature:

1) (Mukesh, 2021) Researcher paper aims to analyze the Impact of COVID-19 on the Indian Education System, focusing on education during online teaching and assessment of students getting online classes in this pandemic from settings at home. The researcher collected Data and information presented in the study are collected from various reports and articles published by national and international agencies on the impact of the COVID-19 pandemic. Concluded that COVID-19 has impacted immensely the education sector of India. Though it has created many challenges, various opportunities are also evolved. The Indian Govt. and different stakeholders of education have explored the possibility of Open and Distance learning by adopting different digital technologies to cope with the present crisis of COVID-19. India is not fully equipped to make education reach all corners of the nation via digital platforms. The students who aren't privileged like the others will suffer due to the present choice of digital platforms. The priority

Now, schools are taking the benefits of ICT to deliver knowledge and information to children. ICT has become a core in the teaching-learning process. It has replaced blackboards with whiteboards and implemented the usage of a digital smartboard for teaching. Information and Communication Technology can lead to improved student learning and better teaching methods. A report made by the National Institute of Multimedia Education (NIME) in Japan, proved that an increase in student exposure to educational ICT through curriculum integration has a significant and positive impact on student achievement, especially in terms of "Knowledge Comprehension", "Practical skill" and "Presentation skill" in subject areas such as Mathematics, Science, and Social Studies. Through ICT, teachers can easily explain complex instructions and ensure students' comprehension.

ICT is often associated with sophisticated technologies. But ICT also includes conventional technologies, such as radio, television, and telephone. In today's networked society, the technology used is often blended, and we use multiple technologies simultaneously. We use satellite, internet, and video conferencing facilities to connect with people who may be across different geographical locations (Reddi — 2004). Through the application of ICT, one can diminish the impact of space, time, and distance.

ICT as A Current Thinker and Adapter

There are three ways by which ICT can be considered an important tool in education. These are as follows:

ICT education

ICT education means using trained personnel who can meet the needs and deliver information effectively to society. The vision is to train people and to equip students with ICT skills and knowledge.

ICT-supported education

It is also known as multimedia education. Around the world, many institutes and universities use ICT tools for printed study materials. It includes broadcast media, like radio, TV, audio-visual aids, etc.

ICT-enabled education

ICT-enabled education means the content is disseminated through ICT tools. Here, ICT is considered as a medium required for the teaching-learning process.

Advantages of ICT tools for education:

1. Enhanced the modes of communication
2. Cost-efficient
3. Paperless: Eliminate the usage of paper. Eco-friendly
4. Better teaching and learning methods
5. Enhanced data and information security
6. Minimize cost and save time
7. Easy student management
8. Automatic solutions to manual paper-based processes and procedures
9. Interactive and collaborative teaching and learning methods
10. Direct classroom teaching
11. Spread awareness of the social impact of technological change in education
12. Web-based LMS tools connect students, educators, scholars and researchers, and education personal

authentic websites. Some journals are also referred to relating to the impact of COVID-19 on the educational system are referred.

Scope of the study: -

1) To understand the concept of ICT-based education.
2) To understand the causes & effects of ICT in commerce education.

Limitations:

1) The present study is based on secondary data available from various resources.

Conclusion: ICT plays a significant role in the field of commerce education. It helps teachers to adapt the tools and provide and disseminate effective knowledge to the students. It implemented the principle of life-long learning. ICT in colleges effectively promotes the culture of learning by sharing experiences and information with others. It has developed technology literacy among students. It supports activities involving information. These activities include gathering, processing, storing, and disseminating information.

References:

1) Mukesh, R. (2021). An analysis of COVID-19 Impacts on the Indian Education System. *Educational Resurgence Journal, 2*(5), 35-40.
2) Kumar, S. G. (2016). The teaching of commerce with ICT: A Novel Approach. *A quarterly peer-reviewed international journal of research & Education*, 1-9.
3) Sureshramana, M. P. (2007). Integrating new technology into commerce curriculum: How to overcome teachers resistance? *The Turkish Online Journal of Education Technology*, 1-7.
4) Bhattacharjee Baishakhi, K. D. (2016). Role of ICT in 21st-century Teacher education. *International Journal of Education and Information Studies*, 1-6.
5) http://vikaspedia.in/education/teachers-corner/teachers-teaching-and-icts.

should be to utilize digital technology to create an advantageous position for millions of young students in India. It is need of the hour for the educational institutions to strengthen their knowledge and Information Technology infrastructure to be ready for facing COVID-19 like situations.

2) (Kumar, 2016), the title of a research paper is "TEACHING OF COMMERCE WITH ICT: A NOVEL APPROACH" which .focuses on the ICT is playing a very important role in every endeavor of education. It is helping in executing distant education effectively. It is helping in research work also not only by inviting research papers for seminars/ conferences, etc. through websites but also by publishing and sharing them online. Realizing the benefits of ICT in education, today, many educational institutions are providing Wi-Fi facilities to their teachers and students for utilizing the available services of ICT. UGC has also asked all universities to start the online admission process from the session 2016-17. But the area of education which is extremely influenced by ICT is teaching. It has revolutionized teaching by modifying instruction strategies of many subjects including commerce. Unfortunately, teachers of commerce seldom realize the importance of ICT in teaching commerce, so hardly utilize ICT during teaching, and thus generally teach commerce by using lecture methods with little or no help from ICT.

3) (Sureshramana, 2007), the title of a research paper is INTEGRATING NEW TECHNOLOGY TO COMMERCE CURRICULUM: HOW TO OVERCOME TEACHERS' RESISTANCE? The researcher's spotlight on the electronic frontier is not something that education has embraced with open arms. There is a natural tendency to resist new ways of doing things. Our commerce teacher's attitude is responsible for the slow acceptance of modern technology in the educational environment. Some respondents felt that it was less effort to keep on doing things the way they have always been done than to learn new ways of doing those things. Most of these people held the belief that the textbook should be the focal point of instruction and the primary learning tool. Some other commerce teachers were not exactly excited to use modern technology. They had the let's wait, and wait, and wait, and see attitude.

4) (Bhattacharjee Baishakhi, 2016), the title of a research paper is "Role of ICT in 21st Century's Teacher Education" The examiner center of attention in paper Teaching occupies an honorable position in society. ICT helps the teacher to update the new knowledge, skills to use the new digital tools and resources. By using an acquiring the knowledge of ICT, the student-teacher will become effective teachers. ICT is one of the majorfactors for producing rapid changes in our society. It can change the nature of education and the roles of students and teachers in the teaching-learning process. Teachers in India now started using technology in the classroom. Laptops, LCD projectors, Desktop, EDUCOM, Smart classes, Memory sticks are becoming the common media for teacher education institutions. Therefore, we should use information & communication Technology in Teacher Education in the 21st Century because now teachers only can create a bright future for students.

Purpose Of the Study: The main purpose of the study is to analyze the impact of COVID-19 on the Commerce education system. It covers the impact of COVID-19 on rural and urban students, Higher education Institutions.

Research Methodology: Data and information presented in the study are collected from various reports and articles published by national and international agencies on the impact of the COVID-19 pandemic on commerce education. Information is also collected from various

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 44854

Impact Factor* : 6.893

Ref:CASIRJ/2021/A1015028

DOI : HTTPS://DOI.ORG/10.32804/CASIRJ

ISSN 2319 – 9202 (O)

THIS CERTIFIES THAT

DR. MANOJKUMAR VISHWASRAO JAGTAP

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

IMPACT OF ICT ON HIGHER EDUCATION DURING COVID -19 PANDEMIC IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO AMRAVATI CITY

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol - 12 , Issue - 3 Mar , 2021

Editor in Chief

www.casirj.com

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

WWW.CASIRJ.COM
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Impact of ICT on Higher Education During Covid -19 Pandemic in India

With special reference to Amravati city

Dr. Manojkumar Vishwasrao Jagtap
Associate Professor
Head of Department of Commerce and Management
Shri Shivaji Arts and Commerce College Amravati

Abstract: In developing countries like India, it made substantial achievements in higher education with the help of information technology during the global pandemic. In a situation where schools and colleges were largely closed due to a complete lockdown, information technology contributed a lot to the continuation of the learning process, as a result of which the importance of information technology came to the notice of the people and students. Today, the revolutionary use of ICT is witnessed in everyday life. The main advantage of ICT is the removal of barriers in classroom teaching. ICT helps to connect more and more people with the educational system in the mode of combined and distance education. E-learning is another mode of education that provides education at zero cost to every individual. ICT provides reliability and maximum efficiency in learning. This research article is related to information technology and from an academic point of view, you can see a lot of use after the corona pandemic. The research paper has been prepared on the basis of primary and secondary information for this research. Secondary information has been collected from national international research articles and primary information from 160 respondents.

Keywords: Colleges, **Covid -19** , Information and Communication Technology, **HEI,** NCERT.

Introduction: In developing countries like India, it made substantial achievements in higher education with the help of information technology during the global pandemic. In a situation where schools and colleges were largely closed due to a complete lockdown, information technology contributed a lot to the continuation of the learning process, as a result of which the importance of information technology came to the notice of the people and students. India has one of the largest populations in the world. Due to the high proportion of the population, education is the main concern of every individual. According to a National Council of Educational Research and Training (NCERT) survey, there are 117,257 high schools and 62,663 high schools in the country (AISES, 2016). In the rural population, there are 26,983 (32.72%) middle schools and higher secondary schools out of 16,533 (45.20%) and in the urban population there are 12,816 (36.84%) middle schools and 13,071 (50.10%) upper secondary schools. The Government of India also provides Educational Career Guidance and Counseling (EVGC) services to all students. It has now been concluded that opening more and more schools will not help ensure quality education for everyone. India is a country of youth where a large majority of people are connected to social media, which presents a trade-off between the information

provider and the recipient. Information and Communication Technology (ICT) plays an important role in bridging the gap between the provider and the recipient of education in every field. Today, the revolutionary use of ICT is witnessed in everyday life. The main advantage of ICT is the removal of barriers in classroom teaching. ICT helps to connect more and more people with the educational system in the mode of combined and distance education. E-learning is another mode of education that provides education at zero cost to every individual. ICT provides reliability and maximum efficiency in learning. In the earlier times, the only source of knowledge is presented by the teachers and the mother, and the transfer of information is done through the interaction between the student and the teacher, which is quite difficult to evaluate. Here in this chapter the author presents a theoretical and practical representation of solving ICT problems in two different ways (i) to find the role of ICT in the education sector, (ii) to increase the growth of interactive learning in India. The role of ICT in teacher-pupil interaction and communication. There are different ways of communication, e.g.

- E-Learning application
- Video Lectures of the mentor
- Visual representation and learning
- The teacher provides e-learning material

With the help of the above technology, the work was done to reach out to the students of higher education during the corona epidemic. From that time onwards, everyone began to realize the importance of information technology.

Impact of ICT

1. ICT has drastically changed how people communicate and work, moreover, it has helped and eased the workload and with the passing of time, it continues to revolutionize all parts of the human experience.
2. ICT is also important in economic growth as it is said that it led to Fourth Industrial Revolution and it helps to grow business monumentally.
3. People refer to this new era as Digital Age because people can face time with others, and digital learning for students made smart learning, people are more socially active on different platforms.
4. Rich and developed countries make the best use of ICT as they enjoy or access more in effective ways.
5. As the data suggests, in 2016 it stated that 75% of people have access to mobile phones globally and internet connection through broadband remains a bit expensive as for the lack of ICT facilities in many countries. The World Bank says out of 7.4 billion people, more than 4 billion do not have access to the internet and 1 billion people only have access to high-speed internet.

Review of literature

Michael Wallengren Lynch, Lena Dominelli & Carin Cuadra (2022) Information CommunicationTechnologyduringCovid-19, SocialWork Education, DOI: 10.1080/02615479.2022.2040977 concluded that The COVID-19 pandemic has resulted in a mass exodus from the classroom to the home-based office at breakneck speed and

highlighted, amongst other things, the digital divide that exists across the world. This research analysed data gathered from an international study that sought educators' views on various issues related to working during COVID-19.

Ramakrishna, Dr. Kalvakunta IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA, ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :6.514(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286 Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:3(7), March:2021 This article highlights on major impacts of Covid-19 on HEIs in India. Some measures taken by HEIs and educational authorities of India to provide seamless educational services during the crisis are discussed. The recent pandemic created an opportunity for change in pedagogical approaches and introduction of virtual education in all levels of education. As we do not know how long the pandemic situation will continue, a gradual move towards the online/virtual education is the demand of the current crisis. UGC and MHRD have lunched many virtual platforms with online depositories, e-books and other online teaching/learning materials. Combination of the traditional technologies (radio, TV, landline phones) with mobile/web technologies to a single platform with all depositories would enhance better accessibility and flexibility to education

Objective:

- Studying the important place of information technology in higher education
- Studying the positive impact of information technology in higher education
- To formulate important conclusions on the basis of primary and secondary information

Hypothesis

- .The positive impact of information technology does not seem to be on higher education.**(H_0)**
- The positive impact of information technology on higher education seems to be taking place **(H_1)**

Methodology: This research article is related to information technology and from an academic point of view you can see a lot of use after the corona pandemic. The research paper has been prepared on the basis of primary and secondary information for this research. Secondary information has been collected from national international research articles and primary information from 160 respondents from Amravati city.

Limitation

- The task of compiling the preliminary data for this research article has been done only by a college in Amravati city.
- The conclusion has been formulated on the basis of the information obtained for the research paper

Data Analysis:

1) Was it possible to pursue higher education due to information technology during the corona pandemic?

Table No - 1

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	126	79
2	Agree	34	21
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
	Total	160	100
	Source: Primary Data		

.Graph No. 1

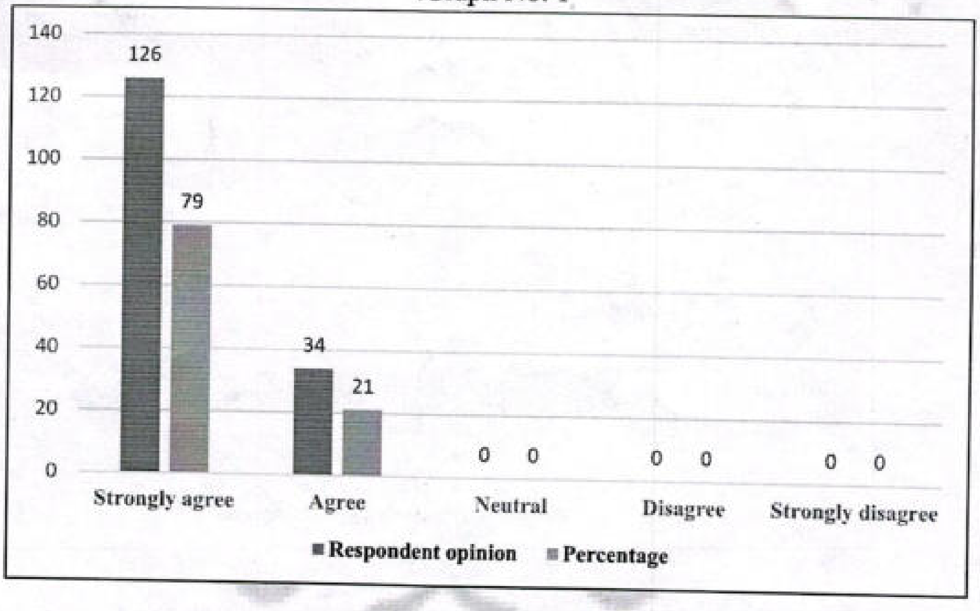

From the above table and graph, it can be seen that 126(79) received the highest number of votes in terms of information technology making it possible to pursue higher education during the corona epidemic, which proves that the impact of information technology making it possible to pursue higher education during the corona epidemic was positively seen on the students.

2) Was traditional education replaced for some time by the modern education system during the Corona epidemic?

Table No - 2

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	136	85
2	agree	24	15
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
Total		160	100
Source: Primary Data			

Graph No-2

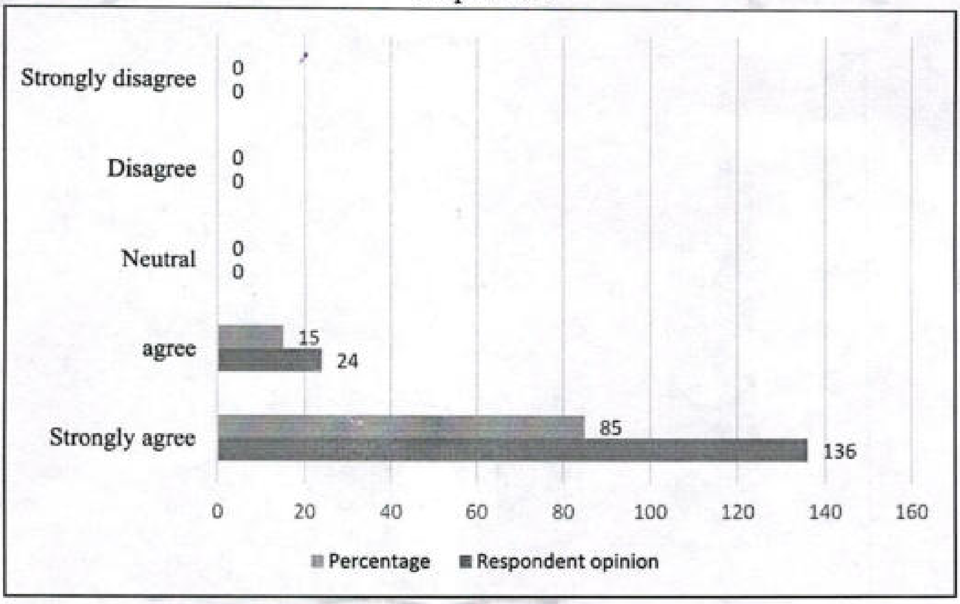

From the above table and graphs, it can be seen that during the Corona epidemic, the views of the respondents were sought regarding the replacement of traditional education in the modern education system for some time, out of which the highest number of those who agreed to this reference were found in 136(85). This proves that information technology is proving to be a boon for higher education during the Corona pandemic

3) Was information technology the only option available for pursuing higher education during the Corona pandemic?

Table No.-3

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	122	76
2	agree	38	24
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
Total		160	100
Source: Primary Data			

Graph No -3

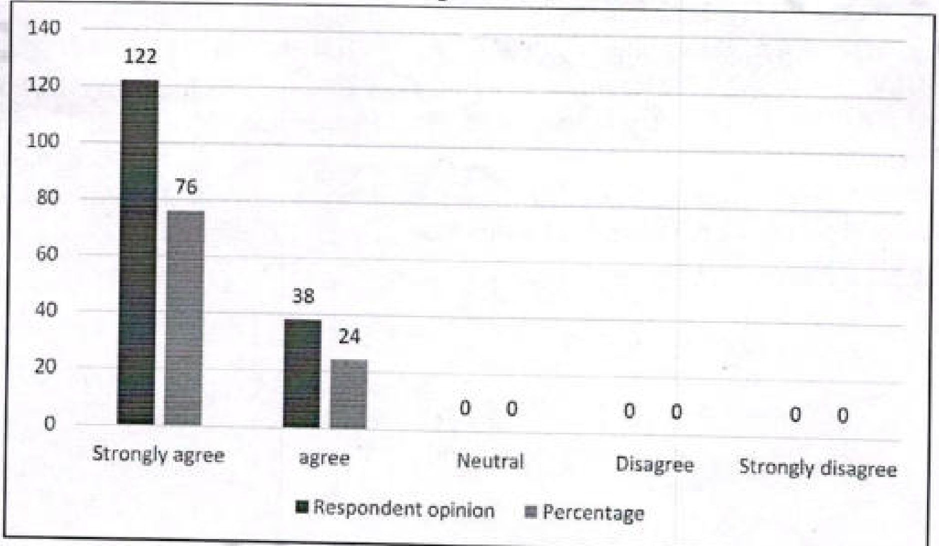

From the above table and graph, it can be seen that during the Corona epidemic, the opinions of the respondents were received in the context of information technology being the only option available for pursuing higher education, in which the highest number of 122(76) fully agreed with us, which proves that the use of information technology is the only option available, whether it is higher education or commerce.

Justification of Hypothesis : The positive impact of information technology on higher education seems to be taking place **(H_1)** The information received on the basis of primary and secondary information reveals that the positive impact of information technology is seen on higher education, because during the corona epidemic, it was possible to pursue higher education only because of information technology, and the introduction of the modern education system

and the only way to get education during the pandemic is information technology, which proves that information technology has had a positive impact on higher education.

Conclusion: There was a problem with getting an education during the corona pandemic. But you can see that information technology is being used rapidly to overcome this problem. Information technology has been of the greatest help in learning commerce in developing countries like India. The medium of ICT was considered effective for pursuing higher education during the global pandemic and its positive impact is largely visible in the education sector.

References :

1. Impact of Information and Communication Technology in the Indian Education System During COVID-19: Library & Information Science Book Chapter | IGI Global (igi-global.com).
2. Advantages And Disadvantages Of ICT | What is ICT in Education, Types and Impact of ICT, Pros and Cons - CBSE Library
3. Full article: Information Communication Technology during Covid-19 (tandfonline.com)
4. Michael Wallengren Lynch, Lena Dominelli & Carin Cuadra (2022) Information Communication Technology during Covid-19, Social Work Education, DOI: 10.1080/02615479.2022.2040977.
5. Ramakrishna, Dr. Kalvakunta IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA, ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :6.514(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286 IJMER Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:3(7), March:2021
6. Technology Integration in Higher Education During COVID-19: An Assessment of Online Teaching Competencies Through Technological Pedagogical Content Knowledge Model - PMC (nih.gov)

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

IRIS

SPECIAL ISSUE- CCLIII (253)

November-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Ulka S. Wadekar

Founding Editor
Dr. V.L.Bhangdia
Principal

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
-

An Autumn Special Issue of Ph.D. Research Center

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati.

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

16	Pros And Cons Of New Education Policy 2020 **Dr. Nandkishor Y. Dhawale**	85
17	Ethics, Religion And Holocaust Memory In Elie Wiesel's Night **Dr. Ulka S. Wadekar / Vijay Sahebrao Bhagat**	90
18	Adoption of Unified Payment Interface – A new technique for Digital Payment **Saket S. Deshmukh/ Dr. Kishor Phule**	96
19	ICT in Rural Education: Perspective of Developing Countries Education **Dr. J.D. Gupta/ Mr. Rahul O. Oza**	101
20	A study on need of digitalization in co-operative banks. **Vinay W. Burange /Prof. Dr.B.P.Adhau**	104
21	Narrative Technique in the Novels of Eudora Welty **Dr. Ulka S. Wadekar / Mrs. Namita Rupesh Shah,**	108
22	Transcendentalism: A way towards Self Realization with special reference to the poetry of Krishna Srinivas **Dr Jagruti S.Vyas**	112
23	Drum-Taps: A Poetic Account Of American Civil War **Dr. Mahendra s. Chhangani**	119
24	**नागार्जुन की कविता में लोकरस** **डॉ. तीर्थराज राय**	125
25	कृषि पर कोरोना के दुष्प्रभाव एवं संभावित समाधान डॉ. अर्चना वि. भांगडिया	131
26	पर्यावरण एवं जीव रक्षा के सजग प्रहरी गुरू जांभोजी के साहित्य की वर्तमान में प्रासंगिकता डॉ. ज्योति एन. मंत्री	139
27	सूर्यबाला के व्यंग्य रचनाओं में सामाजिक चेतना डॉ. तीर्थराज राय /निघोंट अर्चना महादेवराव	145
28	डॉ.शंकरशेष के नाटकों में नारीवादी चेतना : एक दृष्टिक्षेप दिपाली प्रकाश तोटे.	150
29	आदिवासी केन्द्रित उपन्यासों में आदिवासियोंका मनोविश्लेषणत्मक अध्ययन **ड़ॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट** /छाया गुलाबराव जाधव	156
30	ममता कालिया के उपन्यासों में महानगरीय जीवन की व्यस्तता का चित्रण **डॉ. ज्योति एन. मंत्री / कपील गिरी**	163
31	महिला बचत गट आणि यशोगाथा **प्रा. जया सवाईथूल**	167
32	सोळाव्या लोकसभा निवडणुकींवर सोशल मीडीयाचा प्रभाव व परिणाम श्री. अनुप श्रीधर बोचरे	171
33	महानुभाव पंथाची सामाजिक फलश्रुती डॉ. पंडित जी. राठोड	173

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 253 (CCLIII)
ISSN : 2278-9308
November 2020

Adoption of Unified Payment Interface – A new technique for Digital Payment

Saket S. Deshmukh
Researcher
Shri.Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati

Dr. Kishor Phule
Supervisor
Shri.Shivaji Arts & Commerce College
Amravati

Abstract :

National Payments Corporation of India (NPCI) developed 'Unified Payment Interface' and regulated by Reserve Bank of India. It is a system for inter-bank transfers of funds that allows sending andrequesting money. Phone Pe, Google Pay, BHIM apps are built over the Immediate PaymentService(IMPS) infrastructure and allow the user to instantly transfer money between bankaccounts.Multiple bank accounts of a user can be linked to the UPI app.

In this paper, an attempt is made to identifythe level of awareness among people about theUnified Payment Interface and on what basis they select their mode of digital payment and how they are adopting this new technique. Thisresearch work was done to identify the adoption of UPI in money transfer system.

Keywords:BHIM app,UPI , Digitalization, Digital Wallets.

Introduction:

India is a developing country and rapidly moving towards digitization. After the Demonetization by PM NarendraModi on 8 November 2016 created opportunity for the digital payment system in India. This leads to more expansion of digital payment system in India. Demonetisation provides platform for acceptance of digital payment as a substitute to cash, report generated by IAMAI Media increase in digital payment in 2018 had shown growth of 115 US dollars. UPI system which is launched by NPCI which is national payment Corporation of India organisation for retail payments in country. UPI is a method where funds can be transferred between two banks account on a mobile platform without requiring any bank detail accept VPA(Virtual Payment Address)

Digital payments was come into existence from 1980 the following diagram shows the growing stages of digital payments :

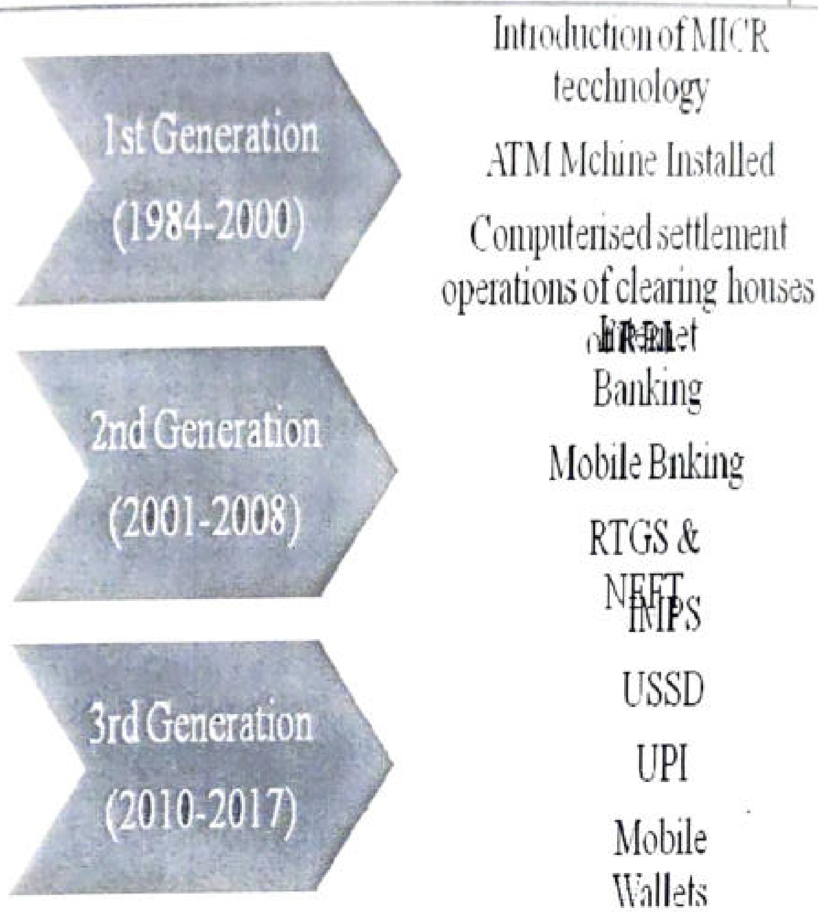

Different Digital payment system in India

Prepaid credit cards

- Pre-loaded to individual's bank account. It is similar to a gift card; customers can make purchases using funds available on the card – and not on borrowed credit from the bank.
- Can be used at shops, ATMs, online wallets, micro-ATMs, and for e-commerce purchases.

Aadhar Enabled Payment System

- The Aadhar card Enabled Payment system uses the12 digit unique Aadhar Identification Number to allow bank-to-bank transactions at PoS.
- AEPS services include balance enquiry, cash withdrawal, cash deposit, and Aadhaar to Aadhaar fund transfers.

USSD

- Stands for Unstructured Supplementary Service Data based mobile banking.
- Linked to merchant's bank account and used via mobile phone on GSM network for payments up to US$77.68 (Rs 5,000) per day per customer.

- **UPI**
- The United Payments Interface (UPI) predicted to be a system that powers multiple bank accounts onto a single mobile application platform.

- Merges multiple banking features, ensures seamless fund routing, and merchant payments.

Uniqueness of UPI than other digital payment methods:

- Immediate money transfer through mobile device 24*7 and 365 days.
- Single mobile application for accessing different bank accounts.
- Single Click 2 Factor Authentication – Aligned with the Regulatory guidelines, yet provides for a very strong feature of seamless single click payment.
- Customer not required to enter the details such as Card no, Account number; IFSC etc.
- Bill Sharing with friends.
- Merchant Payment with Single Application or In-App Payments.
- Utility Bill Payments, Over the Counter Payments, Barcode (Scan and Pay) based payments.
- Raising Complaint from Mobile App directly.

Advantages of UPI –

- Single Application for transaction
- Leveraging existing infrastructure
- Safer, Secured and Innovative
- Payment basis Single/ Unique Identifier
- Enable seamless merchant transactions

ProblemStatement :

Digital payments abroad revolution in Indian payment system but due to to less time of period is not popular at that extend although it is being faster and superior for small payments through this research paper we intend to find out references of hundred respondent about adoption of digital payment their knowledge about you p and satisfaction of UP among them which will give us fair idea which payment system do they prefer the most and why

Objectives :

- To find out the most preferred mode and application for digital payments by the people.
- To find out the level of awareness of UPI and its adoption by people
- To find out the problems encountered while using UPI.

Hypothesis :

H0 :Unified Payment Interface (UPI) is adopted along other digital payment system.

H1 :Unified Payment Interface (UPI) is not adopted along other digital payment system.

Methodology:

The data is based on both primary and secondary source of information. Data Collection Tool forprimary data was structured questionnaire with a set of questions. The questionnaire related toresearch study was circulated online to gather all relevant information. Convenient samplingmethod was used on 100 respondents who were surveyed through structured questionnaire.Respondents include most of the college students who use digitalpayments at various outlets and for inter-bank payments. Certain useful findings were made fromSecondary Data collected using previous research study on similar topics and other websites.

Data AnalysisAnd Interpretation

The data for this study was collected through a questionnaire circulated via internet to around 100 respondents. The respondents comprised mainlyof students (75%), rest all were Govt Employees (1.4%), Private Employees (15.7%), Business(5.1%) and Self Employed (2.8%).Majority of respondents belonged to the age group of 21-25 (76.3%) while rest were in the agebrackets of under 20 (9.8%), 25-30 (10.7%) and rest were above 30.

Challenges Faced by UPI :

After every adoption of new system it comes with several threats and challenges. Some of the challenges are gradually treated over by the time and some makes user to do the adjustments and UPI is not an exception to it. These are :

- Foremost challenge is whether the party to home user wishes to make payment is registered on UPA or not and if he is register what is VPA of that person.
- Sometimes if user uses another portal for UPI then the transaction gets failed it becomes difficult to identify the transactions for long period of time and makes it difficult to redress grievance.
- The foremost body in UPI is NPCI which provides only back-end solutions and makes it partners to create front end applications, so it is difficult for banks to adjust the UPI in their existing apps so they have to create another app for UPI payments.
- Sometimes user interface is quite difficult for the users to interact with that app
- Despite being second largest smartphone user base in the world India still has lesser amount of users in rural areas.

Conclusion :

After all the new technology being introduced and all the claims made by the government still the most preferred payment will remain cash and card.But it can't be neglected the amount of transactions being made via digital platform. UPI is still emerging trend in digital payment system. The frequency of digital payment is highest in the age group of 22-35 and lowest above 40.Many of the apps have also included cashback and discount to attract more customers base. If UPI creates one stop solution for financial payment then the banks will lose their revenue to private fintech companies.

The UPI allows consumers to transact directlythrough their bank account with a unique UPI identity which syncs to Aadhar's verification andconnects to the merchant for the settlement and lets the issuing bank to close the transaction. In asingle swipe the transaction is complete without any middlemen (like Visa and Master Cardswich) to facilitate the transaction.

So, after all the data analysis thoroughly it resulted as the adoption of upi is quite increasing day by day, it is popular in young generation as they are technosavy. Also, the availability and acceptability is everywhere. UPI apps like PhonePe, Google Pay, Amazon Pay they are capturing every merchant in the market and are growing rapidly.

References :

1. https://www.livemint.com/Money/A1bTvyBsfMmZeNu6oSfozJ/4-reasons-why-UPI-may-overtake-mobile-wallets-soon.html

2. https://www.researchgate.net/publication/320661583_Unified_Payment_Interface-An_A

dvancement_in_Payment_Systems
3. https://www.irjet.net/archives/V4/i11/IRJET-V4I1136.pdf
4. https://acadpubl.eu/hub/2018-119-15/3/546.pdf
5. http://ndpublisher.in/admin/issues/IJASEV5N1e.pdf
6. https://www.scirp.org/journal/PaperInformation.aspx?PaperID=79879&
7. http://www.ijiras.com/2017/Vol_4-Issue_2/paper_43.pdf
8.Mohapatra S. (2017).Unified Payment Interface (UPI): A Cashless Indian e-Transaction Process International Journal of Applied Science and Engineering 5(1): June, 2017. p. 29-42,DOI: 10.5958/2322-0465.2017.00004.1
9.Sagayarani D. (2017.) Digital Payments In India IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668 PP 28-33 www.iosrjournals.org Name of Conference: International Conference on —Paradigm Shift in Taxatio
n, Accounting

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project